

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

Cilt : XXIX

Sa. 113

Ocak 1965

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ - A N K A R A

2003

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etütler :	Sayfa
KOŞAY, DR. HÂMİT ZÜBEYR: Alaca-Höyük Çanak-Çömlekleri üzerindeki İşaret ve Damgalar (68 resimle birlikte)	1
ALP, SEDAT: Güney-Batı Anadolu'da Bulunan Erken Bronz Çağına ait Mermer İdol'ler (11 resimle birlikte)	3
————— : Frühbronzezeitliche Marmoridole aus Südwestanatolien (Mit 11 Tafeln)	9
————— : Anadolu'da Bulunan M. Ö. İkinci Bin Yılına ait Altundan Yüz Maskesi (2 resimle birlikte)	15
————— : Eine Goldene Gesichtsmaske vom zweiten vorchristlichen Jahrtausend aus Anatolien (Mit 2 Tafeln)	19
ROSENBAUM, ELISABETH : The Necropolis of Anamur (23 plan ve resimle birlikte)	25
TAUER, FELIX (Türkçeye çeviren A. ATEŞ): Timurlular Devrinde Tarihçilik. SAYILI, ORD. PROF. DR. AYDIN : Bir Cacabey Medresesi Kitabesi (1 resimle birlikte)	49
BALLANCE, SELINA : Early Turkish Buildings in Trabzon (17 plan ve resimle birlikte)	71
TURAN, ŞERAFETTİN : Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hâkimiyetinden çıkışı	73
TANSEL, F. ABDULLAH : Ahmed Vefik Paşa'nın Şahsiyetinin Teşekkülü, Hususî Hayatı ve Muhtelif Karakterleri	77
121	
Nekroloji :	
ÇAĞATAY, PROF. DR. SAADET : Reşid Rahmeti Arat (1 resimle birlikte)....	177
Bibliyografya :	
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFIT: Nicole et Michel Thierry; <i>Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, région du Hasan Dağı</i>	195
————— : F. K. Dörner-Th. Goell; <i>Arsameia am Nymphaios. Die Ausgrabungen im Hierothesion des Mithradates Kallinikos von 1953-1956.</i>	199
KAYMAZ, NEJAT: Saunders, J. J; <i>Aspects of the Crusades</i>	205
Kitaplardan Haber	211
Haberler	221

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Proprietor and Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1

06100-Sıhhiye/ANKARA

Tel: 310 23 68 (11 Hat)

Fax: 310 16 98

Internet: <http://www.ttk.gov.tr>

email: yusuf @ ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

İkinci Baskı : 2003

BELLE TEN

Cilt: XXIX

OCAK 1965

Sayı: 113

ALACA-HÖYÜK ÇANAK-ÇÖMLEKLERİ
ÜZERİNDEKİ İŞARET VE DAMGALAR

Dr. HÂMİT Z. KOŞAY

Hitit Çağı çanak-çömleklerinin kulpları üzerinde veya omuz kısımlarında bazı şekiller bulunmaktadır.

Bu işaretler kaplar pişirilmeden önce nemli iken yapılmış olup nadiren pişirildikten sonra çizilmişlerdir. Bunların, bu gün de olduğu gibi, yapıldıkları atelyelere veya sahiplerine delâlet ettikleri şüphesizdir.

Bu güne kadar çıkan raporlarımızda, bu işaret ve damgalardan önemli gördüklerimizi kısmen yayınlamış, bazılarını da etütlük malzeme olarak Alaca-Höyük mahallî müzesinde teşhir etmiştik.

1963 yazında Ankara'yı ziyaret eden Prof. P. Meriggi (Pavia) çok basit işaretlerin de yayınlanması hususunda telkinde bulundu.

Zikri geçen malzemeden bir çoğunun Hitit hieroglifleri olabileceğini gözönünde bulundurarak, elimdeki malzemeyi uzmanların incelemesine arz ediyorum.

Yayınları yapılmış mühürlerden bir kısmı da hatırlatma amacı ile buraya eklenmiştir

Müracaat Kitapları:

1 — P. Meriggi, Listes des hieroglyphes Hittites = RHA 27 et 29, 1937 p. 69-114 et 157-200.

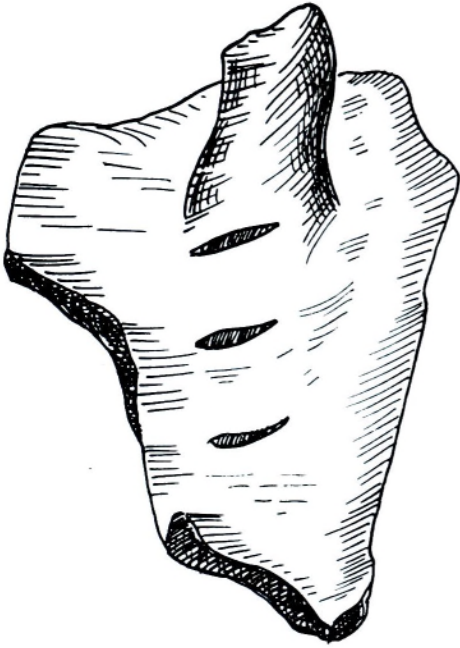
2 — Hieroglyphich Hethitisches Glossar. Von Piero Meriggi 1962 (Otto Harrassowitz, Wiesbaden).

HÂMİD Z. KOŞAY

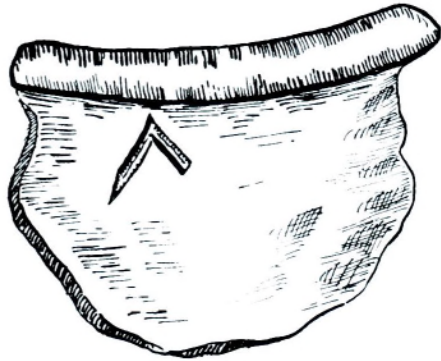
3 — İ. J. Gelb, Hittites Hieroglyphic Monuments, Chicago 1939 = OIP₄₅.

4 — H. G. Güterbock. Siegel aus Boğazköy I-II. Beiheft Afo.

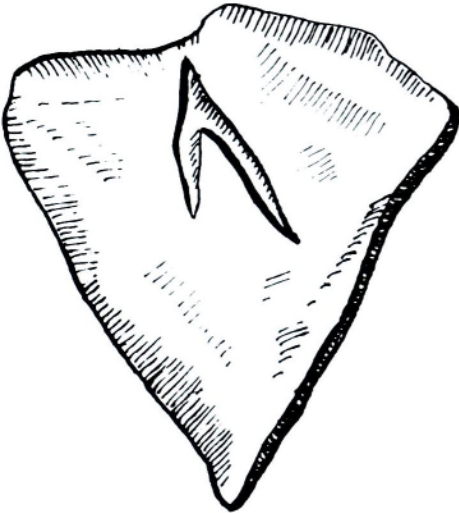
5 — Emanuel Laroche, Les Hiéroglyphes Hittites 1960 (Editions du Centre National de la Recherches Scientifique 15, Quai Anatole-France. Paris VII e).

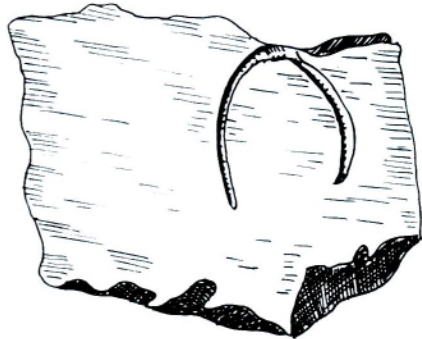
1

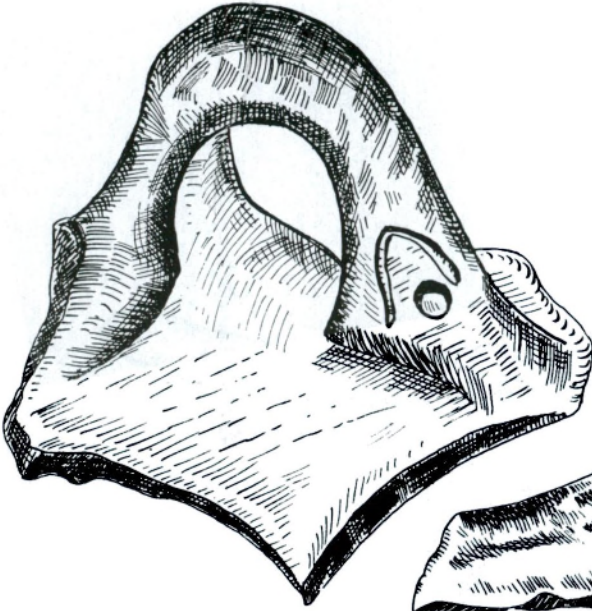
2

3

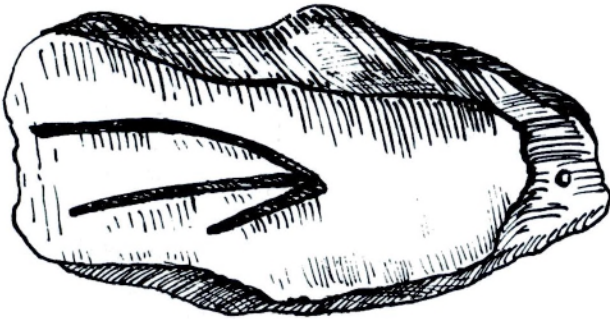
4

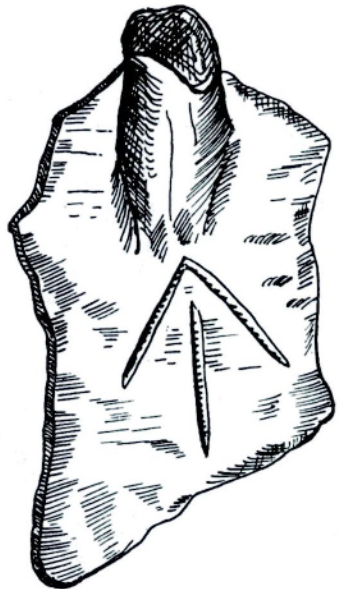
5

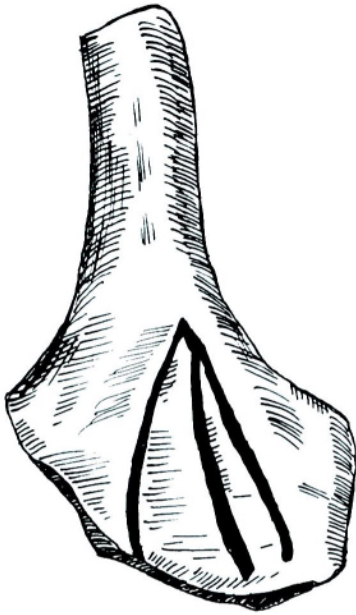
6

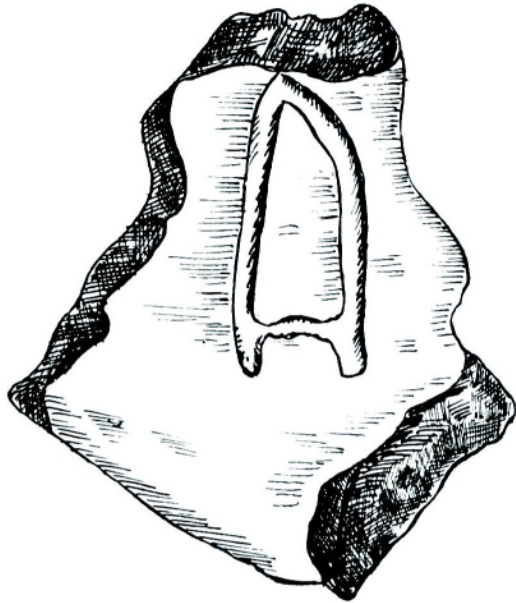
7

8

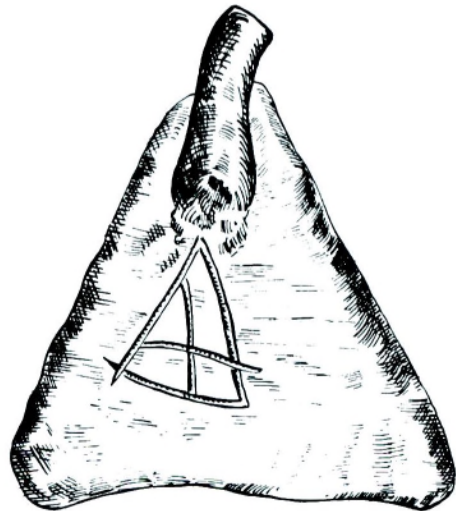
9

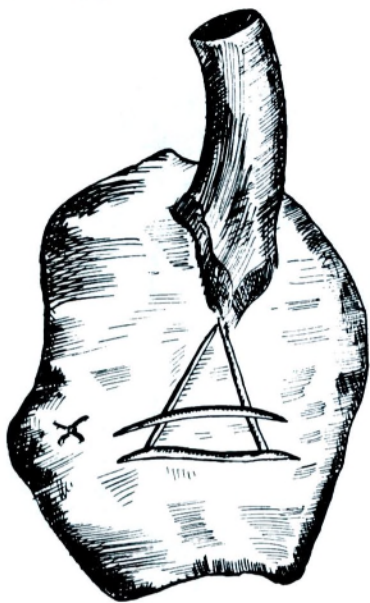
10

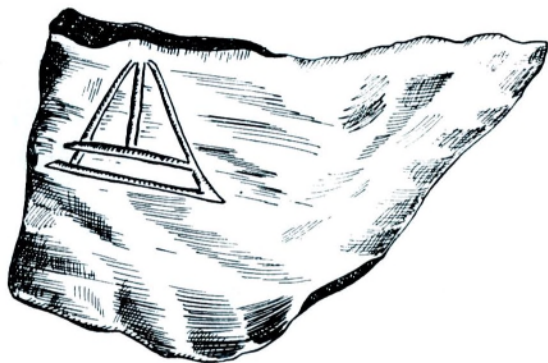
11

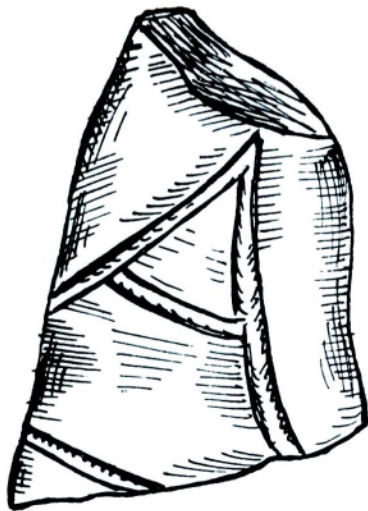
12

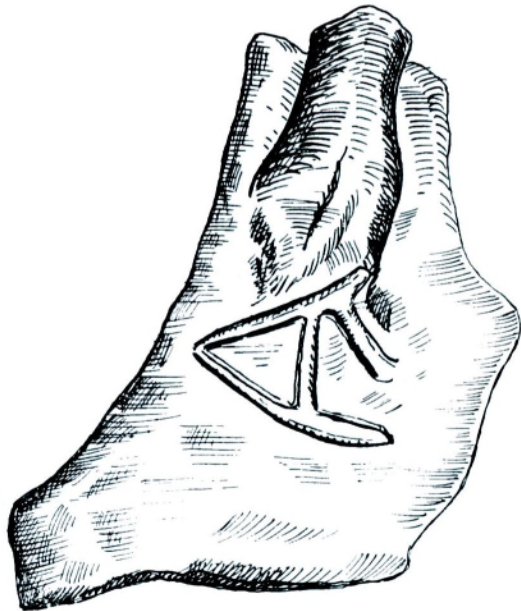
13

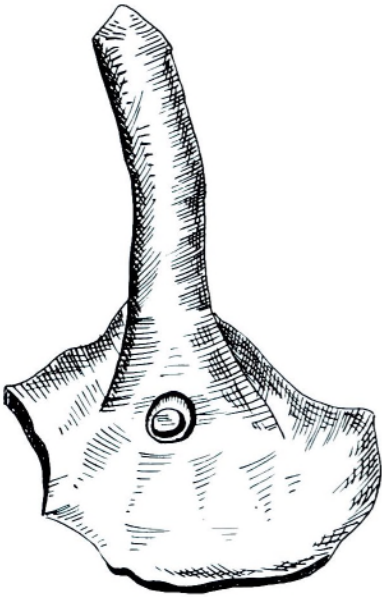
14

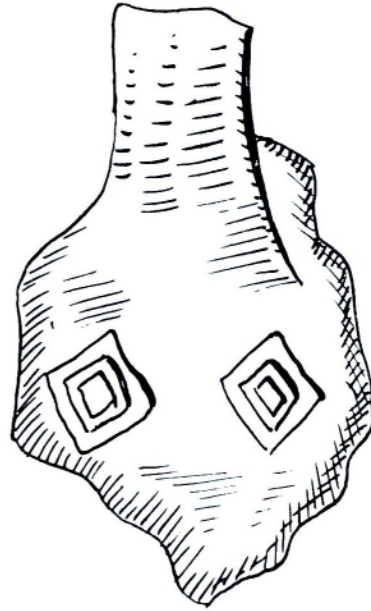
15

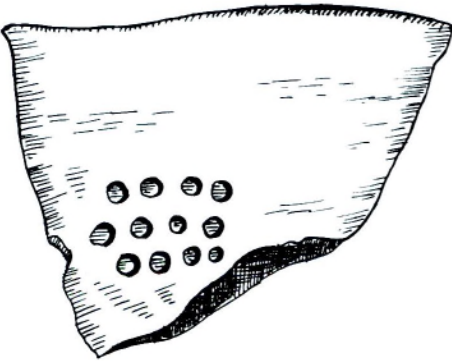
16

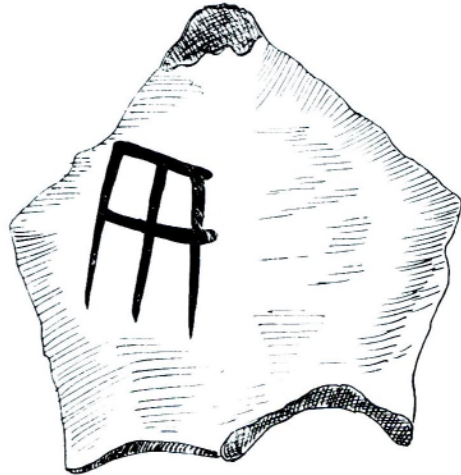
17

18

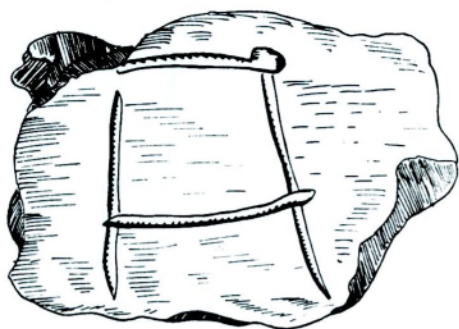

19

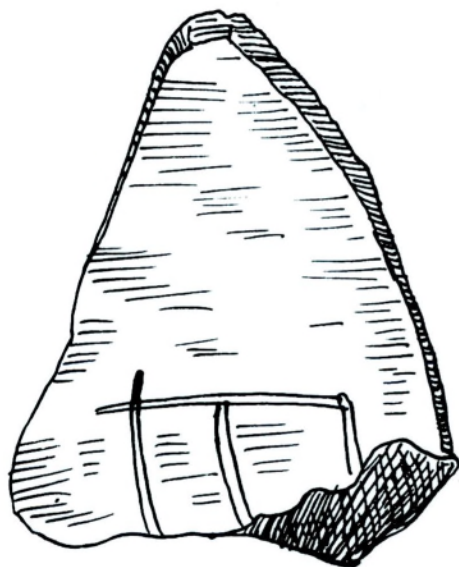

20

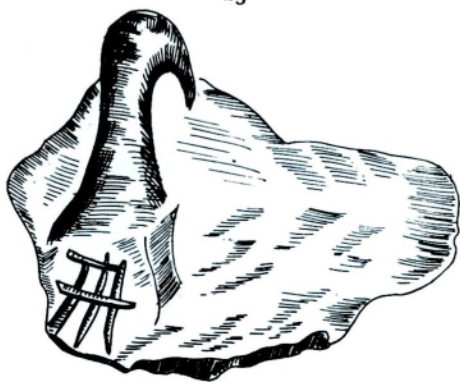
H. Koşay

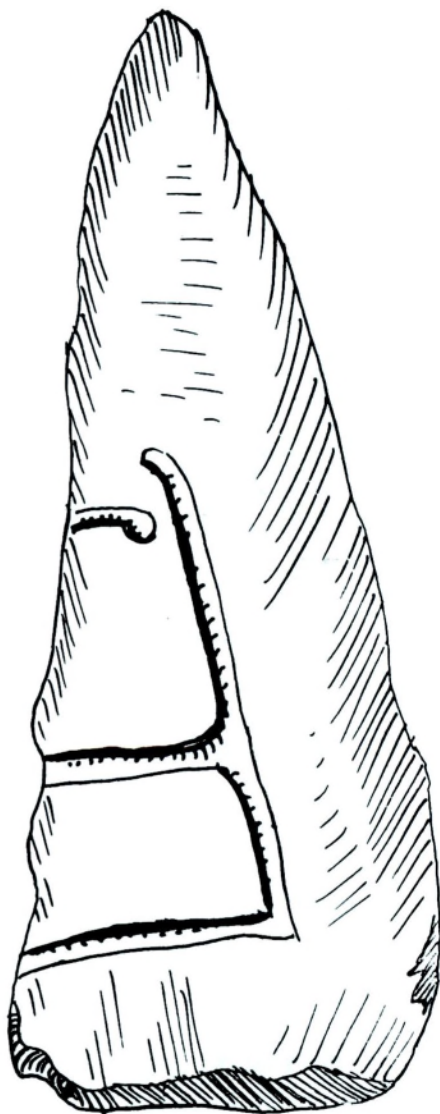
21

23

24

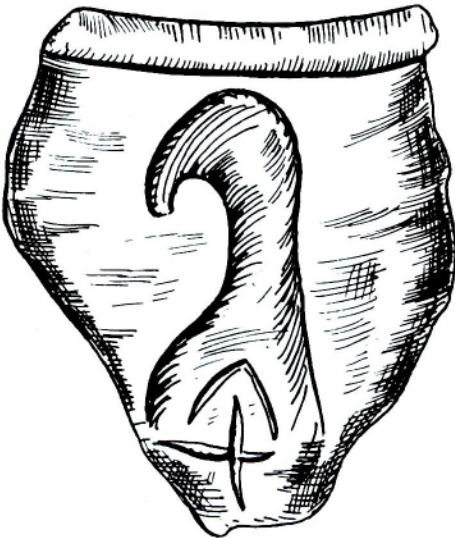
22

25

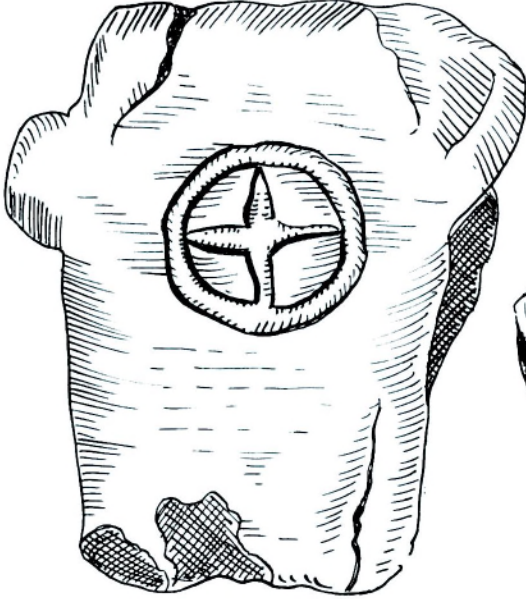
26

27

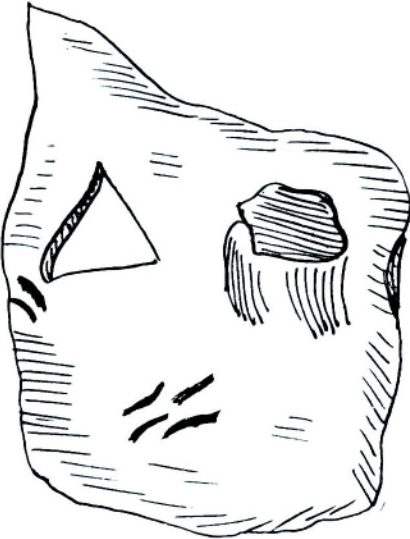
28

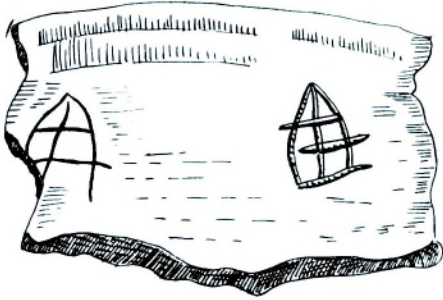
29

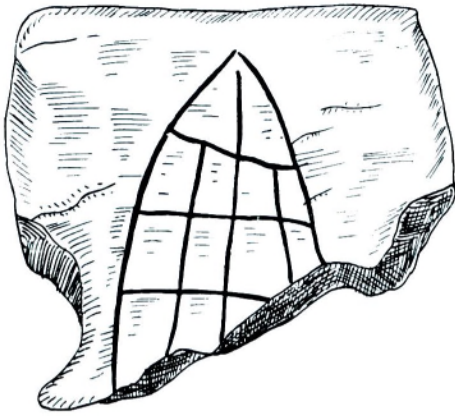
30

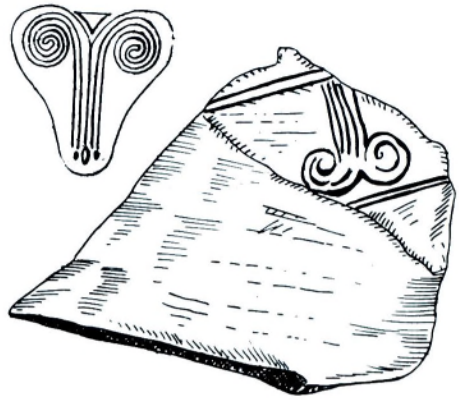
31

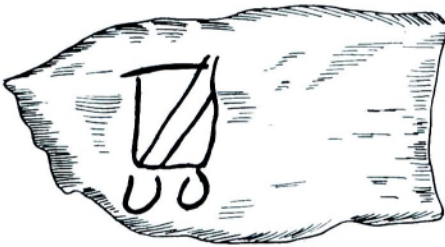
32

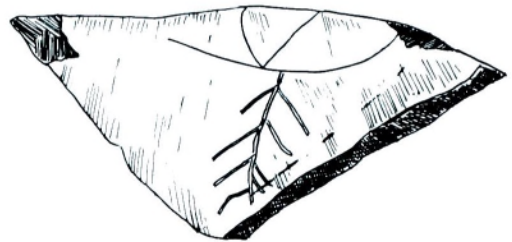
33

34

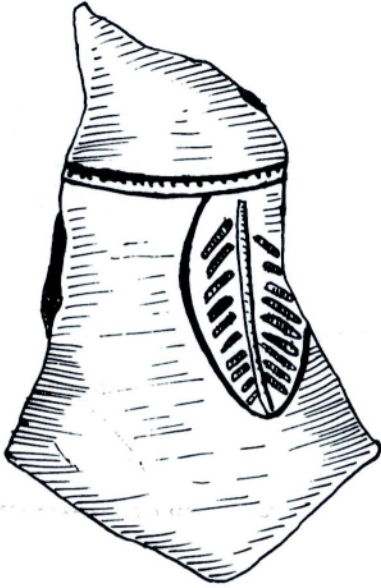

35

36

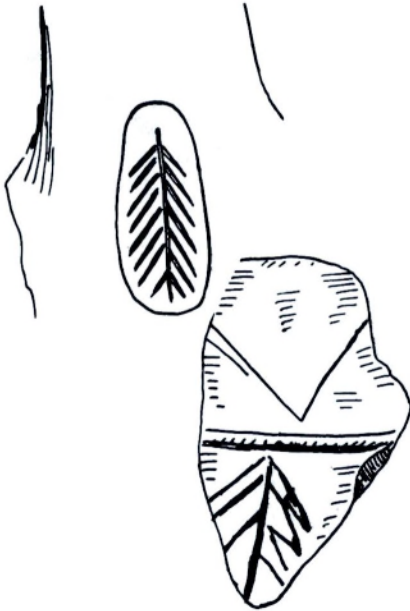
H. Koşay

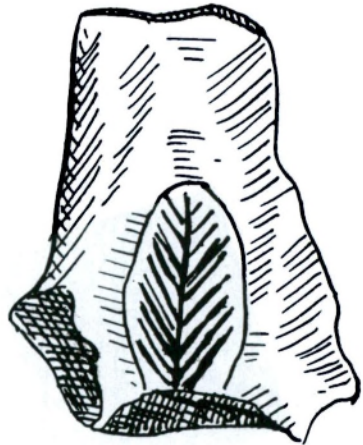
37

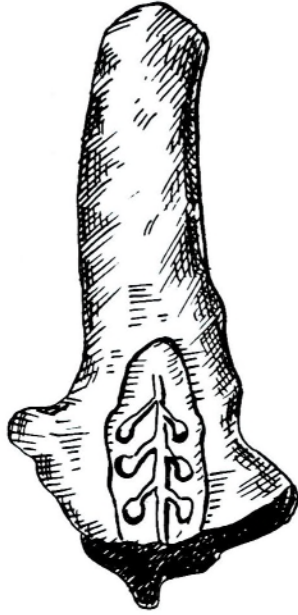
38

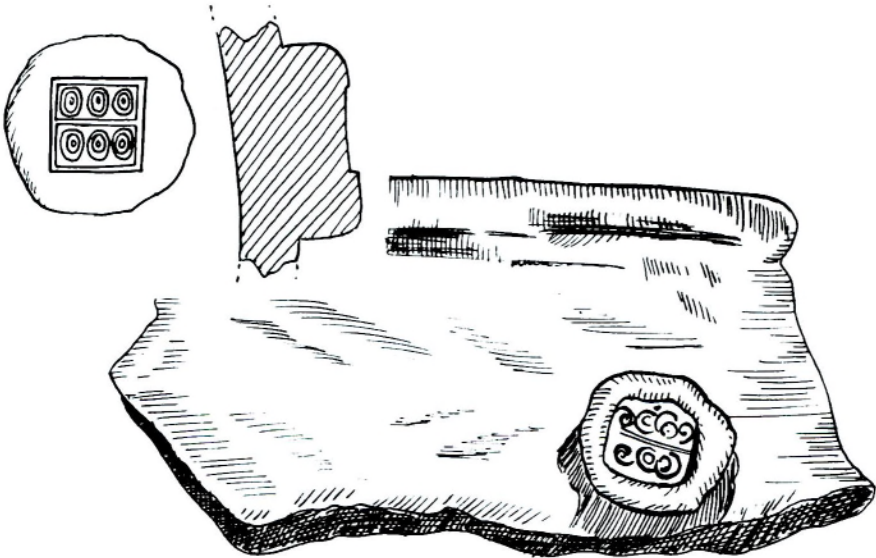
39

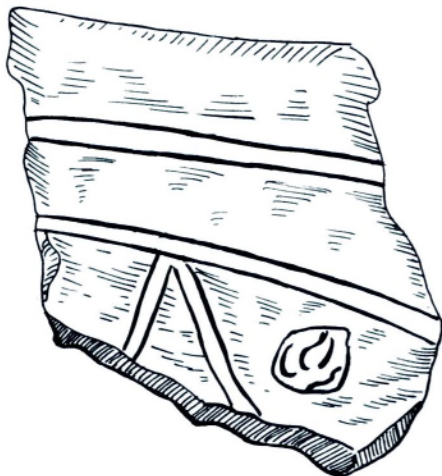
40

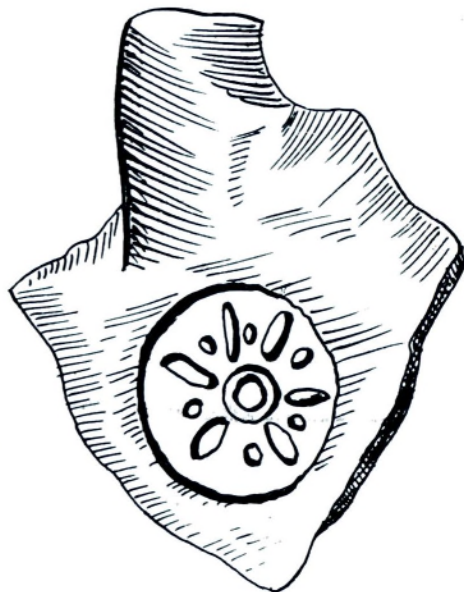
41

42

43

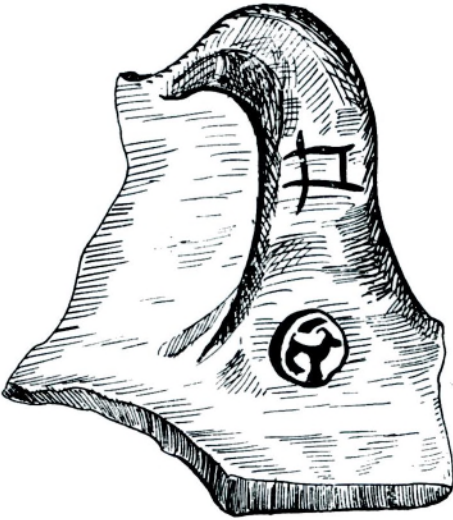
44

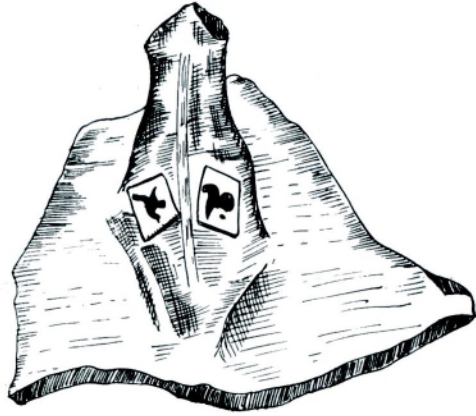
45

46

47

48

49

50

AL.e.72

AL.e.73

51

52

53

54 — 55

56

57

58

59^a

59^b

60

61

62

63a

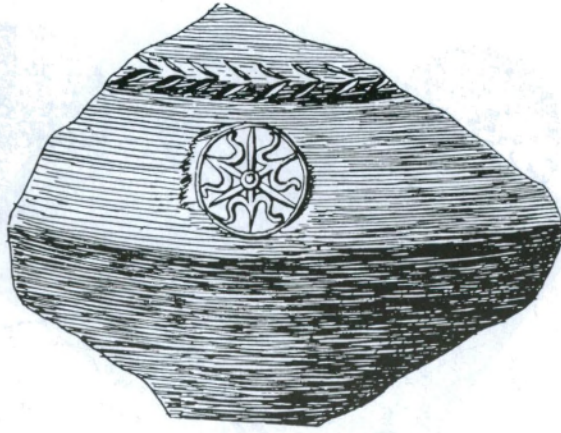
63b

64a

64b

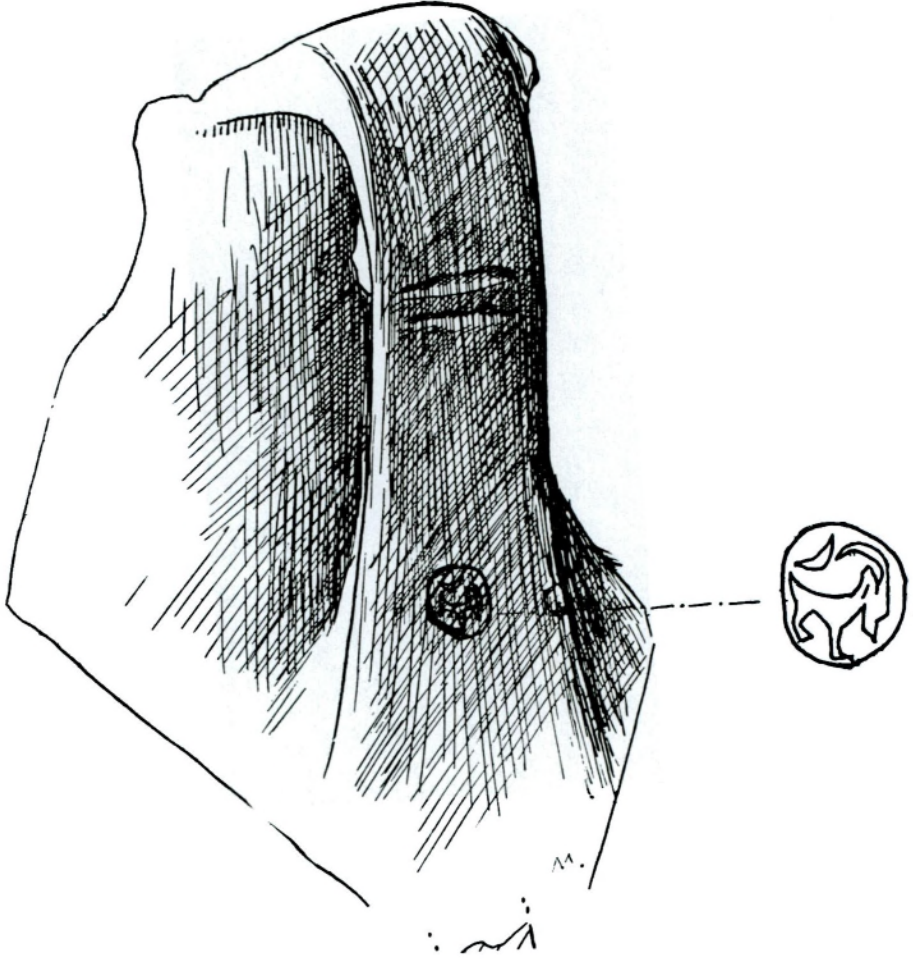
65

66

67

GÜNEY - BATI ANADOLU'DA BULUNAN ERKEN BRONZ ÇAĞINA AİT MERMER İDOL'LER

SEDAT ALP

Konya'da antik eserler meraklısı Bay Aydın Dikmen'in koleksiyonunda yüksek kaliteli ve gayet iyi korunmuş durumda bazı yassı mermer idoller bulunmaktadır. Bu eserler eski Anadolu ve Ege arkeolojisi uzmanlarının olduğu gibi geniş bir aydın çevresinin de ilgisini üzerlerine çekebilecek değerdedir. Bay Aydın Dikmen'e bu idol'leri yayınlamama müsaade ettiği için teşekkür ederim.

Bay Dikmen'in verdiği bilgiye göre kendisi bu idol'lerin hepsini Güney - Batı Anadolu'da yaptığı geziler esnasında köylülerden satın almış ve buluntu yerleri hakkındaki bilgileri de onlardan toplamıştır. Söz konusu olan yerleri ziyaret etmek ve verilen bilgilerin doğruluğunu yerinde teyid etmek maalesef benim için mümkün olmamıştır.

No. 1-4 (Levha I-II) : Kusura'da bulunan İdol'ler :

Bu dört idol Afyonkarahisar'ın güneyinde Kusura köyünün yakınındaki mezarlarda bulunmuşlardır. Bk. W. Lamb, Excavations at Kusura near Afyonkarahisar, Archeologia, LXXXVI S. 1-64; LXXXVII S. 217-273.

No. 1-2, Oval birer kurs şeklindeki başları, uzun boyunları ve hemen hemen dik dörtgen biçimindeki vücutları ile - alt köşeleri biraz kavislidir - oldukça şematik ve soyut tasvirlerdir. No. 1, normalin üzerindeki uzun boynu ile bilhassa dikkati çekmektedir. No. 1'in ölçüleri: yüksekliği 29 cm, başın genişliği 6 cm, vücudün genişliği 11,5 cm, kalınlığı ortada 5 mm, kenarda 4 mm. No. 2'nin ölçüleri: yüksekliği 16 cm, başın genişliği 6 cm, vücudün genişliği 10,1 cm, kalınlığı 4 mm. Yuvarlak kurs biçimindeki başı, uzun boynu ve hemen hemen dörtgen şeklindeki vücudü ile bunlara çok benzeyen büyük bir idol (yüksekliği 28 cm) evvelce Kusura'da bulunmuş ve Bayan Lamb tarafından yayınlanmıştır: Archeologia LXXXVII Pl. LXXXIV Nr. 11 (bk. aynı yerde S. 266) (=Bossert, Altanatolien, resim 125). Krş. Aynı zamanda Lamb, aynı

yerde Fig 17/4. Truva'da da II. tabakada benzer idol'ler bulunmuştur: H. Schmidt, Heinrich Schliemann's Sammlung Trojanischer Altertümer, Berlin 1902, S. 279 No. 7520 ve No. 7521, (= W. Dörpfeld, Troja und Ilion, I, Athen 1902 S. 379 Fig. 344 f-g) – her iki müellif tarafından da bu eserler II.-V. tabaka eserleri arasında yayınlanmıştır – ve C. W. Blegen - J. L. Caskey - M. Rawson - J. Sperling, Troy, Vol. I, Part 2, Princeton 1950: Plate 360, 36-84 v.d. Bunlara M. Mellink'in kısa zaman önce Güney-Batı Anadolu'da Elmalı civarında Karataş-Semayük'te Erken Bronz Çağına ait mezarlarda keşfettiği çok benzer şekilli idol'ler eklenmelidir: M. Mellink, Excavations at Karataş - Semayük in Lycia 1963, American Journal of Archaeology Vol. 68, 1964 S. 277 Pl. 82 Fig. 24. Aynı müellif Sisam adasından benzer idol'ler ile (V. Milojcic, Samos I, Die prähistorische Siedlung unter dem Heraion, Grabung 1953 und 1955, Bonn 1961 Levha 34 : 5) ve yine Kiklad'lardan Lebedos adasından yakın paralel'ler (Chr. Zervos, L'Art des Cyclades, Paris 1957, 80 Fig. 52) göstermektedir. Bu gibi Kiklad idol'leri muhtemelen Anadolu etkisi altında vücuda gelmişlerdir.

No. 3'ün de yuvarlak kurs biçimli başı, uzun boynu ve oldukça geniş vücudu vardır. Vücut şekli yanlarda ve altta kavislidir. Ölçüleri : yüksekliği 17,2 cm, başın genişliği 4 cm, vücudün genişliği 12,7 cm, kalınlığı 6 mm. Yakın benzerleri Truva'da (H. Schmidt, a. g. y. S. 279 Nr. 7549 = W. Dörpfeld, a.g.y. S. 380 Fig. 345 b) ve Karataş - Semayük'te (Mellink, a.g.y. S. 277 Pl. 82 Fig. 24 sol taraftaki idol) bulunmuştur.

No. 4'ün oval kurs biçimli başı ve yuvarlak hatlar gösteren vücudu vardır. Bu idol'un bundan öncekilerden farklı olarak beli gösterilmiştir. Vücudün üst kısmı alt kısmından daha enlidir. Yüksekliği 16,5 cm, başın genişliği 4,2 cm, vücudün üst kısmının genişliği 11,5 cm, alt kısmının genişliği 7,7 cm, kalınlığı ortada 6 mm, kenarda 4 mm. Bel kısmını gösteren benzer mermer idoller Beycesultan'da Erken Bronz Çağının ilk ve orta safhalarında XVII.—XIV. tabakalarda, ve Truva'da bulunmuştur : S. Lloyd - J. Mellaart, Beycesultan I London 1962 s. 266 Fig. F1; H. Schmidt, a.g.y. S. 279 No. 7574 (= W. Dörpfeld, a.g.y. S. 380 Fig. 346 b), II.-V. tabakaların malzemesi arasında yayınlanmıştır. Bilhassa Beycesultan a.g.y. F. 1/19 (XIV. kat, Erken Bronz Çağının orta safhası) bizim idol'umuza çok yaklaşımaktadır. Beycesultan Fig F 1/17'de (Kat XVII c) ve Truva

idolu'nde vücudün üst kısmı alt kısmından daha dardır. Burada her halde dişi idol'ler bahis konusudur. Bu idol'un vücut yapısı ile aynı zamanda burada yayınladığımız 7, 8 ve 9 No.lu idol'lerin vücut yapıları karşılaştırılabilir.

No. 5-6 (Levha III) : Ürküt'te bulunan İdol'ler.

Kurs şeklinde başları ve uzunlamasına yuvarlak vücutleri olan bu iki idol'un kısa bir zaman önce Burdur'un güneyinde ve Burdur - Antalya yolu üzerinde Comaklı yakınında Ürküt köyünde buldukları bildirilmektedir. No. 5'in ölçüleri : yüksekliği 21 cm, başın genişliği 6,6 cm, vücudün genişliği 9,5 cm, kalınlığı 4 mm. No. 6'nın ölçüleri : yüksekliği 17,5 cm, başın genişliği 7,3 cm, vücudün genişliği 8,7 cm, kalınlığı 5 mm. En yakın paraleller Truva'nın II. ve III. tabakalarında bulunmuştur : H. Schmidt, a.g.y S. 279 No. 7461-7462 (= Dörpfeld, a.g.y. S. 379 Fig. 344 d, e); Blegen, Troy, Vol. I Pl. 360, Vol. II Pl. 48. Şekil bakımından krş. aynı zamanda Ş. A. Kansu - T. Özgüç, Belleten Cilt V, Sayı 19, 1941 S. 255 - 260 Levha LXXV No. 4.

No. 7 (Levha IV) : Karaağaç'ta bulunan İdol.

Aydın Dikmen Koleksiyonunda bulunan mermer idol'lerin en büyüğü ve en güzeli olan bu eserin Afyonkarahisar ilinde İşçehisar civarında Karaağaç köyünde höyük yakınında bir küp mezar içinde bulunduğu bildirilmektedir. Küpün içinde yanmış olan kemik kalıntıları ile birlikte mezar hediyesi olarak idol'den başka gri renkte küçük bir gaga ağızlı kap ile yine gri renkte bir "depas amphiky-pellon" bulunmuştur. Sonuncusu Truva'da bulunan Depas'ları andırmaktadır. İdol, oval ve kurs biçimindeki başı, normalin üzerinde uzun boynu, dar omuzları veya kuvvetle stilize edilmiş kolları ve geniş çuval biçimli vücudü ile dikkati çekmektedir. Çok zarif bir etki uyandırmakta ve muhtemelen dişi bir varlığı ve belki de ana Tanrı'yı canlandırmaktadır. Bu idol, No. 8-9 olarak yayımlanan keman şeklindeki idol'ler ile bundan evvel gördüğümüz kurs biçiminde başları olan idol'ler arasında orta bir kademeyi teşkil etmektedir. Ölçüleri : yüksekliği 37 cm, başın genişliği 8,6 cm, vücudün genişliği 15,5 cm, kalınlığı ortada 7 mm, kenarda 4 mm. Şekil bakımından burada yayınladığımız idol Manisa Müzesinde bulunan basık vücutlu idol ile (Bossert, Altanatolien resim 133) karşılaştırmalıdır.

Mellaart, a.g.y. S. 269'da Dorak'ta bulunduğunu bildirdiği keman biçimli ve yuvarlak kurs şeklinde başı olan ("disc-like head") idol'u anmaktadır. Söz konusu olan idol muhtemelen bizim idolumüze benzemektedir. Aynı müellife göre bu idol Erken Bronz Çağı'nın ikinci veya sonuncu safhasına tarihlenebilen eserler arasında bulunmuştur.

No. 8-9 (Levha V) : Ağın'da bulunan keman biçimli İdol'ler.

Bu idol'lerin Kusura'nın kuzey - doğusunda Sandıklı civarındaki Ağın köyünde buldukları bildirilmektedir. Şematizasyon burada o derece ileri gitmiştir ki, eserlerin boyun ve baş kısımları birleştirilmiş ve âdeta bir sapa benzetilmiştir. Omuzlar veya kollar kuvvetle stilize edilmişlerdir. Vücudün alt kısmı çuval biçimindedir. Bunlar muhtemelen dişi birer varlığı tasvir etmekte idiler. No. 8'in ölçüleri : yüksekliği 13,5 cm, omuzlar arasındaki mesafe 6,5 cm, vücudün alt kısmının genişliği 7,7 cm, kalınlığı 7 mm. No. 9'un ölçüleri : yüksekliği 10,5 cm, omuzlar arasındaki mesafe 5,3 cm, vücudün alt kısmının genişliği 5,3 cm, kalınlığı 6,5 mm. Bu iki idol Beycesultan'da erken bronz çağının ilk safhasının son kısmına tarihlenen XVII. tabakada bulunan mermer idollerin hemen hemen tıpatıp aynıdır. Bk. Mellaart, a.g.y. S. 266 Fig. 1/1-14. Aynı müellif S. 269'da bu eserlere bir adet Yortan kültüründen (Bossert, Altanatolien resim 19), üç adet Afyonkarahisar'ın kuzey-batısında bulunan Karacaahmet'ten ve bir adet de Dorak'tan paralel kaydetmektedir.

Bay Dikmen'in bana bildirdiğine göre bu gibi idol'ler güney-batı Anadolu'nun daha bazı yerlerinde bulunmuşlardır.

Diğer müellifler tarafından da bir çok defalar kaydedildiği gibi batı Anadolu'da bulunmuş olan keman biçimli idoller ile Kiklad adalarında bulunmuş olan çok benzer şekilli idoller (Tsountas, Ephemeris Archaiologike 1898 Pl. 11, Zervos a.g.y. Levha 57-58) birbirleriyle yakın akrabadırlar ve sonuncuları varlıklarını her halde Anadolu etkilerine borçludurlar : Krş. Bittel, Prähistorische Forschung in Kleinasien, Berlin 1934 S.36 f.; Bossert, Altanatolien S.23 No. 129'da; Blegen, Troy, vol. I S. 45 f.; Matz, Kreta und Frühes Griechenland, Baden Baden 1962 S. 60 f.; Mellaart, a.g.y. S. 271.

No. 10-11 (Levha VI-VII) : Anayurt'ta bulunan İdol'ler.

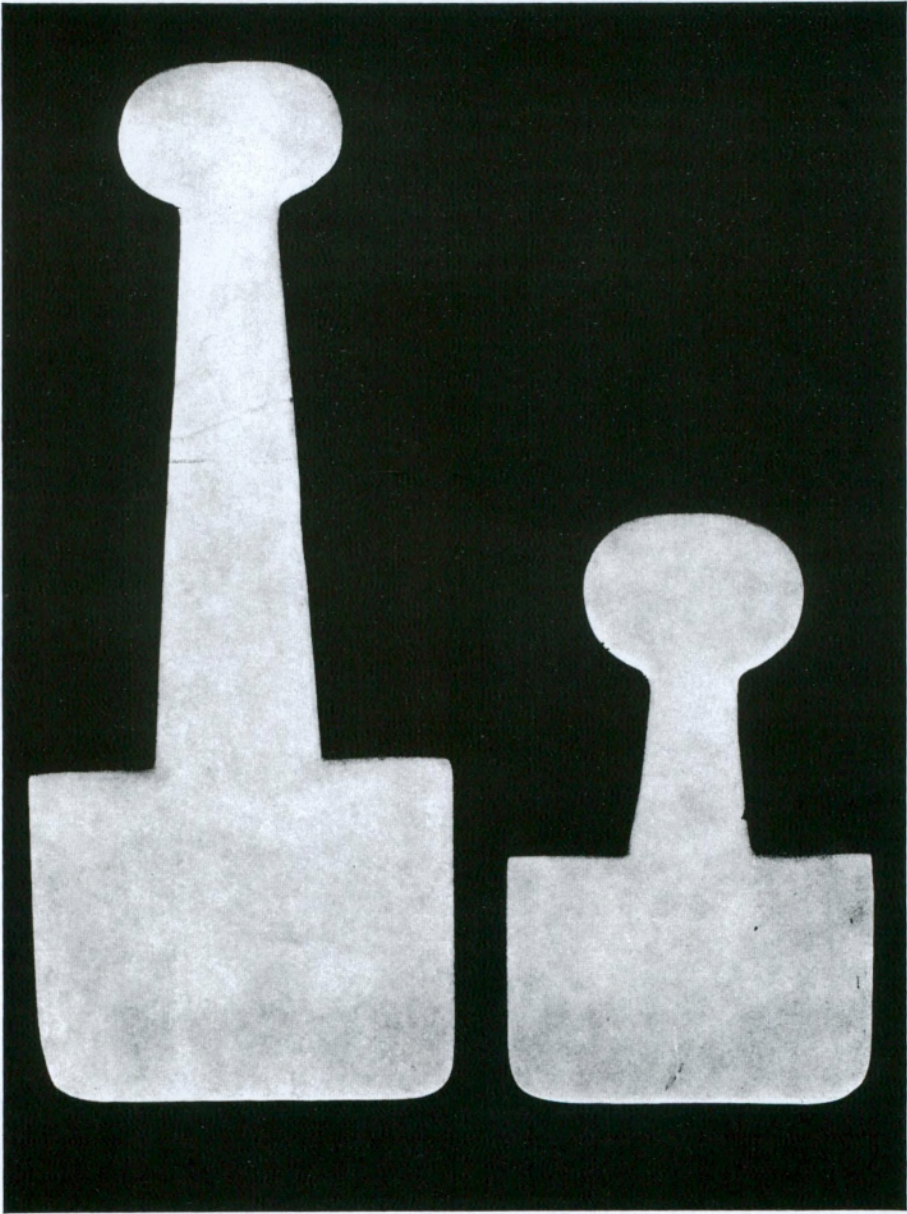
Bu iki idolu'n Afyonkarahisar ilinde Şuhut civarında Anayurt köyünde yeni okul binası için yapılan temel hafriyatı sırasında bulunduğu bildirilmektedir. No. 10'un ölçüleri : yüksekliği 13 cm,

vücudün genişliği 4,5 cm, üstteki başın genişliği 3,4 cm, alttaki başın genişliği 3,7 cm, kalınlığı 6 mm. No. 11'in ölçüleri: yüksekliği 17 cm, üstteki başın genişliği 4,3 cm, alttaki başın genişliği 3,6 cm, kalınlığı 6,5 mm. Ensizede satırlar göstermeyen diğer idollerin aksine bu iki idol bu gibi çizgilerle süslenmişlerdir. Şematizasyon burada pek artmıştır. Başlar ve vücutların üst kısımları simetrik bir şekilde tekrarlanmıştır. Buna karşılık vücudün alt kısımları belki de ifade edilmemişlerdir. Her iki idolde de başlar çevreyi kesen paralel kısa çizgilerle süslenmişlerdir. Belki de bu çizgiler saçları göstermektedirler. No. 10'da alt kısımdaki başın arka kısmında ensizede çizgiler görülmemektedir. No. 11'de üstteki baş alttaki baştan daha büyüktür. Başın tepesi de daha sivridir. No. 10'da üstteki başın arka kısmında, ensede, yukarıdan aşağı inen paralel çizgiler her halde uzun saçları ifade etmekte idiler. Bu idol muhtemelen dişi bir varlığı tasvir etmekte idi. Aynı idol'un ön yüzünde boyun veya boyundaki گردانlık birer yarım kavisle ifade edilmişlerdir. Yine ön yüzde, orta kısımda, altı defa tekrar edilen V şeklindeki süsler belki de dişi varlığın rahmini göstermekte idiler. Bunlara karşılık idolün arka yüzü, ortada üst üste ufki iki paralel çizgi tarafından ikiye bölünmektedir. Bunlar belki de birleştirilmiş olan iki vücut yarısının sınırını göstermekte idiler. No. 11'in şekline göre hüküm verilirse her halde erkek bir figürü tasvir etmekte idi. Figürün gövdesi zik-zak şeklindeki bir bant ile süslenmiştir. Az bir farkla aynı bant gövdenin arka kısmında da görülüyor. Bu idol, Phallus biçimindeki kapları hatırlatmaktadır. Krş. Bossert, Janus, 1959 S. 25 ve *Orientalia* 29, 1960, S. 318. Bu iki idol ile aynı çağa ait diğer dişi idollerin zürriyet tasavvurleriyle ilgili oldukları düşünülebilir. No. 10 ve 11 olarak yayınladığım idollere henüz iyi korunmuş paraleller tanımlıyorum. Şimdilik bunlar tek başına kalmaktadır. Yalnız Beycesultan'da Erken Bronz Çağı'nın orta safhasına tarihlenen XIII. tabakada bulunmuş olan idol fragmanının (Melaart, a.g.y. Fig. F 1/21) başı bu iki idolün başlarına ve bilhassa No. 11'in başına benzemektedir.

No. 8-9, burada yayınladığımız idollerin muhtemelen en eskileridir. Bunların tarihlenmesi Beycesultan'da bulunan bir sıra paralel idol sayesinde emniyet altına alınmıştır. Krş S. 4. Onların hepsi Erken Bronz Çağı'nın ilk safhasının son bölümüne, yani M.ö. 3. binin ilk yarısının sonlarına aittirler. Bununla beraber bu gibi idollerin tarihlerinin üst ve alt sınırları şimdilik kesin değildir.

No. 1-7 olarak yayınladığımız kurs biçiminde başları olan idol'ler ise, ilk defa olarak Truva II'de bol sayıda görülmekte ve daha aşağı kaliteli örnekler halinde III. tabakada da devam etmektedirler. Beycesultan'da Erken Bronz Çağı'nın orta safhasına ait olan XVI. ve XIV. tabakalarda bu gibi örneklerden bir kaç tane bulunmuştur. S. 5'de verilen bilgiye göre No. 10-11'in de aynı çağa ait olması gerekecektir.

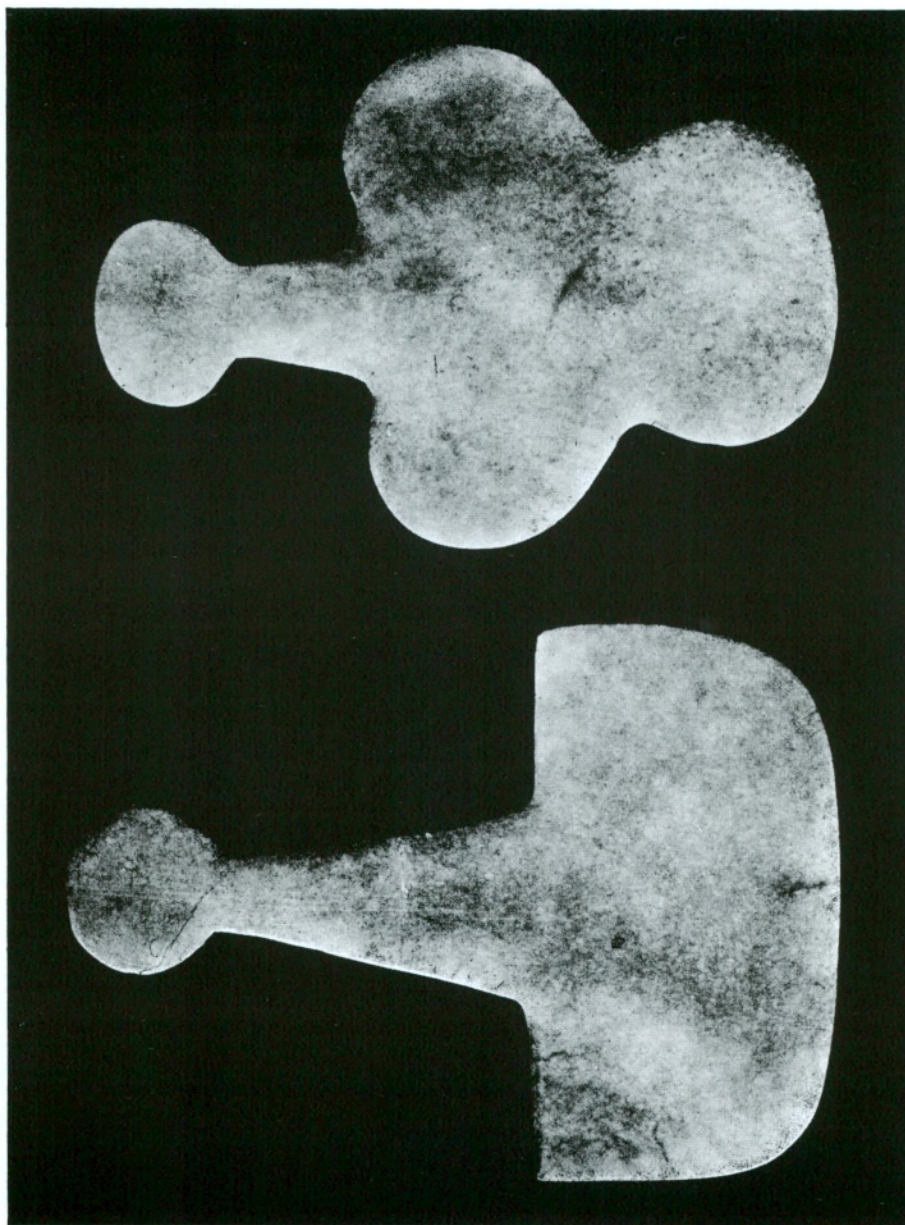
Burada yayınladığımız buluntular, kuzey-batı ve güney-batı Anadolu kültürlerinin M. ö. 3. binde, Erken Bronz Çağı'nın ilk ve orta safhalarında müşterek olduğunu bir defa daha göstermeleri bakımından önemli olduğu gibi batı Anadolu'nun Kiklad adalarına etkilerini göstermeleri bakımından da önemlidir.

1

2

Kusura'da bulunan İdol'ler.
Idole aus Kusura.

4

Kusura'da bulunan İdol'ler.
İdole aus Kusura.

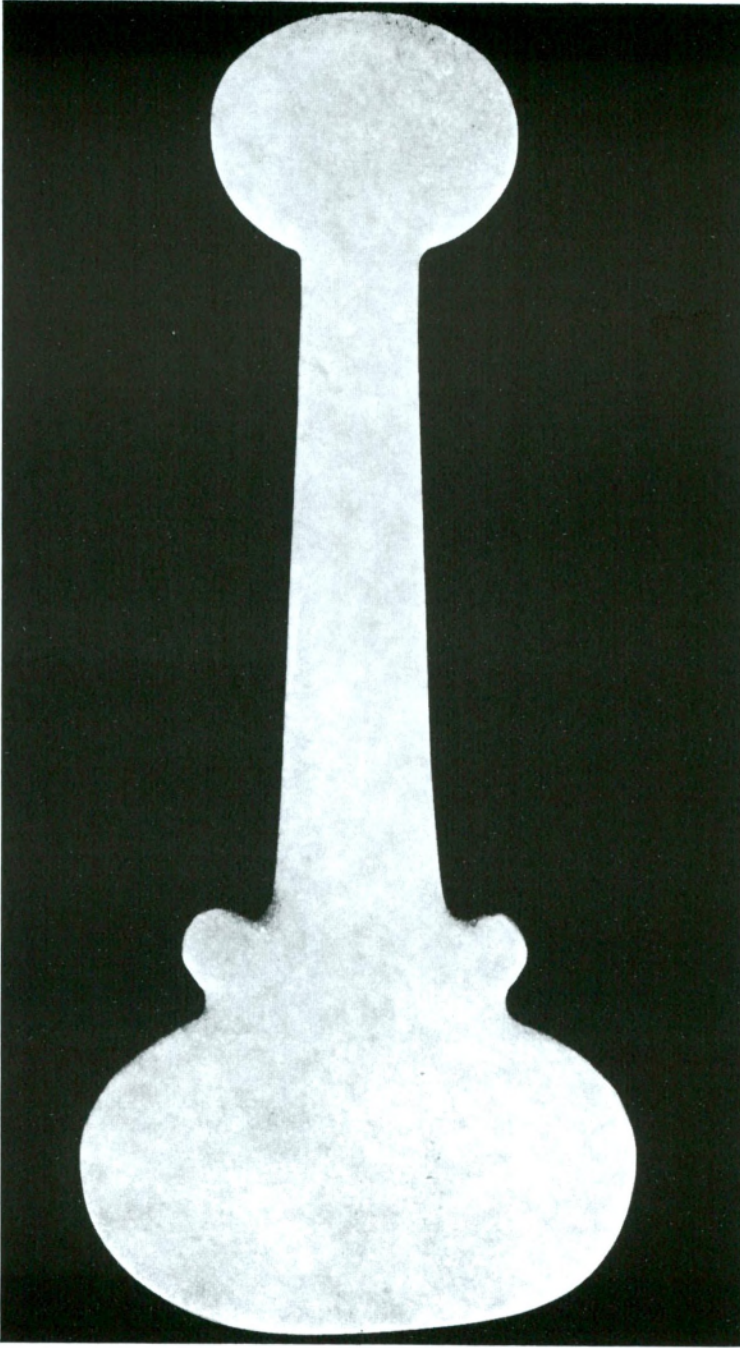
3

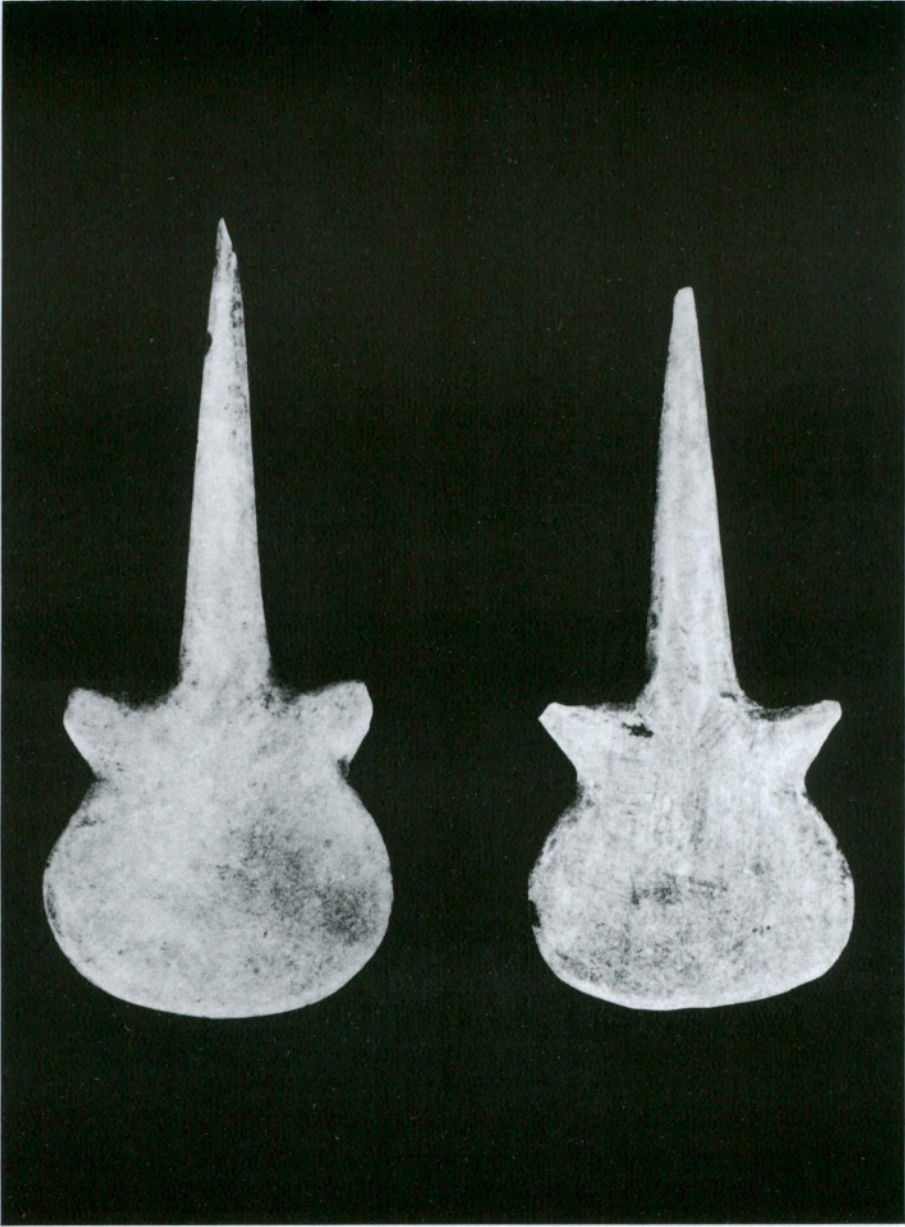

5

6

Ürküt'te bulunan İdol'ler.
Idole aus Ürküt.

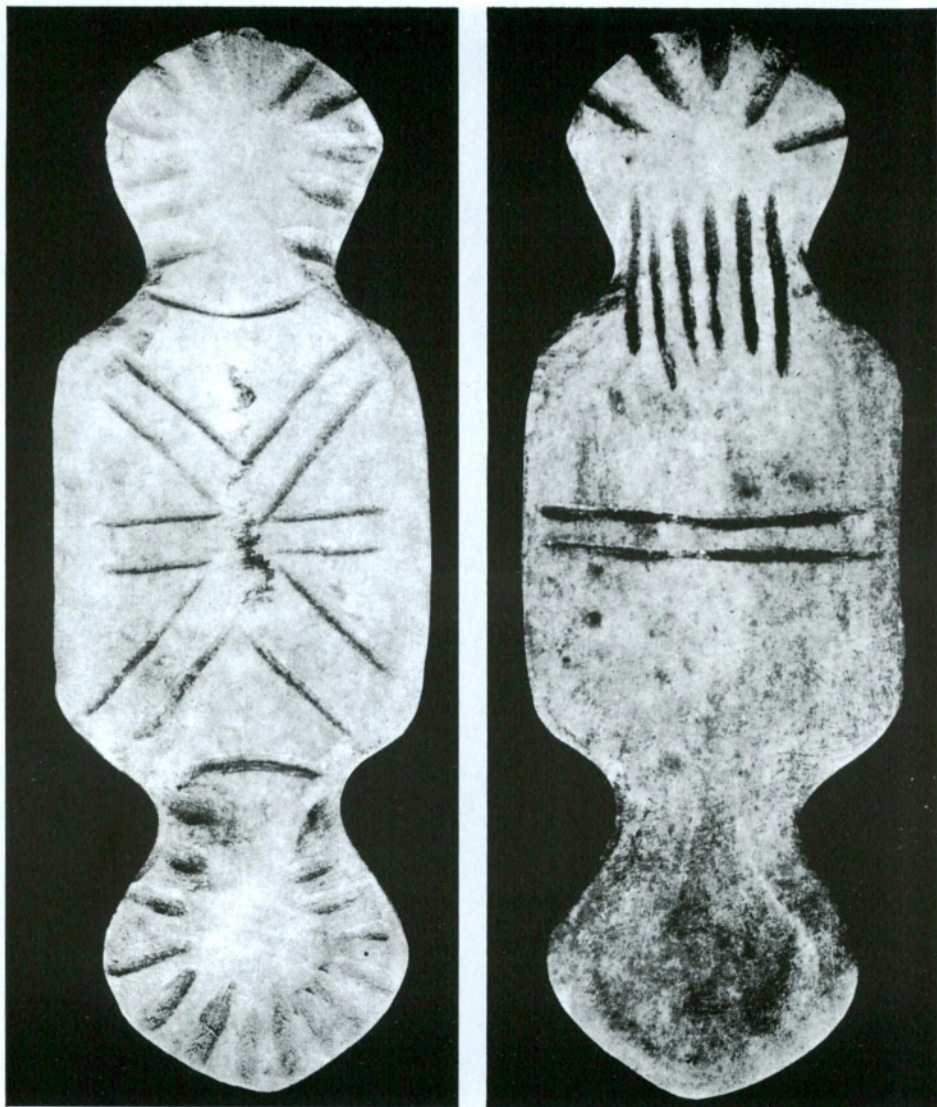

8

9

Ağın'da bulunan İdol'ler.
Idole aus Ağın.

10

Anayurt'ta bulunan Idol.
Idol aus Anayurt.

II

Anayurt'ta bulunan İdol.
İdol aus Anayurt.

FRÜHBRONZEZEITLICHE MARMORIDOLE AUS SÜDWESTANATOLIEN

SEDAT ALP

In der Sammlung des Antiquitätenliebhabers Aydın Dikmen in Konya befinden sich eine Reihe von flachen Marmoridolen von hoher Qualität und sehr gutem Erhaltungszustand. Sie dürften das Interesse sowohl der Spezialisten auf altanatolischem und ägäischem Gebiet als auch weiterer Kreise beanspruchen. Ihrem Besitzer möchte ich an dieser Stelle für die Erlaubnis, sie zu publizieren, herzlich danken.

Nach der freundlichen Mitteilung von Herrn Dikmen hat er sämtliche Stücke während seiner Reisen im südwestlichen Anatolien von Bauern erworben. Die Fundortsangaben hat er auch von ihnen ermittelt. Es war mir leider nicht möglich, die in Frage kommenden Orte zu besuchen und mich persönlich von der Richtigkeit der gesammelten Auskünfte an Ort und Stelle zu überzeugen.

Nr. 1-4 (Tafel I-II) : Idole aus Kusura.

Alle diese vier Stücke sollen in den Gräbern in der Nähe des Dorfes Kusura, südlich von Afyon Karahisar gefunden worden sein. Siehe dazu W. Lamb, *Excavations at Kusura near Afyonkarahisar*, *Archaeologia*, LXXXVI 1-64, LXXXVII 217-273. Nr. 1-2 mit ovalem scheibenförmigem Kopf, langem Hals und fast rechteckiger Körperform, die beiden Ecken unten etwas abgerundet, sind äusserst schematische und abstrakte Darstellungen. Nr. 1 zeichnet sich durch seinen ausserordentlich langen Hals und seine Grösse aus. Masse bei der Nr. 1: Höhe 29 cm, Breite des Kopfes 6 cm, Breite des Körpers 11,5 cm, Dicke in der Mitte 5 mm, am Rande 4 mm. Bei Nr. 2: Höhe 16 cm, Breite des Kopfes 6 cm, Breite des Körpers 10,1 cm, Dicke 4 mm. Ein ähnliches, sehr grosses Marmoridol (Höhe 28 cm) mit rundem, scheibenförmigem Kopf, langem Hals und fast quadratförmigem Körper ist schon von Lamb publiziert worden: *Archaeologia* LXXXVII Pl. LXXXIV Nr.

11 (siehe dazu S. 266) (= Bossert, Altanatolien Abb. 125). Vgl. auch das Fragment, Lamb, a.a.O. Fig. 17/4. Nahe stehen auch die trojanischen Idole der II. Schicht, H. Schmidt, Heinrich Schliemann's Sammlung Trojanischer Altertümer, Berlin 1902, S. 279 Nr. 7520 und Nr. 7521 (= W. Dörpfeld, Troja und Ilion, I, Athen 1902 S. 379 Fig. 344 f-g), vorgelegt unter dem Material der II. - V. Schicht, und C. W. Blegen, - J. L. Caskey - M. Rawson - J. Sperling, Troy, Vol. I, Part 2, Princeton 1950: Plate 360, 36-84 etc. Ihnen sind hinzugekommen die in ihrer Form sehr ähnlichen Marmoridole, die M. Mellink vor kurzem in den frühbronzezeitlichen Gräbern in Karataş-Semayük in der Nähe von Elmalı in Lykien entdeckt hat: M. Mellink, Excavations at Karataş-Semayük in Lycia 1963, American Journal of Archaeology Vol. 68, 1964 S. 277 Taf. 82, Fig. 24. Sie zitiert dazu auch verwandte Stücke aus Samos (V. Milojcic, Samos I, Die prähistorische Siedlung unter dem Heraion, Grabung 1953 und 1955, Bonn 1961, Taf. 34: 5) und Parallelen aus der Insel Lebedos auf den Kykladen (Chr. Zervos, L'Art des Cyclades, Paris 1957, 80 Fig. 52). Die Entstehung jener kykladischen Idole ist wahrscheinlich auf anatolischen Einfluss zurückzuführen.

Nr. 3 mit rundem, scheibenförmigem Kopf, langem Hals und verhältnismässig breitem Körper. Der Körper ist an den Seiten und unten abgerundet, Masse: Höhe 17,2 cm, Breite des Kopfes 4 cm, Breite des Körpers 12,7 cm, Dicke 6 mm. Nächste Parallelen liegen aus Troja (H. Schmidt, a.a.O. S. 279 Nr. 7549 = W. Dörpfeld, a.a.O. S. 380 Fig. 345 b) und aus Karataş-Semayük (Mellink, a.a.O. S. 277 Taf. 82 Fig. 24 links) vor.

Nr. 4 mit ovalem, scheibenförmigem Kopf und runde Linien aufweisendem Körper, bei dem die Taille angedeutet ist. Der Oberkörper ist breiter als der Unterkörper. Höhe 16,5 cm, Breite des Kopfes 4,2 cm, Breite des Oberkörpers 11,5 cm, Breite des Unterkörpers 7,7 cm, Dicke in der Mitte 6 mm, am Rande 4 mm. Ähnliche Marmoridole, bei denen die Taille angedeutet ist, sind aus Beycesultan, aus den Schichten XVII-XIV, erste und mittlere Phase der Frühen Bronzezeit, und aus Troja bekannt: S. Lloyd - J. Mellaart, Beycesultan I, London 1962 S. 266 Fig. F 1; H. Schmidt, a.a.O. S. 279 Nr. 7574 (= W. Dörpfeld, a.a.O. S. 380 Fig. 346 b), vorgelegt unter dem Material der II. - V. Schicht. Besonders Beycesultan Fig.

F 1/19 aus der Schicht XIV, mittlere Phase der Frühen Bronzezeit, kommt unserem Stück ziemlich nahe. Bei Beycesultan Fig. F 1/17, Schicht XVII c, sowie dem trojanischen Stück ist der Oberkörper enger als der Unterkörper. Es dürfte sich bei ihnen um weibliche Figuren handeln. Zur Körperbildung vgl. auch die Nummern 7,8 und 9 unserer Publikation.

Nr. 5-6 (Tafel III) : Idole aus Ürküt.

Diese beiden Idole mit scheibenförmigem Kopf und länglich abgerundeter Körperbildung sollen kürzlich im Dorf Ürküt bei Comaklı südlich von Burdur, auf der Strasse zwischen Burdur und Antalya, gefunden worden sein. Masse bei der Nr. 5 : Höhe 21 cm, Breite des Kopfes 6,6 cm, Breite des Körpers 9,5 cm, Dicke 4 mm. Bei der Nr. 6 : Höhe 17,5 cm, Breite des Kopfes 7,3 cm, Breite des Körpers 8,7 cm, Dicke 5 mm. Nächste Parallelen liegen aus Troja aus den Schichten II und III vor : H. Schmidt, a.a.O. S. 279 Nr. 7461-7462 (= W. Dörpfeld, a.a.O. S. 379 Fig. 344 d, e); Belegen, Troy, Vol. I Pl. 360, Vol. II Pl. 48. Zur Form vgl. auch Ş. A. Kansu-T. Özgüç, Belleten V, Nr. 19, 1941 S. 255-260, Taf. LXXV Nr. 4.

Nr. 7 (Tafel IV) : Idol aus Karaağaç.

Dieses Stück, das grösste und wohl das schönste der Marmoridole der Sammlung von Aydın Dikmen, soll in einem Pithosbrandgrab nicht weit von dem Höyük beim Dorf Karaağaç bei Işçehisar im Vilâyet Afyon gefunden worden sein. Neben den gebrannten Knochenresten hat man als Beigaben auch eine kleine Schnabelkanne und ein "depas amphikypellon", beide dunkelgrau, gefunden. Das letztere Stück erinnert an die trojanischen "Depata". Das Idol zeichnet sich durch seinen ovalen, scheibenförmigen Kopf, ausserordentlich langen Hals, enge Schultern oder stark stilisierte Arme und breiten, sackförmigen Unterkörper aus. Es wirkt sehr elegant und dürfte eine weibliche Figur vielleicht die Muttergöttin dargestellt haben. Es bildet die Zwischenstufe zwischen den unter Nr. 8-9 publizierten "violinförmigen" Idolen und den im Vorhergehenden behandelten Idolen mit scheibenförmigem Kopf. Masse: Höhe 37 cm, Breite des Kopfes 8,6 cm, Breite des Körpers 15,5 cm. Dicke in der Mitte 7 mm, am Rande 4 mm. Ein gedrungenes Stück ähnlicher Form befindet sich im Museum von Manisa und ist von Bossert, Altanatolien unter Nr.

133 abgebildet. Mellaart, a.a.O. S. 269 zitiert ein "violinförmiges" Marmoridol mit scheibenförmigen Kopf ("disc-like head") aus Dorak, das wahrscheinlich auch unserem Stück ähnlich ist. Nach ihm soll jenes Idol in einem Zusammenhang gefunden worden sein, der eine Datierung in die zweite Phase oder ans Ende der Frühen Bronzezeit gestattet.

Nr. 8-9 (Tafel V) : "Violinförmige" Idole aus Ağın.

Sie sollen im Dorfe Ağın in der Nähe von Sandıklı nordöstlich von Kusura gefunden worden sein. Die Schematisierung ist bei ihnen soweit gegangen, dass Kopf und Hals ineinander übergehen. Beide sehen wie ein langer Stiel aus. Schulter bzw. Arme sind stark stilisiert. Der Unterkörper ist sackförmig. Sie stellen wahrscheinlich weibliche Figuren dar. Masse bei der Nr. 8: Höhe 13,5 cm, Breite zwischen den Schultern 6,5 cm, Breite des Unterkörpers 7,7 cm, Dicke 7 mm. Bei der Nr. 9: Höhe 10,5 cm, Breite zwischen den Schultern 5,3 cm, Breite des Unterkörpers 5,3 cm. Dicke 6,5 mm. Diese beiden Idole sind fast identisch mit flachen "violinförmigen" Idolen aus Beycesultan, die dort in der Schicht XVII, die dem Ende der ersten Periode der Frühen Bronzezeit angehört, gefunden worden sind. Siehe Mellaart, a.a.O. S. 266 Fig. F 1/1-14. Er zitiert auf S. 269 eine Parallele dazu aus der Yortan-Kultur (Bossert, Altanatolien Abb. 129), drei von Karacaahmet, nordwestlich von Afyon Karahisar und eine aus Dorak. Den Informationen des Herrn Dikmen nach soll diese Art Idole auch in einer Reihe von Orten in Südwestanatolien gefunden worden sein.

Wie schon mehrfach betont, sind eng verwandt mit den "violinförmigen" westanatolischen Idolen die kykladischen Idole sehr ähnlicher Form (Tsountas, *Ephemeris Archaïologike* 1898 Pl. 11, Zervos, a.a.O. Taf. 57-58), die ihren Ursprung wahrscheinlich auch dem anatolischen Einfluss verdanken: Vgl. Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien*, Berlin 1934 S. 36 f.; Bossert, *Altanatolien* S. 23 unter Nr. 129; Blegen, *Troy*, vol. I 45 f.; Matz, *Kreta und Frühes Griechenland*, Baden Baden 1962 S. 60 f.; Mellaart, a.a.O. S. 271.

Nr. 10-11 (Tafel VI-VII) : Idole aus Anayurt.

Diese beiden Marmoridole sollen bei den Grabungsarbeiten für die Fundamente der neuen Schule im Dorfe Anayurt bei Şuhut im Vilâyet Afyon gefunden worden sein. Masse bei der Nr. 10: Höhe

13 cm, Breite 4,5 cm, Breite des oberen Kopfes 3,4 cm, Breite des unteren Kopfes 3,7 cm, Dicke 6 mm. Bei der Nr. 11: Höhe 17 cm, Breite des oberen Kopfes 4,3 cm, Breite des unteren Kopfes 3,6 cm, Dicke 6,5 mm. Im Gegensatz zu den vorhergehenden, die keine inzisierten Flächen zeigen, sind diese Idole mit solchen Linien verziert. Die Schematisierung hat hier einen sehr hohen Grad erreicht: Köpfe und Oberkörper sind bei ihnen fast ganz symmetrisch wiederholt worden. Die Unterkörper hat man dagegen vielleicht nicht zum Ausdruck gebracht. Die Köpfe wurden bei beiden Stücken durch kurze Striche verziert, die vielleicht Haare andeuten. Beim unteren Kopf der Nummer 10 sind auf der Rückseite keine Verzierungen angebracht. Der obere Kopf bei der Nr. 11 ist grösser und spitzer als der untere. Nach den vertikalen Parallelstrichen am Nacken auf der Rückseite der Nr. 10 zu urteilen, die wahrscheinlich Nackenhaare andeuten, stellt sie wohl eine weibliche Figur dar. Auf der Vorderseite der Nr. 10 sind die Hälse oder Halsketten durch je einen Halbkreis betont worden. Die V-förmigen Verzierungen in der Mitte der Vorderseite, die sich 6 mal wiederholen, könnten das weibliche Scham angedeutet haben. Dagegen wird die Rückseite durch zwei parallele Linien in zwei Hälften geteilt. Sie markieren vielleicht die Grenze der beiden Körperhälften. Nr. 11 dürfte, aus der Form zu schliessen, ein männliches Idol darstellen. Der Körper der Figur ist durch ein Zickzackband verziert. Bis auf eine geringfügige Abweichung erscheint das gleiche Band auch auf der Rückseite. Dieses männliche Idol ruft die Phallus-Gefässe ins Gedächtnis. Vgl. Bossert, *Janus*, 1959 S. 25 und *Orientalia* 29, 1960 S. 318. Beide Idole sowie alle weiblichen Idole derselben Periode dürften mit den Fruchtbarkeitsvorstellungen zu tun haben. Für diese Art von Marmoridolen, die hier als Nr. 10-11 veröffentlicht worden sind, kenne ich keine gut erhaltenen Parallelen. Sie stehen vorläufig isoliert da. Nur der Kopf eines Idolfragments aus Marmor, das in Beycesultan in der XIII. Schicht, in der mittleren Phase der Frühen Bronzezeit, gefunden worden ist, Mellaart, a. a. O. Fig. F 1/21, ist mit der Kopfform unserer Idole, besonders mit der von Nr. 11, verwandt.

Die Nummern 8-9 sind die ältesten unter unseren Idolen. Ihre Datierung ist durch eine Anzahl von Parallelen aus Beycesultan sichergestellt, vgl. S. 10. Sie stammen alle aus dem letzten Abschnitt

der ersten Phase der Frühen Bronzezeit, etwa aus dem Ende der ersten Hälfte des 3. Jahrtausends. Allerdings bleibt vorläufig ihre obere und untere Grenze noch ungewiss. Flache Idole mit abgerundetem, scheibenförmigem Kopf, bei uns Nr. 1-7, erscheinen zum ersten Mal in der II. Schicht von Troja in grösserer Anzahl und dauern in der III. Schicht mit weniger schönen Exemplaren weiter an. In Beycesultan sind einige solche Stücke aus der XVI. und XIV. Schicht bekannt geworden, die der mittleren Phase der Frühen Bronzezeit angehören. Nach unserer Erörterung auf S. 11 dürften die Idole Nr. 10-11 auch in dieselbe Periode zu datieren sein.

Die vorliegenden Funde sind auch deshalb von Bedeutung, weil sie noch einmal die Gemeinsamkeit der nordwest- und südwestanatolischen Kulturen während der ersten und mittleren Phase der frühen Bronzezeit demonstrieren und ihren starken Einfluss auf die Kykladen nahelegen.

“ANADOLU”DA BULUNAN M. Ö. İKİNCİ BİN YILINA AİT ALTINDAN BİR YÜZ MASKESİ

SEDAT ALP

Yukarıdaki sahifelerde Konya’da Aydın Dikmen koleksiyonundan Erken Bronz Çağı’na ait nadir değerlerde bazı mermer idol’ler yayınladık. Bay Dikmen’in kısa bir süre önce bir köylüden satın aldığı altından bir yüz maskesi (Levha I-II) bu koleksiyondaki güzel eserlerin hepsini gölgede bırakmaktadır. Sahibinin verdiği bilgiye göre eser orta Anadolu’da dağlık ve erişilmesi güç bir bölgede dikdörtgen biçimindeki bir kuyu mezarda bulunmuştur. Bu maske Anadolu’nun prehistorik ve erken tarihî çağları için ünik bir buluntu olmakla kalmamakta, aynı zamanda Heinrich Schliemann’ın 1876 yılında Yunanistan’da Miken’deki kuyu mezarlarda keşfettiği dövme usulüyle yapılmış yüz maskelerine¹ çok benzemektedir. Şimdi “Anadolu”da bulunan maske de aynı şekilde altın safihadan dövme suretiyle meydana getirilmiştir. Miken maskelerinden bilhassa V. kuyu mezarında bulunan bir maskeye² çok yaklaşmaktadır. Bu eserde Schliemann, Homer’in Ilias destanında baş rolü oynayanlardan kiral Agamenon’un yüz maskesini bulduğunu sanmıştı. Halbuki bu düşüncenin yanlış olduğu ve bu kiralın altın maskenin ait olduğu tarihten bir kaç yüz yıl sonra yaşamış olduğu sonradan anlaşılmıştır. “Anadolu”da kısa bir süre önce bulunan yüz maskesi son yılların en büyük sürprizlerinden birini teşkil etmektedir. Bu maske de muhtemelen ölü bir kiral veya bir prensin yüzünü örtmekte idi.

Miken’de V numaralı kuyu mezarında bulunan maskede eski Yunanlıların yüz teşekkülâtının bir öncüsü görülmek istenmiştir³. Bu maskenin yüksekliği 26 cm.’dir. “Anadolu”da bulunan maske ise daha ufaktır. Yüksekliği 12,7 cm, genişliği 11 cm’dir.

¹ G. Karo, Schachtgräber aus Mykenai, München 1930/1933, Levha XLVII-LII.

² Aynı müellif, a.g.y. Levha LII; F. Matz, Kreta nd Frühes Griechenland, 1962 S. 166 B. A. 18; A. M. Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1963 S. 67 resim 45.

³ Krş. Matz, a. g. y.

Teferruatta ufak tefek bazı farklara rağmen her iki maske arasında o kadar çok müşterek nokta vardır ki, bunlardan birinin sanatçısının diğerinin eserini görmüş olması veya her iki sanat eserinin müşterek örneklerden faydalanmış olmaları gerekecektir. "Anadolu'da" bulunmuş olan maskenin ilk bakışta Miken'den ithal edilmiş olduğu düşünülebilir. Burada ilk defa olarak tanıttığımız bu maskenin Miken sanat eserinin bir taklidi olduğu da akla gelebilir. Bay Dikmen eserin hakikî olduğuna beni temin etmektedir. Verdiği bilgiye göre kendisi bir seyahat esnasında geceleyin buluntu yerine götürülmüş ve eserin çıktığı kuyu mezar kendisine gösterilmiştir. Fakat buluntu yeri ilim âlemi için katî olarak belli olmadığı ve eserin hakikî olduğunu teyit edebilecek yeni eserler ortaya çıkmadığı müddetçe taklit olduğu hakkındaki şüpheleri ortadan kaldırmak kolay olmayacaktır. Böyle bir işin taklitçi için kârlı olabilmesi için onun bir çok nüshalar halinde imal edilmesi gerekmektedir. Taklit olmasının mümkün olduğu tehlikesini de göze alarak eseri yayınlamanın doğru olacağını sanıyorum. Böylelikle eserin diğer bir nüshasını görmüş olanlara bu hususu bildirmek fırsatı verilmiş olacaktır.

İki sanat eserinin karşılaştırılması:

Her iki maske de bıyık ve sakalı olan geniş başlı bir adamın yüzünü tasvir etmektedir. Göz kapakları ikisinde de aynı şekilde kapanmışlardır. Kaşlar bu maskelerde kısa verev paralel çizgilerin yan yana getirilmesi suretiyle gösterilmiştir. Kulakların ve burnun şekli de her ikisinde birbirinin aynıdır. Burun düz olarak aşağı inmektedir. Dudaklar iki eserde de incedir. Bıyık ve sakal şekli de birbirine çok benzemektedir. Yanak sakalı her iki sanat eserinde de aşağı yukarı kulakların orta kısmı hizasında başlamakta ve muntazam olmiyan kısa dik veya verev çizgilerle gösterilmektedir. Buna karşılık çene sakalı iki eserde de yukarıdan aşağı inen düzgün çizgilerle ifade edilmiştir. İki eser arasındaki ufak ayrılıklar belki de birer portre başarmak arzusundan ileri gelmiş olabilir. Yanak sakalı Miken maskesinde biraz daha aşağıdan başlatılmıştır. Bıyık, "Anadolu'da" bulunan maskede daha enlidir. Üst dudağın şekli de onda biraz farklıdır. Burada dudak orta kısımda tamamen ufkidir. Yanlarda ise birer kıvrım göstermektedir. Bu eserde alt dudak sakalı geniş bir sahayı kaplamakta, buna karşılık Miken eserinde bu sahanın yalnız orta kısmında görülmektedir. Her iki yanda kulakların altında Miken

“Anadolu”da bulunan altından yüz maskesi
Goldene Gesichtsmaske aus “Anatolien”,

"Anadolu"da bulunan altından yüz maskesi.
Goldene Gesichtsmaske aus "Anatolien".

eserinde kalınca bir çivi için birer delik delinmiştir. Bu deliklere “Anadolu”da bulunan eserde rastlanmamaktadır.

Karşılaştırma için baş vurduğumuz Miken maskesinin tümü ve detayları, Miken kuyu mezarlarında bulunan diğer maskelerden ziyade “Anadolu” da bulunan maskeye yaklaşmaktadır.

Miken maskeleri gibi “Anadolu” da bulunan maskenin de her halde M. ö. 16. yüzyıla tarihlenmesi gerekecektir.

Miken mezarlarında bulunan Anadolu’dan gitme geyik şeklinde bir gümüş riton’a⁴ ilâve olarak “Anadolu” da böyle bir maskenin bulunması M. ö. 16. yüzyılda Anadolu ile Yunanistan arasındaki münasebetlerin sıklığını gösteren yeni bir belgedir. Prehistorik çağlarda bu münasebetlerin aydınlatılması için şimdiye kadar çok gayret sarfedilmiştir. Erken Bronz Çağı için Machteld Mellink’in önemli bir çalışmasına⁵ dikkati çekmek isterim.

Minos ve Miken medeniyetlerinin parlak devirlerinde ise bu münasebetlerin durumunda bir çok boşluklar vardır. K. Bittel, Miken’de kuyu mezarlarında bulunan Stel’ler üzerindeki helezon veya volut şeklindeki süsleri Boğazköy’de bulunan madeni bir kemerde tesbit etmiştir⁶. F. Matz, bu çağlarda Anadolu ile münasebetlerin aydınlatılmasına önemli bir makale tahsis etmiştir. O, aslında bir Girit motifi olan ve Miken’de de görülen helezon ağacını Boğazköy’de Yerkapu sfenkslerinin başlarındaki boynuzlu miğferlerde tanımıştır⁷. E. Akurgal kısa zaman önce Miken’de bulunmuş olan jeometrik nakışlarla süslü, kıvrık uçlu, ayakkabı biçimindeki içki kaplarının ya Anadolu’dan idhal edilmiş veya Anadolu tesiri altında meydana gelmiş olduklarını ileri sürmüştür⁸. T. Özgüç ile N. Özgüç ise, Kayseri’nin doğusunda Fraktin’de yaptıkları kazıda bir Miken Vazosu ile Ege tipinde bir bıçak bulmuşlardır⁹.

⁴ Karo, a .g.y. Levha CXV-CXVI (= Bossert, Altanatolien Abb. 8-9; E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter S. 25.

⁵ M. Mellink, The royal tombs at Alaca-Hüyük and the Aegean World, The Aegean and the Near East, Studies presented to Hetty Goldman, S. 39-58.

⁶ K. Bittel, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft Nr. 74 S. 25 ff. Aynı tezyinat nevinin yayılışı hakkında krş. H. J. Kantor, The Aegean and the Orient in the Second Millenium B. C., The Archaeological Institute of America, Monograph Number I, 1947, S. 26 v.d.

⁷ F. Matz, Zu den Sphingen vom Yerkapu in Boğazköy, Marburger Winckelmann-Programm 1957 S. 1-5.

⁸ E. Akurgal, a.g.y. S. 25.

⁹ T. Özgüç, Belleten Sayı 45 S. 265, N. Özgüç, Belleten Sayı 75 S. 297. Miken münasebetleri için krş. aynı zamanda E. Laroche, Importations Mycéniennes A Boghaz-Köy?, Minos III S. 8-9.

Konya Kara - Höyük'teki mühür buluntuları da bu bakımdan bazı boşlukları dolduracaktır. Bu münasebetle burada Alişar'da bulunmuş olup başında bir kuş duran ve her iki yanından birer kuş hareket eden sakallı ve kanatlı bir erkek tanrıyı tasvir eden kurşun figürin¹⁰ ile Miken'de III. kuyu mezarında meydana çıkarılmış olan altından mâmûl bir süs eşyasını¹¹ karşılaştırmak isterim. Her iki eser birbirine çok benzemektedir. Yalnız Miken'de bulunan kanatsız figür bir erkek tanrı yerine bir dişi tanrıyı tasvir etmektedir. Bu süs eşyası ya Anadolu'dan Miken'e ithal edilmiş veya Anadolu etkisi altında meydana gelmiştir. Miken'de aynı mezarda bulunmuş olan altın bir figürçüğün başı da¹² Kültepe'de bulunmuş olan bir erkek başıyla¹³ karşılaştırılabilir.

"Anadolu'da" bulunmuş olan altın maske burada tecrit edilmiş durumda olmakla beraber, onu kesinlikle bir Miken eseri olarak ilân etmekte acele etmek belki de doğru olmayacaktır. Bay Dikmen'in bildirdiğine göre kendisine aynı buluntu yerinden çıkmış olan bir maske daha gösterilmiş, fakat çok yüksek bir ücret talep edildiği için onun tarafından satın alınamamıştır. Yayımladığımız maske, yüz tipi, bıyık ve sakalı ile bir Hitit eseri tesiri yapmamaktadır. Bu düşüncemiz imparatorluk çağı eserlerini yani II. Binin 2. yarısına ait eserleri karşılaştırma için esas olarak aldığımız takdirde doğrudur. Bu eserlerde erkekler her zaman bıyiksiz ve ekseriya sakalsız görülmektedir. Buna karşılık Asur ticaret kolonileri ile çağdaş olan Erken Hitit devrinde Kültepe'de, Alişar'da ve Konya civarında Karahöyük'ye bulunan kalıplarda veya bunlardan çıkmış kurşun figürinlerde erkekler sakallı, fakat bıyiksizdirler¹⁴. Bu konuda maskemizle çağdaş olan Eski Hitit devri hakkında hüküm verebilmek için elimizde kesin olarak tarihlenebilen eserler mevcut değildir.

Burada sunduğumuz maske hakikî olsa bile onun Miken'den Anadolu'ya sokulmuş bir ithal eşyası olup olmadığı veya Anadolu'da vücuda getirilmiş olup olamayacağı hakkında hüküm vermek için vakit henüz biraz erkendir.

¹⁰ E. Schmidt, Oriental Institute Publications vol. XIX S. 128 Fig. 157, b 1599.

¹¹ Karo, a.g.y. Levha XXVII 27. Krş. aynı zamanda No. 28.

¹² Aynı müellif, a.g.y. Levha XXVII 36.

¹³ T. Özgüç, Kültepe Kazısı Raporu 1949, Levha XL 279; E. Akurgal, a.g.y. Levha 31 yukarıda solda.

¹⁴ Krş. Aynı zamanda, bronz heykelcik, Bossert, Altanatolien resim 348 (= K. Bittel, Boğazköy, Die Kleinfunde, Leipzig 1937 S. 4 f., Levha I, Ia/b).

EINE GOLDENE GESICHTSMASKE VOM ZWEITEN VORCHRISTLICHEN JAHRTAUSEND AUS "ANATOLIEN"

SEDAT ALP

In der Sammlung des Herrn Aydın Dikmen in Konya, von der in den vorhergehenden Seiten eine Reihe von selten schönen frühbronzezeitlichen Marmoridolen veröffentlicht worden ist, überschattet alles andere eine goldene Gesichtsmaske (Taf. I-II), die er kürzlich von einem Bauern erworben hat. Nach ihm soll sie aus einem Schachtgrab in einem schwer zugänglichen gebirgigen Gelände in Zentralanatolien stammen. Sie ist nicht nur deshalb interessant, weil sie für die frühen vorgeschichtlichen und geschichtlichen Perioden Anatoliens ein Unikum darstellt, sondern sie steht in engstem Zusammenhang mit den aus Goldblech getriebenen Gesichtsmasken, die Heinrich Schliemann im Jahre 1876 in den Schachtgräbern von Mykene entdeckt hatte¹. Auch die neue Maske aus "Anatolien" ist aus Goldblech getrieben. Besonders nahe steht sie einer Maske aus dem Schachtgrab V von Mykene². In ihr wollte Schliemann die Maske des homerischen Königs Agamemnon sehen. Inzwischen stellte es sich aber heraus, dass sein Gedanke ein Trugschluss war und jener König einige Jahrhunderte später lebte.

Die kürzlich in "Anatolien" gefundene Gesichtsmaske liefert nun eine der grössten Überraschungen der letzten Jahre. Auch sie dürfte das Gesicht eines fürstlichen Toten bedeckt haben.

In der Maske aus dem Schachtgrab V von Mykene hat man den Vorläufer der griechischen Gesichtsbildung sehen wollen³.

Die Höhe jener Maske beträgt 26 cm. Die in "Anatolien" gefundene Maske ist kleiner. Sie ist 12,7 cm hoch und 11 cm breit.

¹ G. Karo. Schachtgräber aus Mykenai, München 1930/1933 Taf. XLVII-LII.

² Derselbe, a.a.O. Taf. LII; F. Matz, Kreta und Frühes Griechenland, 1962 S. 166 B. A. 18; A. M. Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1963 S. 67 Abb. 45.

³ Vgl. Matz, a.a.O.

Trotz weniger unwesentlicher Abweichungen haben sie so viele Gemeinsamkeiten, dass man annehmen muss, dass entweder der Künstler der einen Maske von der Existenz der anderen gewusst hat oder beide Werke auf gemeinsame Vorbilder zurückgehen. Die nächstliegende Annahme ist, dass die in "Anatolien" gefundene Maske, die ich hier zum ersten Mal bekanntmache, einen Import aus Mykene darstellt. Man könnte auch in unserer Maske eine moderne Imitation des mykenischen Kunstwerkes vermuten. Der Besitzer versicherte, dass die Maske echt sei. Man will ihn während einer Reise in der Nacht zum Fundort geführt und ihm die Fundstelle gezeigt haben. Solange aber der Fundort nicht genau ermittelt ist und nicht Funde gemacht werden können, die die Authentizität des Werkes bestätigen, werden Zweifel darüber nicht aus dem Wege geräumt werden können. Eine solche Arbeit zu imitieren, würde für den Fälscher allerdings nur dann lohnend sein, wenn man sie in mehreren Exemplaren herstellte. Selbst auf die Gefahr hin, dass sie eine Fälschung sein könnte, halte ich es für richtig, sie zu veröffentlichen. Man würde damit anderen Wissenschaftlern Gelegenheit geben, falls sie Duplikate kennen, diese bekanntzumachen.

Vergleich der beiden Kunstwerke:

Beide Masken stellen das Gesicht eines breitschädigen Mannes mit Schnur- und Vollbart dar. Die Augenlider sind bei ihnen auf die gleiche Weise geschlossen. Die Augenbrauen sind bei den beiden Masken durch kurze diagonale Parallelstriche gegliedert. Auch die Form der Ohren und der Nase ist ihnen gemeinsam. Die letztere verläuft bei ihnen ganz gerade. Die Lippen sind bei beiden Werken schmal. Auch die Form des Schnur- und Vollbarts ist bei beiden sehr ähnlich. Der Backenbart beginnt bei beiden Kunstwerken etwa auf der Höhe der Mitte der Ohren und ist durch unregelmässige kurze Vertikal- oder Diagonalstriche angedeutet. Der Kinnbart zeigt dagegen bei beiden Werken lange regelmässige vertikal verlaufende Strähnen. Die kleinen Abweichungen auf beiden Werken könnte man vielleicht dadurch erklären, dass man bestrebt war, Porträtswirkung zu erzielen. Der Beginn des Backenbartes liegt bei der Maske aus Mykene etwas tiefer. Der Schnurbart ist bei der Maske aus "Anatolien" breiter. Die Form der Oberlippe weicht bei ihr auch etwas ab. Sie läuft in der Mitte ganz horizontal und an den Seiten biegt sie nach unten.

Der Unterlippenbart bedeckt bei ihr eine grössere Fläche, während er bei der Maske aus Mykene nur im Mittelfeld zu sehen ist. Seitlich unterhalb der beiden Ohren ist bei der Maske aus Mykene je ein Loch für einen starken Nagel angebracht. Diese Löcher fehlen bei der Maske aus "Anatolien".

Im Ganzen und in den Einzelheiten steht die hier zum Vergleich herangezogene mykenische Maske der neuen Maske aus "Anatolien" viel näher als den übrigen Masken aus den Schachtgräbern von Mykene. Auch die Maske aus "Anatolien" dürfte in das 16. vorchristliche Jahrhundert zu datieren sein.

Da auch aus den mykenischen Schachtgräbern ein anatolisches Silberrhyton in Form eines Edelhirsches bekannt ist⁴, würde die neue Maske aus "Anatolien" ein neues Zeugnis für die engen Beziehungen zwischen den beiden Ländern im 16. vorchristlichen Jahrhundert ablegen. Um die Aufhellung jener Beziehungen in den vorgeschichtlichen Perioden hat man sich eifrig bemüht. Für die Frühe Bronzezeit möchte ich auf eine wichtige Arbeit von Machteld Mellink hinweisen⁵.

In der Blütezeit der minoischen und der mykenischen Kultur waren jedoch in diesem Zusammenhang grosse Lücken vorhanden. K. Bittel hat ein Spiralen- oder Volutenornament, das auf den Grabstelen von Mykene bezeugt ist, auf einem hethitischen Metallgürtel aus Boğazköy festgestellt⁶. F. Matz hat zur Klärung der Wechselbezüge zu jenen Perioden einen schönen Beitrag geleistet. Er hat den ursprünglich minoischen Spiralenbaum, der auch in Mykene vorkommt, auf dem Hörnerhelm der Sphinge von Yerkapu in Boğazköy erkannt⁷. E. Akurgal hat dargelegt, dass die kürzlich in Mykene aufgefundenen Trinkgefässe in Form von schnabelschuhförmigen Stiefeln

⁴ Karo, a.a.O. Taf. CXV-CXVI (= Bossert, Altanatolien Abb. 8-9); E. Akurgal, Die Kunst der Hethiter S. 25.

⁵ M. Mellink, The royal tombs at Alaca Hüyük and the Aegean World, The Aegean and the Near East, Studies presented to Hetty Goldman S. 39-58.

⁶ K. Bittel, Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft Nr. 74 S. 25 ff. Zur Verbreitung des gleichen Ornaments vgl. H. J. Kantor, The Aegean and the Orient in the Second Millenium B. C., The Archaeological Institute of America, Monograph Number I, 1947, S. 26 f.

⁷ F. Matz, Zu den Sphingen vom Yerkapu in Boğazköy, Marburger Winkelmann-Programm 1957, S. 1-5.

mit bemalter geometrischer Ornamentik entweder anatolisch sind oder dass sie unter starkem anatolischem Einfluss entstanden sind⁸. T. Özgüç und N. Özgüç haben in der Ausgrabung von Fraktin östlich von Kayseri eine mykenische Vase und ein Messer des ägäischen Typus gefunden⁹.

Die neuen Siegefunde aus Karahöyük bei Konya versprechen hier auch einige Lücken zu schliessen. In diesem Zusammenhang möchte ich hier eine Bleifigurine aus Alişar¹⁰, die einen geflügelten bärtigen Gott mit einem Vogel auf dem Kopf und zwei nach den Seiten strebenden Vögeln darstellt, mit einem goldenen Schmuckblech aus dem III. Schachtgrab von Mykene¹¹ vergleichen. Beide Werke sind einander sehr ähnlich, mit dem Unterschied, dass die in Mykene gefundene Figur, die keine Flügel hat, eine Göttin ist. Der mykenische Goldschmuck ist entweder ein Importstück aus Anatolien oder unter anatolischem Einfluss entstanden. Auch der Kopf eines Goldblechfigürchens aus demselben Schachtgrab in Mykene¹² ist mit einem männlichen Kopf aus Kültepe¹³ vergleichbar.

Man sollte sich nicht beeilen, die Goldmaske aus "Anatolien" endgültig als mykenisch zu erklären, obwohl sie in Anatolien vorläufig isoliert dasteht. Angeblich soll man auf derselben Fundstelle eine weitere Gesichtsmaske gefunden haben, für die man einen unmöglichen Preis forderte. Herr Dikmen konnte sie daher nicht kaufen. Der Gesichtstypus unserer Maske wirkt zwar mit seinem Schnur- und Vollbart unhethitisch, allerdings nach dem Vergleich mit den Denkmälern aus der Grossreichszeit, d.h. aus der zweiten Hälfte des 2. Jahrtausends vor Christi, in denen die Männer meist rasiert und niemals mit Schnurbart erscheinen. Aber in den Perioden vorher, zum Beispiel bei den Bleifigurinen bzw. Gussformen aus Kültepe,

⁸ E. Akurgal, a.a.O. S. 25.

⁹ T. Özgüç, *Bulleten* Nr. 45 S. 267; N. Özgüç, *Bulleten* Nr. 75 S. 303. Für mykenische Beziehungen vgl. auch E. Laroche, *Importations Mycéniennes A Boghaz-Köy?*, *Minos* III S. 8-9.

¹⁰ E. Schmidt, *Oriental Institute Publications* vol. XIX S. 128 Fig. 157, b 1599.

¹¹ Karo, a.a.O. Taf. XXVII 27. Vgl. auch Nr. 28.

¹² Derselbe, a.a.O. Taf. XXVII 36.

¹³ T. Özgüç, *Ausgrabungen in Kültepe* 1949, Taf. XL 279; E. Akurgal, a.a.O. Taf. 31 oben links.

Alişar und Karahöyük bei Konya sind männliche Typen oft mit Vollbart aber auch ohne Schnurbart dargestellt¹⁴. Es fehlt für unsere Maske aus "Anatolien" leider gleichzeitiges Vergleichsmaterial aus der althethitischen Periode.

Selbst, wenn die hier vorgelegte Maske echt ist, muss die Frage, ob sie ein Importstück aus Mykene darstellt oder in Anatolien entstanden ist, vorläufig offen bleiben.

¹⁴ Vgl. auch die Bronzestatue, Bossert, Altanatolien Abb. 348 (= K. Bittel, Boğazköy, Die Kleinfunde, Leipzig 1937 S. 4 f. Taf. I, Ia/b).

THE NECROPOLIS OF ANAMUR

ELISABETH ROSENBAUM

Anamur, the ancient Anemurium, is a town immediately north of Cape Anamur, the southernmost cape of the south coast of Asia Minor. Literary sources are practically non-existent: the town only appears in various lists of ancient geographers and historians, but apart from one event recorded by Tacitus (*Annales XII, 55*) barely anything is known from its history. The town minted coins, and specimens of these are known from the times of Antiochus IV of Commagene, who owned temporarily the entire coast of Western Cilicia, until Valerian in the third century A.D.¹ In spite of the reticence of literary sources, however, it may be possible to reconstruct something of the town's history, since a substantial part of its buildings has survived in a fair state of preservation to our day.

The stretch of the Anatolian south coast on which Anamur is situated has been visited by few archaeologists or dilettante travellers. In fact the best description is still that of Captain Beaufort who carried out an Admiralty survey of this part of the Mediterranean early in the 19th century². He has described briefly the more obvious public buildings of the city and also remarked on the large necropolis. After him, two Austrian epigraphists spent 24 hours on the site³. Their principal aim, to discover inscriptions, was not realized, but they did mention in their report one or two features of the cemetery⁴. A little

¹ S. F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Lycaonia, Isauria, and Cilicia*, pp. 41 ff.—B. V. Head, *Historia Numorum*, p. 717.

² F. Beaufort, *Karamania*, London, 1818, pp. 195 ff.

³ A. Wilhelm and R. Heberdey, *Reisen in Kilikien, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, phil. - hist. Klasse, XLIV, VI, Wien 1896, pp. 155 f.—Cp. J. Keil and A. Wilhelm, *Oe. Jh.* 1915, Beiblatt, col. 14 ff.

⁴ There are, in fact, a few inscribed stones in Anamur, one, a fragment of a stele, was found by us in the cemetery, the other two are in the city area. These inscriptions will be published by G. E. Bean and T. B. Mitford who are making a new epigraphical survey of this area. The inscription from the cemetery has been taken by us to the Museum in Side, for although it contains only parts of names it has a certain rarity value. Apart from these few inscriptions on stone, there are three painted

earlier, Collignon and Duchesne had passed the site, also mainly in search of inscriptions⁵. They regarded the cemetery as Byzantine and seem not to have examined any building of the town or the cemetery in more detail. Travellers and archaeologists in the 19th century and in the early part of the 20th century were usually not daunted by bad or non-existing roads, as they travelled by horse in any case. But when motor cars came into use the Turkish south coast became less accessible than it had been in former times since for many years there was no road on which ordinary cars could safely travel. This is probably the reason why no archaeologist since soon after the turn of the century has ever studied the numerous sites on the extreme west part of the Cilician coast. With improved road conditions and the developments of cars of the Land Rover type, the exploration of this stretch of coast was made easier, and after a first preliminary visit in 1960 I decided to make a systematic survey of the coastal cities between "Arsinoe" (a little east of Anamur) and the eastern end of the plain of Alanya. The first object was Anemurium itself, and mainly the cemetery, which is the best preserved part of the site. The aims of the survey have now expanded beyond the original purpose, so that a detailed publication will have to wait until all the sites in the area have been properly explored; but the cemetery of Anamur, to which we devoted about five weeks in two successive years, presents a number of specific problems which seems to justify a separate presentation of the more interesting features⁶.

ones in the cemetery, of which Wilhelm and Heberdey saw one (the other two are graffiti, and one of them has become completely illegible), and there is one mosaic inscription in a small apse in the city, probably of the early fourth century, of which two names can be made out.

⁵ M. Collignon, *Notes d'un voyage en Asie-Mineure*, Paris, n. y., p. 69. (The journey was in 1876).

⁶ Work in 1962 was carried out with the help of a grant from the British Institute of Archaeology in Ankara. I was accompanied by Miss Ufuk Baş and Mr. Taner Tarhan, both students of Classical Archaeology of Istanbul University. The larger expedition of 1963 was financed by a grant from the British Academy. The team consisted of Mr. K. D. Schmidt (Cologne) as topographer, Mr. G. Huber (Vienna) as architect, Miss Somay Onurkan (Istanbul) and Miss Ufuk Baş (Istanbul) as archaeological assistants, and Mr. Th. Kreifelts (Cologne), who assisted mainly with the topography. I wish to express my gratitude to the institutions who gave financial help and to the members of my team without whose idealistic

The city of Anamur is spread out on the east slope of a low hill range extending south-north from the cape⁷ (fig. 1). The cape itself is crowned by a citadel, which was certainly still functioning in the Middle Ages, and which originally must have been the acropolis of the city. The long fortification wall running from the top of the citadel to the sea shore forms in fact the southern part of the city wall. A wall built roughly parallel to this one marks the northern boundary of the upper town and is at the same time the boundary between the upper city and the main necropolis. Where this wall meets the narrow coastal plain, another wall was built in a later phase of the town's development at right angles to the one descending from the hill top. This wall can be traced quite a long way in a northerly direction, and obviously marked the eastern boundary of the cemetery. The latter is divided by a deep wadi, running roughly west-east, in two parts, to be called A and B. Apart from this we divided up the whole cemetery into horizontal zones, not all of the same width, and numbered the tombs as we walked along: south north or north-south⁸.

support this work, carried out under difficult conditions, would not have been possible. — Some of the more essential observations on the various building periods in the cemetery are due to Mr. G. Huber who also made all the plans reproduced here. — See also the brief reports in the Annual Reports of the British Institute of Archaeology, in *Anatolian Studies*, XIII, 1963 and XIV, 1964. — Since this article was written, we had a third season, financially supported by a grant from the British Academy and by private donations (notably from Dr. W. Rosenberg, Robapharm, Basle, and Mr. C. Jaeger, Columbus, Ohio). A grant from the Eski Eserler Genel Müdürlüğü (Department of Antiquities) in Ankara enabled us to restore the structure of the anteroom of tomb B I. 16 as a preliminary measure for the conservation of the frescoes discussed below, pp. 17 ff. Preliminary reports on this season will appear in *Anatolian Studies* 1965 and in *Türk Arkeoloji Dergisi*.

⁷ The summary sketch plan of the necropolis published here is based on the detailed topographical plan made by K. D. Schmidt with the assistance of Th. Kreifelts. The detailed plan will be presented in the final publication.

⁸ The zones are marked by Roman numerals (starting at the bottom of the hill), the individual tombs or groups of tombs by Arabic numerals, Thus, e.g. II. 14 means tomb No. 14 (counted from the north, i.e. the Wadi) in the second row from the bottom; VII. 14 means tomb No. 14 (counted from the south, i.e. the city wall) in the seventh row from the bottom. Most of the tombs discussed here are from section A, and thus, all tombs mentioned without a letter in front of the number

We numbered on the whole about 350 tombs or groups of tombs, of which there are basically three types: I (fig. 2), a free-standing burial chamber usually on a stepped platform, barrel-vaulted—the vault usually following the north-east direction of the sea shore and the hill range—with arcosolia inside, usually three, on either of the long walls and on the rear wall. Occasionally there are only two, either built against the two long walls or against one long wall and the rear wall. The entrance is usually in the north wall. This type is characterized by the use of large blocks of dark limestone in the straight parts of the walls and as door surrounds. The vault was certainly in all cases coated on the outside by a layer of very hard pink mortar, the pink colour being the result of an admixture of broken bricks. In a few cases this coating has survived in its entirety, and traces of it can be observed on many of the vaults. II (fig. 2): A burial chamber similar to type I, but preceded by a niched anteroom, usually on the north side, but sometimes on the south or east sides as well. In the latter case the vault would be following an east-west direction, that is, the building is set at right angles to the lines of the shore and the hill range. The burial chambers of this type again can have three or two arcosolia and they can be of varying types (fig. 3). III: A complex of rooms built around one or two burial chambers. Apart from the niched anterooms, we find in this group halls, sometimes with raised platforms on one of the short sides and benches running round two or three sides. Many of these halls have curved, arch-topped, or rectangular niches, while some have windows in addition, arched or rectangular. A number of these complexes are two-storied, but two stories also occur in group II, and in one case even in group I.

Apart from these basic types, a few isolated forms occur: two are examples of an aedicula open to the east; two of a tall mausoleum with a lofty arch on three or all of the sides, a domed or conical roof, and a burial chamber beneath the arched structure; four of burial chambers with domes on squinches; and two structures in the shape of a truncated cone, the purpose of which is difficult to conjecture (fig. 4). Both these conical buildings stand on stepped platforms

are from this part. In section B, which is much smaller and not as well preserved as a unit as A, we did not number the tombs by rows.

and are subdivided internally into stories by circular slabs. Both the lower and the upper stories were accessible through small window-like openings framed by large blocks of dark limestone as in group I. Both their diameters are too small to make it possible that the various stories could have held corpses. If they were used for cinerary urns, they would still present a unique type of tomb⁹.

The tombs of group I never have any decoration. Those of groups II and III probably all had fresco decorations in the niched anterooms and the rest of the accessory rooms. In about 35 tombs, remains of fresco have survived and in many of them enough is preserved for the decorative scheme to be established. One of the aedicula-type tombs also has still fresco remains, not only in the interior of the aedicula but also on the outer walls. A type of stucco decoration occurs also, the "stucco" being some kind of hard concrete. A number of the tombs of type III and also some of the isolated types have remains of floor mosaics in one or more of their rooms, and one of them (II. 14) has a wall mosaic in one of its rooms.

It is the decorated tombs which pose the most interesting problems. The surviving motifs include purely geometrical patterns; geometrical systems with various objects, animals, and plants enclosed in some of the geometrical shapes; landscapes with trees, shrubs, animals, and putti; scattered flowers of various types; leaf-patterns; vine scrolls; birds in niches or on the walls themselves, of which the most popular are peacocks, depicted frontally with the tail displayed, or in profile view. Human figures and faces also occur. In one grave there is a fragmentary cycle of the four seasons. This list will show already that all the motifs still surviving are of a "neutral" nature, that is, they could equally well occur in either a pagan or a Christian context. There is in fact only one tomb in these two groups with representations that seem to be unequivocally pagan: for the mosaics in II. 14 show apart from two heads in medallions in the vault two figures on the walls to either side of it. The one to the right is certainly that of a nude woman, seated, with long floating hair, possibly a kind of head-dress, and holding in her right hand what looks like a wreath with *taeniae*.

⁹ A drawing of the better preserved one of the two truncated cones is published in Wilhelm and Heberdey, *l.c.* (see note 3), p. 156.

A closer look at the buildings themselves makes it certain beyond any doubt that the grave chambers of group I are the earliest structures in the cemetery. In none of the niched anterooms of group II or of the accessory buildings of group III are large blocks of dark grey stone used for the straight parts of the walls or the door surrounds. Moreover there are no stepped platforms for these parts of the tombs of groups II and III. The two conical buildings are clearly related in technique to the single tomb chambers constituting group I.

In the other groups there are a great many in which a grave chamber of group I forms the nucleus around which additional rooms have been erected. Often, the steps of the platform of the earlier chamber are still visible in part, with the large door posts and lintel still in evidence. In some cases the barrel vault, which was originally visible from the outside, has been encased by heightening the long side walls. The large complex VII. 14 (fig. 5) is a good example of group III. At the centre is a grave chamber (4) with three arcosolia which resembles in all respects the isolated chambers of group I. Adjoining this chamber to the east, there is another, much smaller burial chamber (2) of which the interior is so badly damaged that nothing can be said about its arrangement. Both these chambers lie on a north-south axis—as are the rest of the rooms of the ground floor—that is, parallel to the lines of the sea shore and the hills. The entrance to these chambers are in the north walls. East of chamber 2, there is another barrel-vaulted room, very incompletely preserved (9). This must have had an entrance either in the north-east corner or in the east wall, for there is an entrance in its south wall into a lofty hall (1), which has undergone some changes in its history. The communication between the hall and room 9 has been partly blocked by a lower arch cutting into an earlier higher one. The hall has three curved niches in its west wall and a rectangular window in the east wall. As all these features occur rather high up in the walls they do not show in the ground plan. The principal grave chamber (4) is entered through a narrow barrel-vaulted corridor (3) north of it. From this corridor a doorway leads into a hall (6), west of it, with a broad bench on the west wall, a curved niche in the northern and a shallow rectangular niche in the south wall. West of this an arched doorway leads into another room (5) which might have served as a kind of anteroom or annexe to the hall: the vault is destroyed, but some of

the frescoes have survived on the west wall. In the south-east corner of this room a doorway leads into an open courtyard (8a). On the west wall of this courtyard are two low vaulted structures, very narrow and only about one meter long with arched entrances and clay pipes leading obliquely into each vault (7). The whole complex seems to have had two entrances, a narrow one to the east, just north of room 9, and another in the north wall, east of room 3. These two main entrances lead first into another open courtyard (8b) from which both the small grave chamber (2) and the vaulted corridor (3) are entered. In the north-east corner of this courtyard there is still the substructure of a staircase (10) leading to the upper storey, which does not cover the entire area of the ground floor, but only rooms 2 and 9: above 2 is a grave chamber, set at right angles to the chamber below and above 9 a destroyed anteroom (just as destroyed of course as is room 9). The frescoes in room 5 consist of large red rose-like flowers with green stalks and leaves of a type occurring in many other tombs of the cemetery, and of red festoons. Although the vaulted roof of this room is entirely destroyed, the paintings are in a remarkably good state of preservation, their colours being still quite vivid¹⁰. The interior of the burial chamber 4 is plastered bright pink.

The most enigmatic features in this complex are the two narrow vaults 7. The only explanation that comes to mind at the moment is that they were ovens. An oven found in Alahan is very similar in structure¹¹. The clay pipes in the vaults would be vents in this case. No trace of soot can be seen, quite naturally, for these structures have been exposed to the rains of well over a thousand springs and autumns. But since the whole complex suggests a very elaborate cult of the dead with banquets (hall 6), the existence of ovens would not be especially surprising.

Another large tomb complex of group III, VIII. 13 (fig. 7), immediately above VII. 14, is separated from it by a narrow lane on the edge of the higher terrace. This complex shows even more clearly how an earlier burial chamber has been made the nucleus of a complicated agglomeration of anterooms, halls, courtyards, etc. The whole complex is surrounded by walls, which to the south, west, and north

¹⁰ Photographs could be taken without damping the frescoes.

¹¹ See *Anatolian Studies* XIV, 1964, p. 159, Pl. LI, b

have more or less completely survived. Of the east wall only a fragment at the north-east corner survives but the foundations of most of the rest of it are still extant. The south and north walls have copings that slope down to the east. The nucleus of this rather large building complex (about 7 by 12 m) is the small grave chamber, 6 on the plan. It is only about 2 by 2.50 m in area. The steps of its original platform still partially exist on the east and south sides, and the chamber shows all the other characteristics of a grave of group I. Inside are three *arcosolia* of type 1 (fig. 3, left). The east and west walls were heightened at a later period, most probably at the time that the other buildings were added, in order to encase the barrel-vault. They rise just a little above the crown of the vault and form a low parapet, and there is now on top of the vault a sort of platform paved with very coarse white mosaic cubes. In the absence of any debris of a possible upper storey this mosaic pavement, surrounded by a low parapet can only mean that this roof was used as a kind of gazebo, and since there is no sign of any staircase leading up to the roof, it was probably only accessible by a wooden ladder¹². This original chamber is at the south end of the complex, and behind it is only an enclosed open space, corridor-like in shape. North of it there is another open courtyard of the same width as the chamber, which is approached by a colonnade (1 on the plan) with three square pillars on either side (east and west). Of these, four have survived to a considerable height, whereas of the remaining two, fragments are lying on the ground in the adjacent open spaces. These pillars were probably spanned by arches on a south-north axis, as the remains of fallen masonry would suggest this arrangement. East and west of this colonnade there are rectangular unroofed enclosures (2 and 3 on the plan). The main entrance to the whole complex was through the north wall of the big enclosure. South of the east wing of this courtyard was a narrow corridor roofed by an east-west barrel vault, with a narrow arched doorway in its north wall. This wall has fallen in its entirety into the eastern

¹² In view of the fact that there is at least one domed tomb with roof mosaics in a site east of Anamur called currently Arsinoe (see Wilhelm and Heberdey, *l.c.*, p. 159) with roof mosaics—in this case patterned: an ivy scroll, a cross pattern, and a scale pattern—it would of course be possible that the roof is just another example of a mosaic roof. In the 1964 season we found traces of roof mosaics on several other tombs.

wing of the courtyard (3), but its vital features are perfectly intact. Along the west and —partly— the north walls of the wing of the courtyard (2) irregular shelves hewn from the native rock have been left standing. At the south end of this wing there is a barrel-vaulted chamber (8), set at right angles to the lines of the sea shore and the hill range, partly sunk into the rock, and now full of earth. There is no entrance to this chamber, but there must once have been one in its south wall. At present, south of this chamber and adjoining the original burial chamber to the west is a hall with rectangular niches, two each in the south, west, and north walls. This hall was entered from the east, in the north-east corner of the building. The westernmost of the two niches in the south wall of hall 7 was originally a door communicating with chamber 8, but this door has been blocked at some stage. Since the interior of chamber 8 is now completely destroyed it is difficult to guess at the function of this chamber, but it seems possible that it was erected as a kind of ossuary to dispose of previous burials in the small grave chamber (6), and at the time this was done it was obviously filled to capacity, for no attempt was made to leave an entrance open. It is virtually certain that this low chamber was built later than the burial chamber proper, for it is set at right angles to the lines of the shore and the hill range, which, as a rule, only occurs in distinctly later buildings in the cemetery of Anamur. East of the burial chamber (6), there is a badly destroyed anteroom (5) of the usual type, but set on the same axis as the grave chamber. Only the northern wall with two curved niches is better preserved.

One of the tombs of group III even shows clearly three stages of building : it is the complex notable by the existence of wall mosaics in one of its parts, II. 14 (fig. 8). The earliest part of this group is again a burial chamber on a stepped platform (A on the plan), with large blocks of dark limestone on the long walls and monolithic door jambs (the lintel, though partly destroyed, still shows a well-carved moulding and was also made of a single block of the same stone). The vaulting of this chamber is false, the stones being placed horizontally. This chamber probably contained three arcosolia; since it is now full of earth this cannot be claimed as certain. West of this original burial chamber a narrow, vaulted room was added of which the south and east walls are built in a technique different from that used on the grave chamber A. The width of this second building is

only about 1.30 m. Built against the rear (south) wall there is a kind of arcosolium with a platform on top. This narrow structure has considerable remains of wall mosaics. In the rear wall of the arcosolium, and in its vault and façade mainly the white background cubes have survived, but in the vault and on the walls in front of the arcosolium two medallions with long-locked heads and a distinctly nude female figure can still be made out. There was probably a similar nude woman on the east wall, but this is less well preserved. As stated above, these nude women are the only instances of really "pagan" subjects in all the decoration of the tombs still standing at Anamur. The purpose of this narrow room is difficult to ascertain: the arcosolium is too narrow to have held the corpse of an adult, and this sort of niche was not normally used for cinerary urns.

The third building period of this tomb consists of an upper floor approached by a staircase, and a walled enclosure, forming a large open courtyard to the north and a very narrow corridor west of the mosaic chamber. Adjoining the west wall of this chamber a very thick wall was built in the third period of construction as support to the upper storey. The whole complex was entered through an arched doorway in the east wall just north of the early tomb chamber. The staircase in the north-east corner of the courtyard led to a rectangular doorway above the arched entrance in the lower storey, which was the main entrance to the upper floor. This is not so well preserved as the ground floor, though it follows a pattern frequently noted in those tombs of Anamur that have an upper storey: A niched anteroom and a burial chamber with three arcosolia are set at right angles to those on the groundfloor (i. e. on an E-W axis).

In group II, some tombs are also clearly the result of alteration at the time when the large tomb complexes of group III took final shape, while others had their present form from the first. Tomb I. 3, for example, belongs to group II and has, as the only difference from the paradigm in Fig. 2, a *narthex*-like structure at its north end. From this 'narthex' the anteroom is reached through an arched doorway, and a fairly large rectangular doorway leads to the burial chamber which forms the south end of the building. A single barrel vault spans both the anteroom and the burial chamber. This combined vault, the size of the entrance to the grave chamber, and the absence of large stone blocks in any part of the building show that the whole

structure was erected originally in its present form. In the anteroom are four curved niches, two in the north wall flanking the door, and two in the west wall. In addition, there are small rectangular openings in the east wall of both the anteroom and the burial chamber and in the north wall of the latter, all placed higher up in the wall. The burial chamber had three arcosolia, now destroyed, in the usual distribution. The remains of fresco decoration, fairly well preserved in the two north niches of the anteroom, show that this tomb must have been built at the time when the large tomb complexes took their final form.

In most cases the buildings added at the time of the transformation of the cemetery consisted — if they did not add up to a whole group of rooms—of an anteroom, perhaps with a porch or an open courtyard on one side, and very frequently of an upper storey. Sometimes, however, there is no anteroom, but only a large hall, usually adjoining one of the long walls of the original burial chamber. Tomb No. II. 6 (fig. 9) is one such case, for the burial chamber was originally free-standing on a stepped platform, with large regularly cut blocks of stone in the lower part and monolithic door jambs and lintel. It has three arcosolia arranged in the usual manner, and is set on a N - S axis with its entrance the north wall. Adjoining the west wall is a large hall, also barrel-vaulted, using the west wall of the chamber as its east wall. The long sides of this hall project over those of the chamber on either side, while in its east wall, flanking the west wall of the burial chamber, are arched doorways. The southern door gives into a vaulted corridor along the south wall of the burial chamber, but the northern one into an open passage along the north wall of the grave chamber. Both passages lead into a large walled-in courtyard east of the burial chamber. This enclosure could be entered by a door in the south wall leading into the vaulted passage, and most probably also by a door in the N - E corner of the open courtyard. At the time the hall and the courtyard were built, the east wall of the grave chamber was heightened to encase the barrel vault which had originally been visible from the outside. Small traces of plaster and paint on the walls of the courtyard show that here, as elsewhere, painted decoration was added at the time of the rebuilding.

In these pages I shall not attempt to describe all the tombs of Anamur, nor even all those that are best preserved or specially in-

teresting. Thus the few examples chosen must suffice as a basis for the present argument. The tombs so far described show beyond a doubt that there are two phases in the history of the cemetery at Anamur. To the earlier one belong the free-standing burial chambers and the two conical structures and to the later most and probably all the tombs of groups II and III and most tombs of unusual shape. This much can be clearly deduced from the structures of the tombs. What the architectural features do not provide is any absolute date for either phase. In the early group, there is no feature that could give any indication of a firm date. The pottery found in the cemetery is quite unhelpful. Moreover, since all the tombs have been robbed—most probably as early as the Middle Ages—so thoroughly that not even a single bone has survived it is most unlikely that the clearing of some of the tombs of this group, which are choked with rubble in the interior, would produce further evidence. Thus all that can be said for the moment is that the tombs of group I are earlier than the rest.

As for the later tombs, the painted decoration is useful as a rough indication of the date when the fundamental alterations to the cemetery seem to have been undertaken. The task of dating these tombs by their frescoes is made more difficult than usual by the general lack of comparative material from Asia Minor itself. The only better preserved frescoes of the Roman period so far uncovered or published are frescoes from grave chambers in Sardis¹³ and from buildings in Ephesus¹⁴. Any attempt, therefore, to establish an approximate date for the Anamur frescoes, is dependent on a comparison with frescoes in other areas of the Roman Empire, and especially with

¹³ Apart from the Christian tomb, *Sardis I*, pp. 180 ff, Pls IV, V, see especially the tomb published by Shears, *AJA XXXI*, 1927, pp. 19 ff., dated there, on account of analogies with painted tombs in the south of Russia not later than the second century. Another tomb with paintings was found by the present Sardis expedition, see *BASOR* 166, 1962, pp. 30, ff., fig. 26. which the excavators believe to be about contemporary with the Christian tomb. All three tombs show similar motifs in their decoration, and it seems difficult to assign them dates more than two centuries apart.

¹⁴ The Ephesus frescoes have not yet been published in detail. For the time being see, e.g., *Illustrated London News*, Archaeological section No. 2184, May 16, 1964.

examples in Italy¹⁵. This is always an unsatisfactory method where the monuments of art and architecture in Asia Minor are concerned, since there was perhaps no country in the Mediterranean area of the Roman Empire that kept so much of its native character. Further, since every region of Asia Minor has an individual historical background, local styles can vary from one valley to the next, and often from one town to the next. This always seems to have been the case and still is in the peasant arts of modern Turkey. That the coastal stretch on which Anamur is situated seems to have been at all times a kind of quiet backwater, bypassed by the great movements of history—at least as we know them from written sources¹⁶—presents further difficulties. Nevertheless, the buildings which still stand at Anemurium, and particularly the highly elaborate structures of the cemetery, suggest that this unimportant town must have been wealthy enough to keep up with the current fashions in the decorative arts as practiced in the other parts of the Empire. With these reservations, I hope to prove that all the frescoes of Anamur date from about the third century A. D., and that the majority of them were painted over a relatively short period of time.

One of the tombs in which enough decoration survives to allow a study of the decorative scheme is the hall of IV. 7, which we numbered IV. 7 A: it is, however, possible that this hall did not belong to the other structures in the large complex of which it seemed to represent the northernmost part, when the numbering was done during the first season of work. More probably it was erected as a cult room for the tomb north of it, which we numbered IV. 6. The room itself is very well preserved, on a N - S axis, the vault being

¹⁵ Since this article has been written in Ankara, where library facilities for work on monuments of the period in question are extremely poor, I have had to rely largely on memory, and during 10 days work in the library of the German Archaeological Institute in Istanbul I could check on only very few things as this library does not have standard works on late Roman and early Christian paintings either. However, as the purpose of this paper is to invite criticism which might benefit the final publication, I make no apology for presenting in this premature form.

¹⁶ Even in the eventful centuries of the Kingdom of Little Armenia and the Crusades, this stretch of coast seems to have been more peaceful than the rest of the Kingdom.

perfectly intact. The entrance, which is in the the N - E corner, is flanked by two small curved niches on the outside of the wall. It is entered from a courtyard bounded on the south side by the north wall of 7 B. This courtyard was paved with large smooth dark-grey limestone slabs, of which the same type can still be seen partly *in situ* on the south wall of IV. 6, which gave us to conclude in the second season of work that this hall was probably the cult hall of the tombs of IV. 6, which have no cult room (fig. 10). In the interior there is a fairly high platform on the back wall (south), 1.59 m deep, bordered by a narrow ridge, 19 cm high, with a narrow shelf, 32 cm deep, in front. This shelf is 57.5 cm from the ground. Along the west wall runs a kind of bench, 51 cm deep and 53 cm high. The remainder of the room (excluding the rear platform and the side bench) measures 2.74 by 3.05 m. There is a curved niche in the north wall near the N - W corner of the room, and in the east wall are two more curved niches flanking a largish window. A narrow, oblong slot was cut in the south wall, fairly high up, after the completion of the decoration. The frescoes, which covered the entire walls, are heavily coated with a lime deposit resulting from rainwater seeping through cracks at the joints between the end walls and the vault, but the scheme is recognizable, and a temporary damping of the frescoes enabled photographs of certain details to be taken. The lower parts of the walls were decorated with painted panels imitating marble incrustation. Above this "dado" the lunettes of the two end walls were subdivided into four zones by broad horizontal strips (9-10 cm wide). On the south wall, which is the better preserved, the bottom zone is 41 cm high, the second 32 cm, the third a little over 40 cm, while the fourth fills the segment of the arch. The principal motifs in the zones can be made out on this wall, but on the north wall it can only be seen that it had corresponding subdivisions. In the lowest zone, on the west side, is the figure of a nude putto walking to the left amidst plants (fig. 12). In the second register, plants and the profile tail of a peacock, also walking to the left, can be seen, while a vine scroll appears in the third register. These fragments make it sure that here was an ideal landscape with birds, and putti, as they so frequently occur in Hellenistic-Roman wall painting. The two lower registers of the end walls were continued on the long walls, and on the east wall, the left hand with part of the forearm of a human

figure is still quite well preserved (fig. 21). The vault was decorated by a lozenge pattern with medallions in each lozenge. The lozenges were formed by intersecting bands of guilloche. The "eyes" of the guilloche are filled by small rosettes. The filling motifs of the medallions have largely faded beyond recognition, but a human head is visible above the east wall, and above the west wall an animal's head seems recognizable. In places where the paint has completely gone, the preliminary outlines of the lozenge pattern can be seen as lines scratched into the moist plaster. The guilloche was apparently painted without any guide lines, but the medallions filling each lozenge were drawn with compasses.

Painted marble panelling is found in the first century along with painted architecture¹⁷. In Rome, this motif was apparently abandoned in the course of the second and third centuries, to reappear at the time of Constantine, when a partial revival of Augustan art can be noticed¹⁸. But in the tombs in the south of Russia this motif can be observed at its peak at the end of the second and the beginning of the third century, combined with floral decorations in the vault¹⁹. In Anamur, this motif occurs in various forms in quite a number of the frescoed tombs, and one feels reluctant to use it for dating. The ceiling pattern is frequently found on mosaic pavements, although perhaps not in exactly the same form. However, the pattern itself does not seem to provide any clue for a date. The arrangement in zones of the short walls and the lower part of the long walls in itself is equally unhelpful as is also the basic theme of the decoration. Landscapes with plants, birds, and putti are current features in Hellenistic painting in its Roman reflection for centuries and they can be found in houses and tombs in Rome in the late second and third centuries²⁰. Now, in spite of their poor condition it is plain that

¹⁷ For instance, a house on the Palatine, Wirth, *Römische Wandmaleri*, Pl. 1, and, in a different form, frescoes in the Via Appia, Wirth, Pl. 20.

¹⁸ See Wirth, chapters III and IV.

¹⁹ M. Rostovtzeff, *JHS*, 39, 1919, pp. 151 ff., 162 f., Pl. VIII. (Rostovtzeff's large work on ancient decorative painting in the south of Russia is not available in this country so that I cannot quote parallels from it). The combination of marble incrustation with a decoration with scattered flowers as observed in several tombs in southern Russia occurs in a number of tombs at Anamur.

²⁰ See e.g. Wirth, Pls. 30, 38, 40, 51.

the landscape frescoes of this tomb are still in the best Hellenistic tradition. Of the best preserved feature in the entire tomb, the putto's head on the south wall, a detailed photograph (fig. 14) gives a good idea of the "impressionist" technique used. The basic features of the head are lightly sketched, while a high degree of plasticity has been achieved by no more than patches of highlights on the cheeks, nose and hair. There are no sharp outlines and the various features of the face have been modelled in paint—a technique which occurs in the early Catacomb and other funerary frescoes in Rome, though usually much more crudely painted²¹. These Roman wall paintings showing a similar style are of the early third century, which inclines me to date the decoration of this hall, on the evidence of the putto, to the beginning of the third century, or at least to the first half of it. The surviving hand on the east wall is in the same impressionistic technique, but again is far better drawn than most hands in the early Catacomb frescoes in Rome²². But there are enough similarities to make it likely that the decoration of this hall is not greatly removed in time from the earliest Roman Catacomb paintings, e.g., Lucina and the early parts of Domitilla²³. In any case, one thing seems certain: there is nothing in the style of this putto to suggest a possible link with any of the Pompeian styles, while there are general similarities to third-century paintings in Rome. Thus I feel fairly confident that this putto, and thus the entire decoration of the hall, could not have been executed before the end of the second century and was probably painted in the first half of the third.

Another tomb, where almost the entire decorative scheme can be studied, is VI. 2. This is a tomb of group III consisting of a large lofty hall on a N - S axis which leads into a small anteroom with a rather steep barrel vault on the same axis as that of the hall, but much lower, which in turn leads into a burial chamber with three arcosolia of the usual type. The frescoes are in the anteroom (fig. 15-17). The

²¹ Cp. for instance a putto in the Gallery of the Flavians in Rome, Wirth p. 189, fig. 99 (dated there about A. D. 230) (the Anamur putto shows a more careful treatment of the details in the face and the body). Cp. also the Hermes Psychopompus in the "Elysium" fresco, now in the Museo Nazionale in Rome, Wirth, Pl. 38 (about A. D. 220).

²² Cp. The Orans in the so-called Eucharistic scene in S. Callisto, Wirth, Pl. 41 b.

²³ Cp. Wirth, Pls. 39, 40, p. 189, fig. 99.

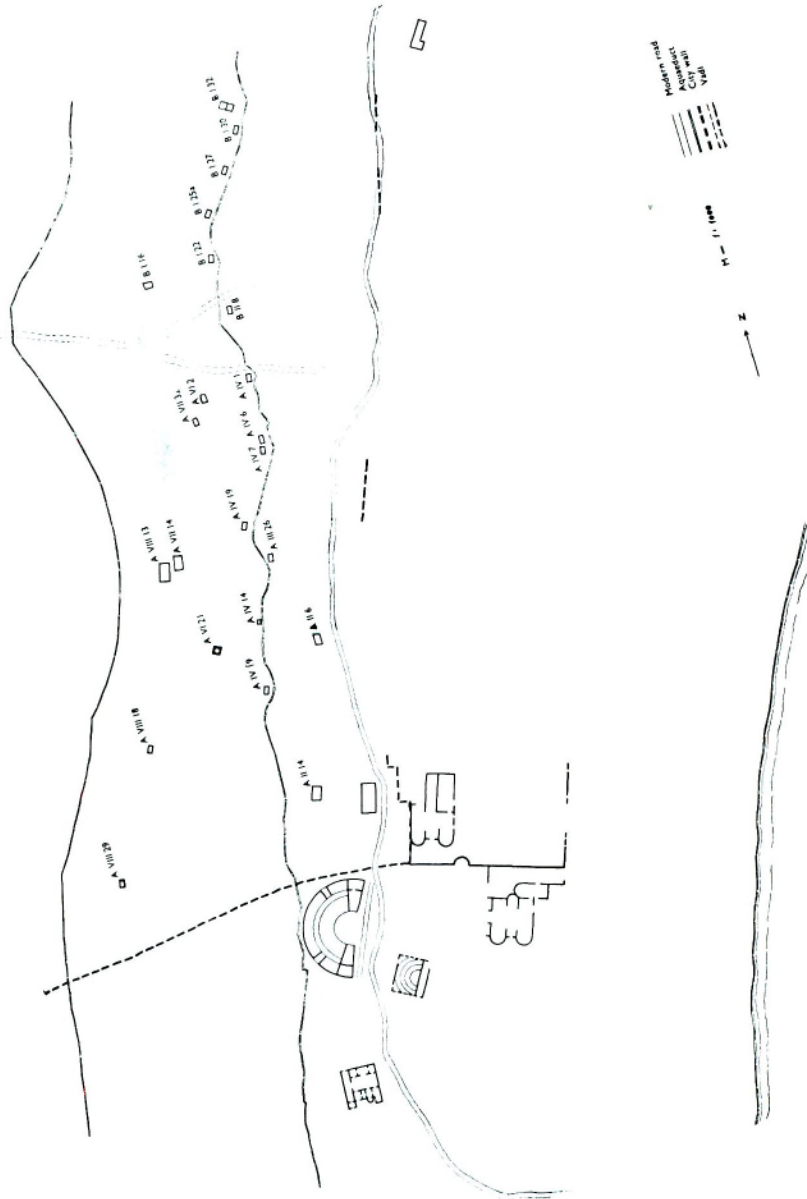
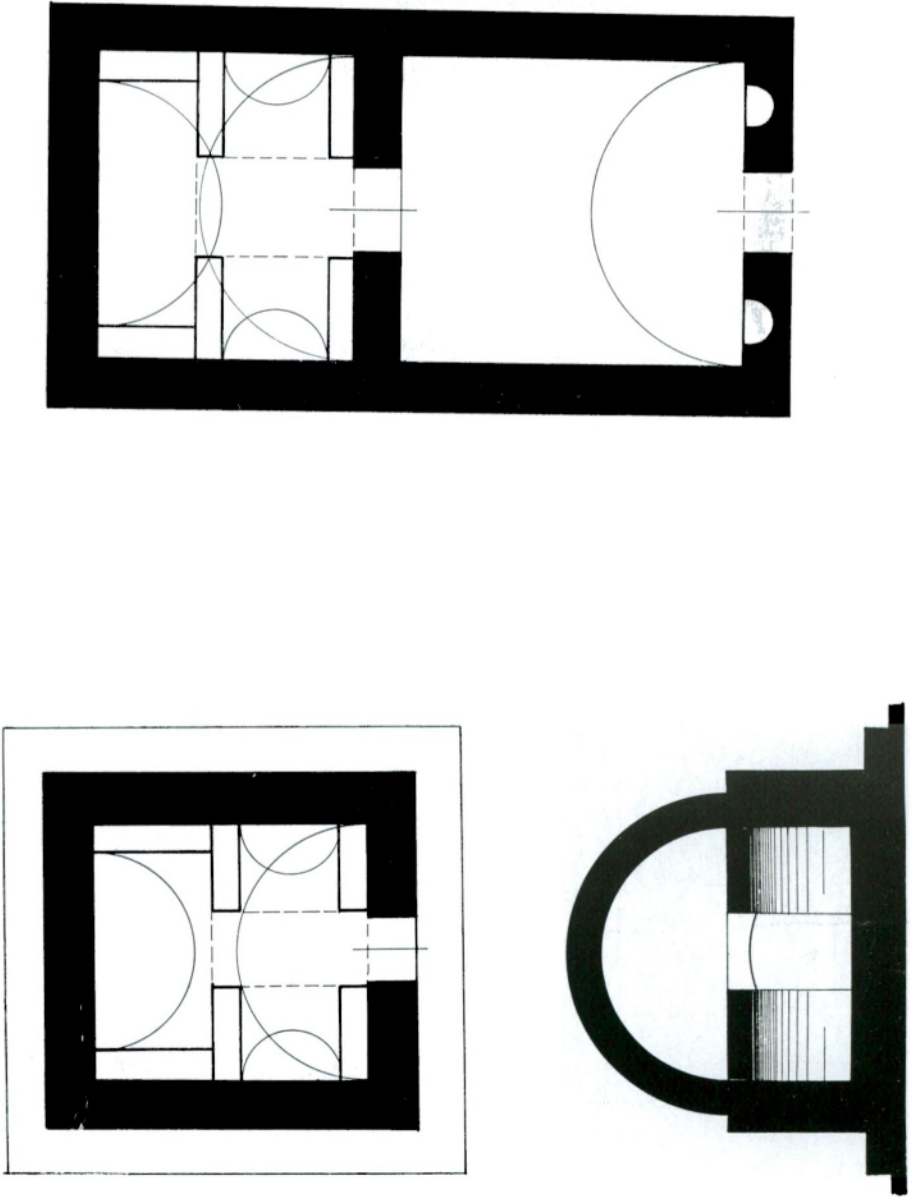
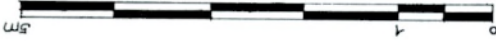

Fig. 1 — Anamur, Sketch plan.

(a)
Fig. 2 — Anamur, Cemetery, Simple types of tombs.
(b)

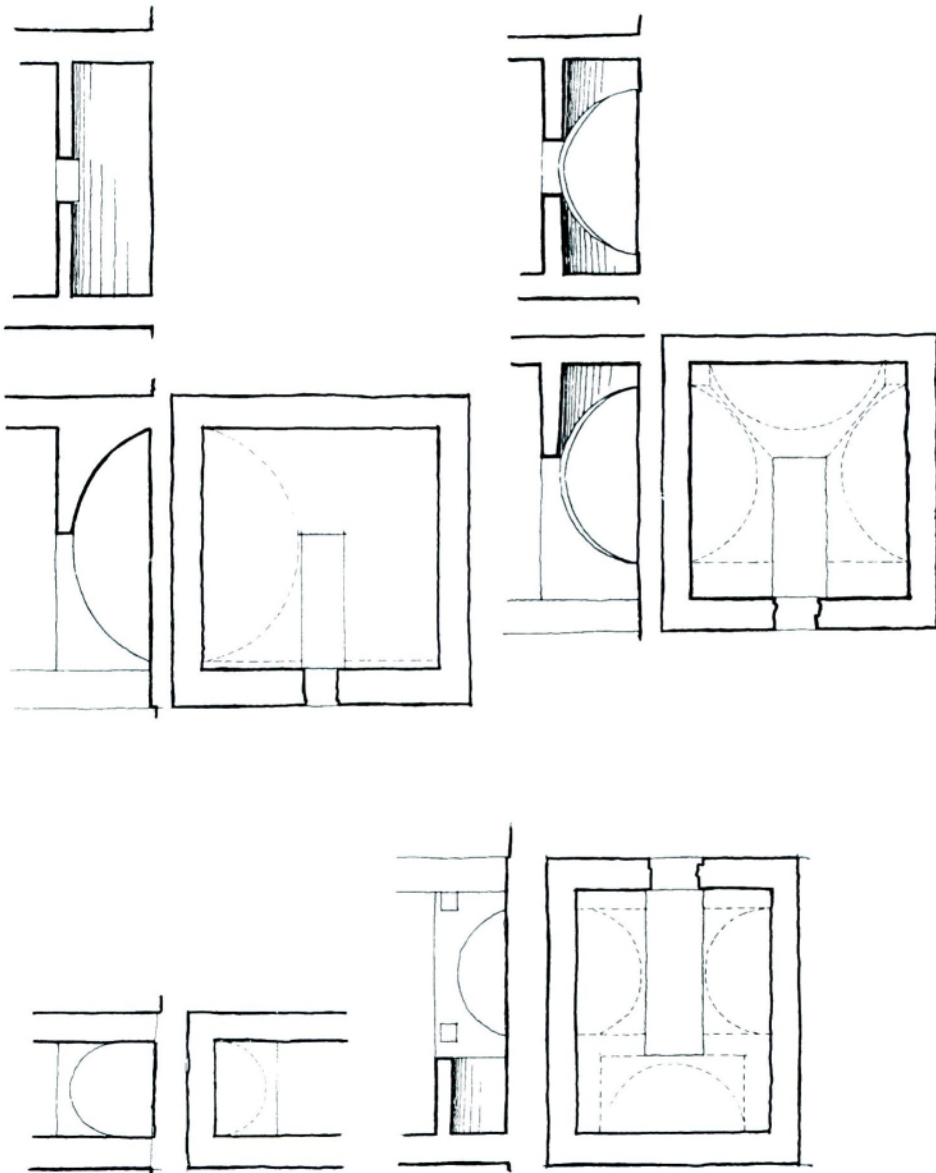

Fig. 3 — Anamur, Cemetery, Types of Arcosolia.

E. Rosenbaum

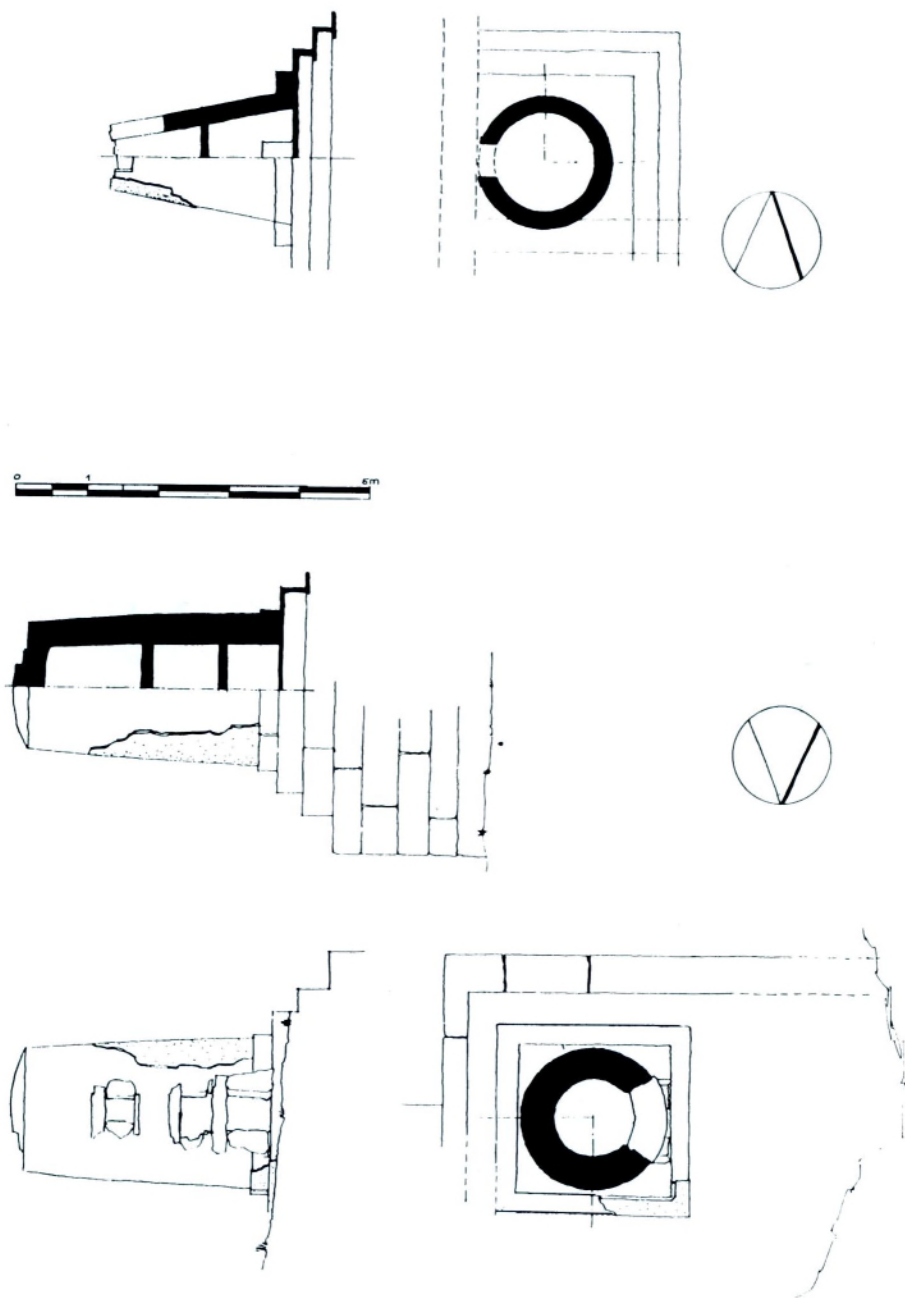

Fig. 4 — Anamur, Cemetery, Tombs A VI. 21 and A VI. 14 C.

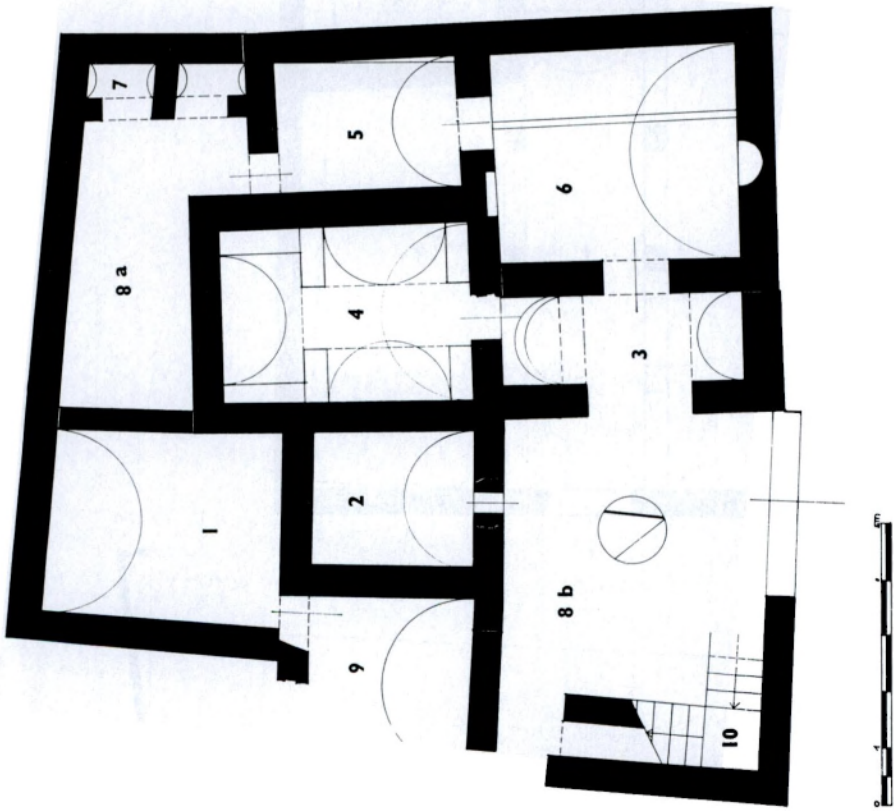

Fig. 5 — Tomb A VII. 15.
Anamur, Cemetery.

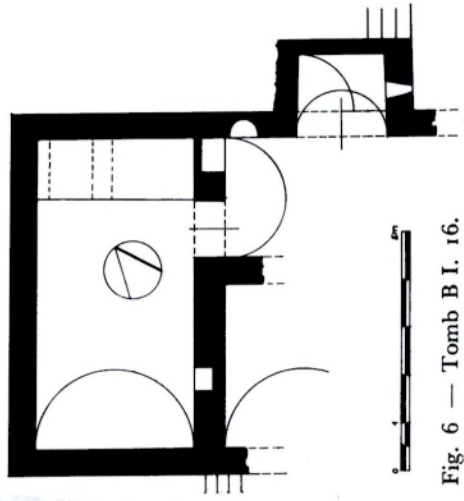

Fig. 6 — Tomb B I. 16.

E. Rosenbaum

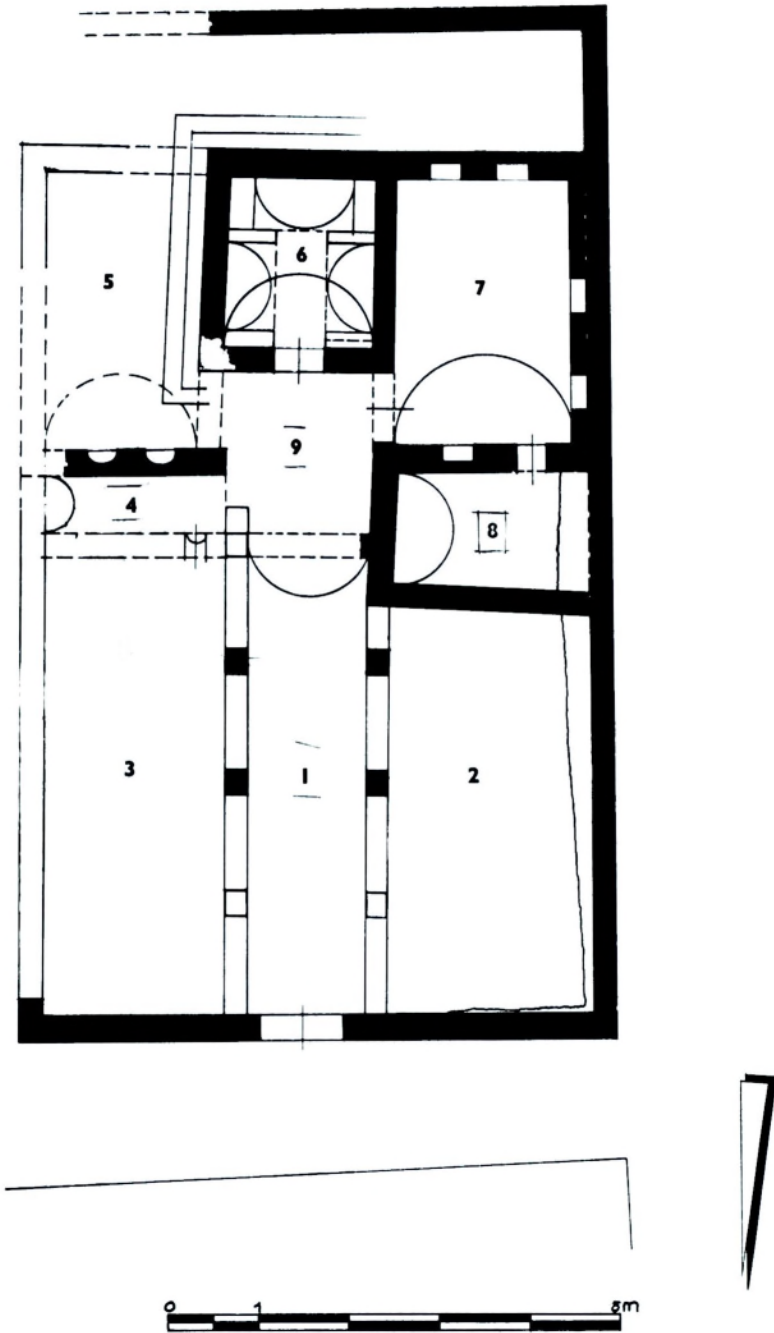

Fig. 7 — Anamur, Cemetery, Tomb A VIII. 13.

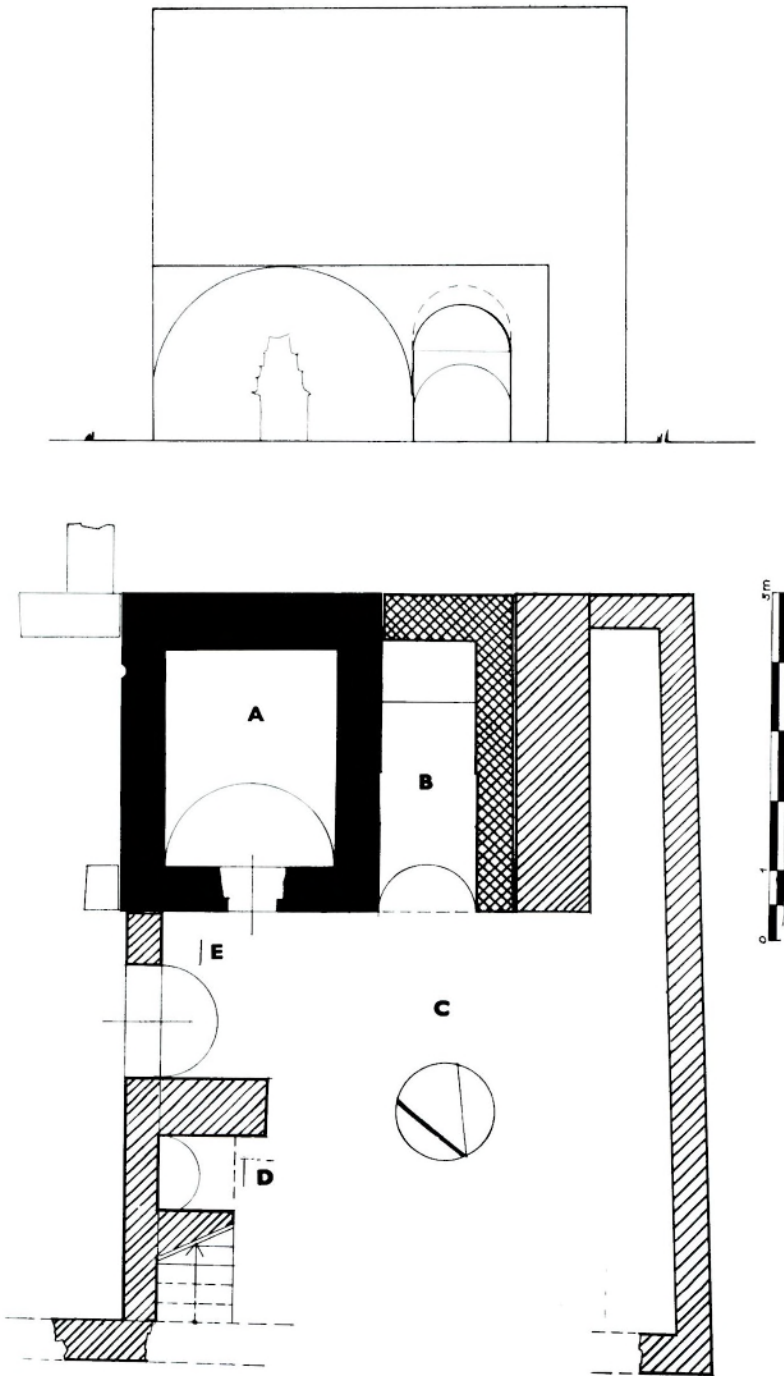

Fig. 8 — Anamur, Cemetery, Tomb A II. 14.

E. Rosenbaum

Fig. 9 Tomb A II. 6.

Fig. 10 — Tomb. A IV. 7 a.
Anamur, Cemetery.

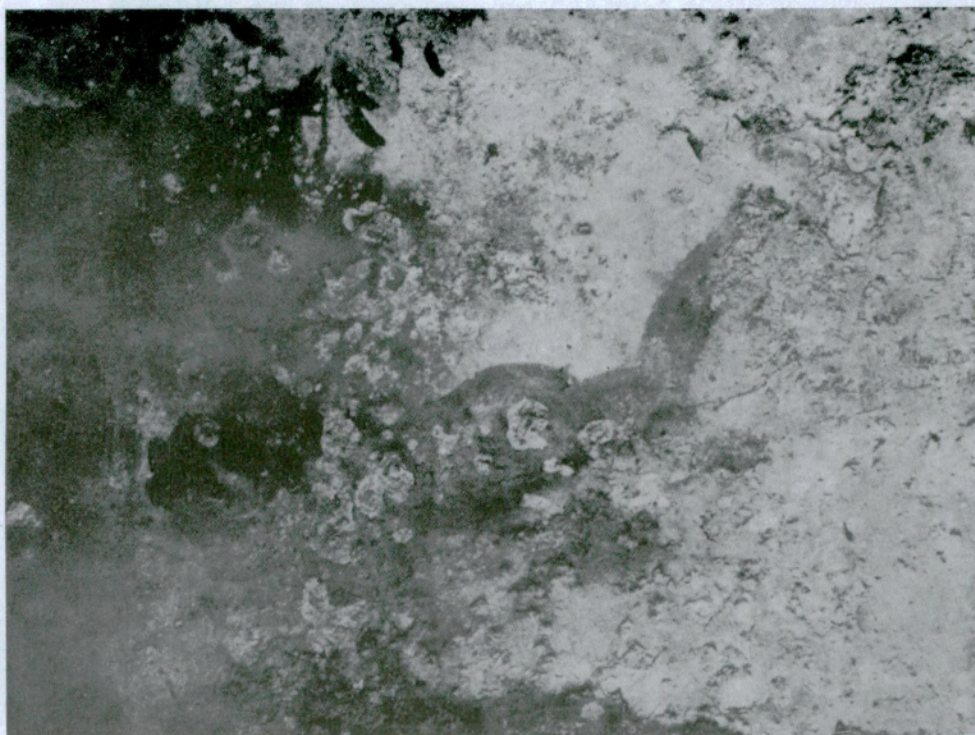

Fig. 12 — Tomb A IV. 7a, Fresco.

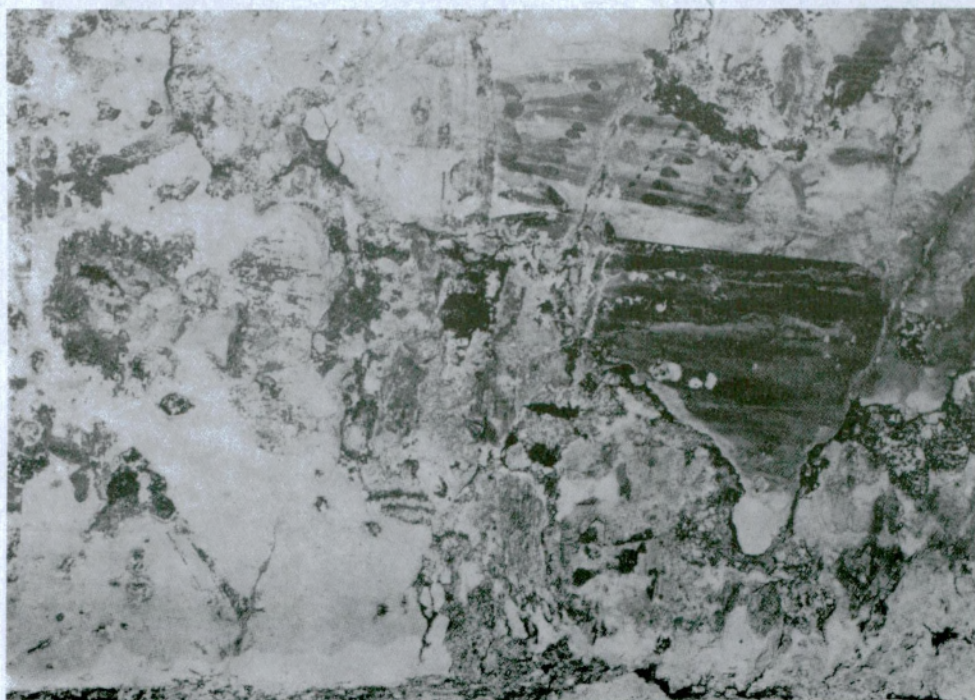

Fig. 11 — Tomb B L. 16, Fresco.

Anamur, Cemetery.

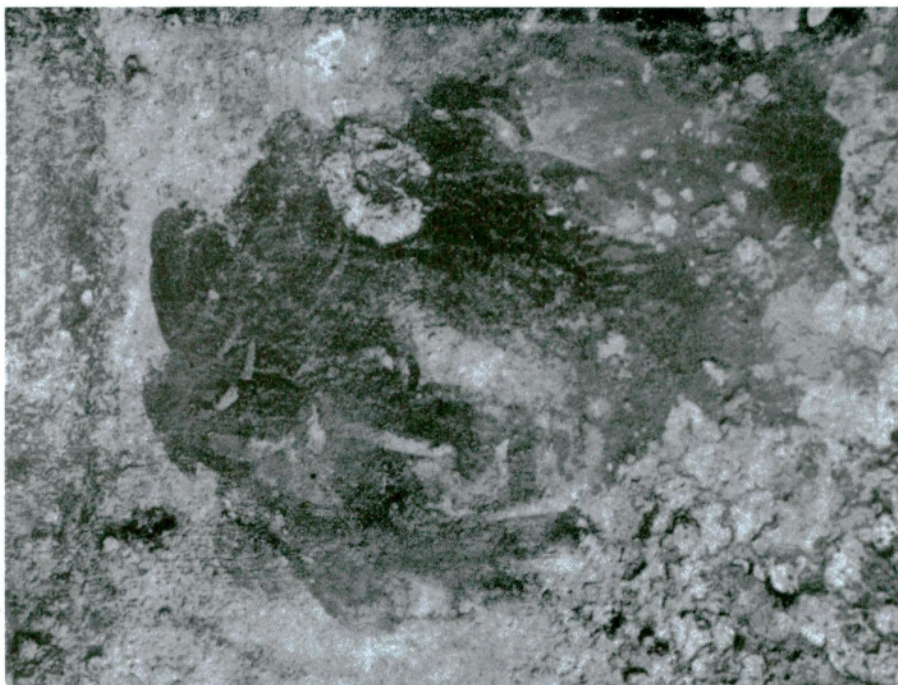

Fig. 14 — Tomb A IV. 7a, Fresco.

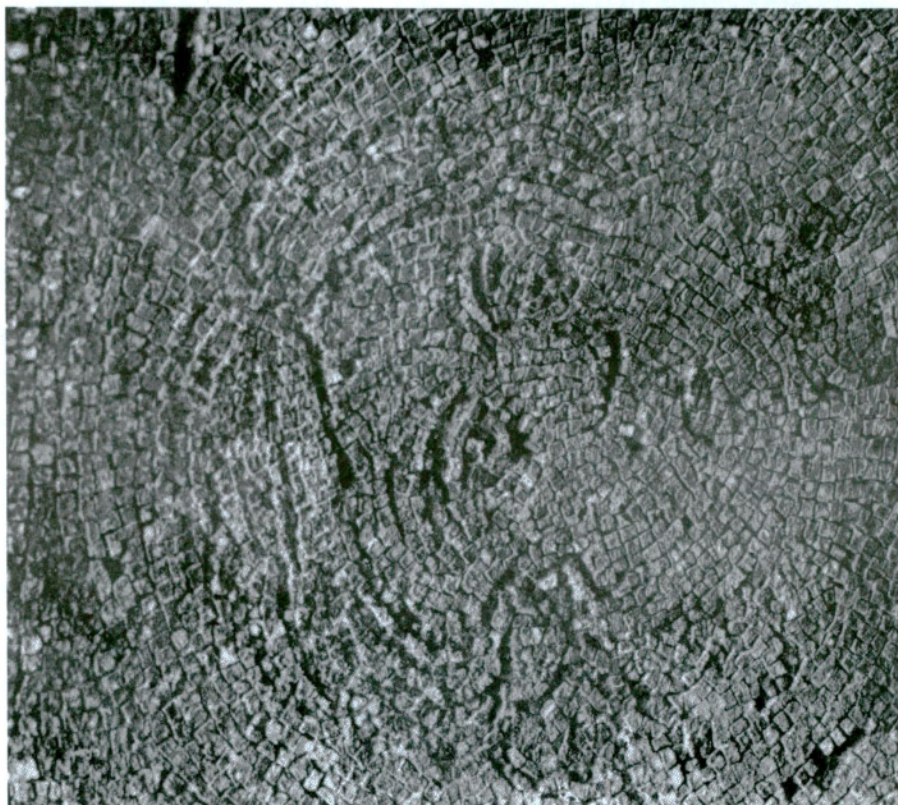

Fig. 13 — Tomb A. II 14, Wall Mosaic.

Anamur, Cemetery.

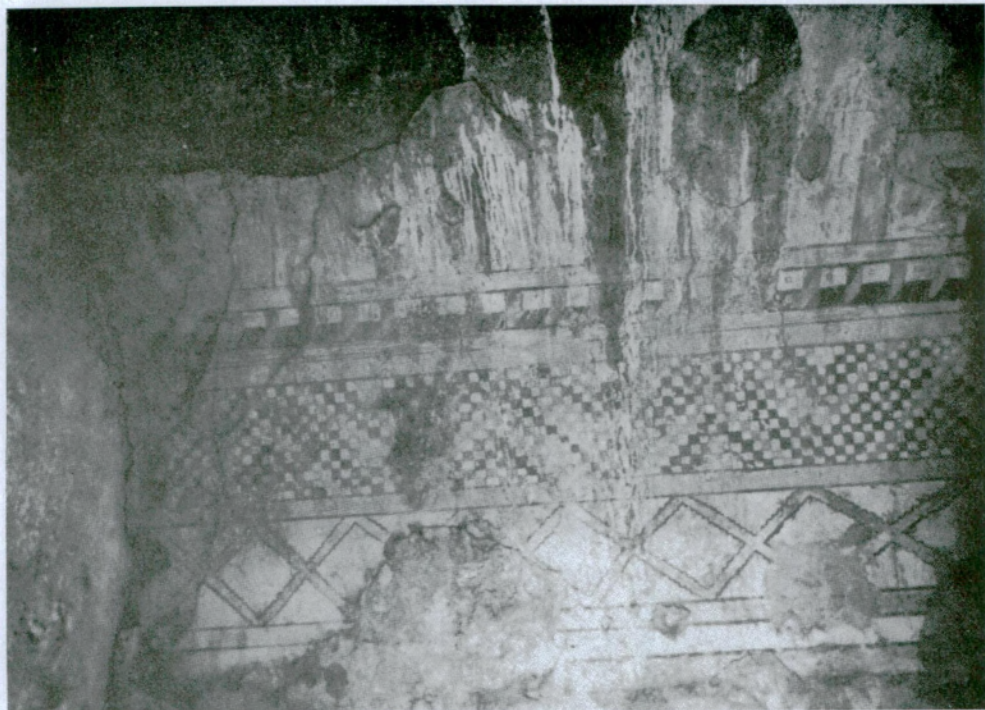

Fig. 15.

Fig. 16.

Fig. 17.

Anamur, Cemetery, Tomb A VI. 2, Frescoes.

Fig. 18 — “Winter and “Autumn”, Fresco, Tomb B I 16.

Fig. 19 — Fresco, Tomb B. I. 16.
Anamur, Cemetery

Fig. 20 — "Winter", Tomb B I. 16.

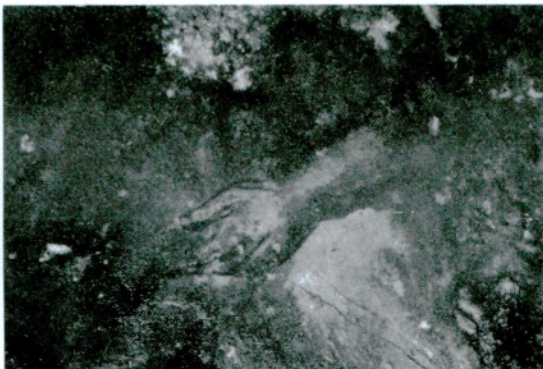

Fig. 21 — Fresco, Tomb A VI. 2.
Anamur, Cemetery.

Fig. 23. — Vine Scroll, Tomb A VI. 3 a.

Fig. 22 — Peacock, Tomb A I. 3.

Anamur, Cemetery.

“dado” has panels framed by thin red lines, containing two diagonal lines of thin green garlands which cross at the centre, painted on yellow ground. Above this “dado” there is a kind of painted cornice consisting of three broad bands of yellow, white, and again yellow. The vault is divided into zones, beginning from the “cornice” : a lozenge pattern, pink, white and green with red outlines; above this and separated from it by a yellow band is a strip of stepped squares in white, green, red and yellow; above this, and again separated by a yellow band, is a narrow strip decorated with a series of “beam ends” painted in perspective, the front parts of the “beams” being white, the undersides red, the left sides yellow and the “shadows” green. Above this is a broad band subdivided into rectangular panels in the northernmost of which a bird may be seen (fig. 17); scanty remains of painting in the other panels suggest that all contained birds. Above this is a similar band, also subdivided into rectangular panels, which however, to judge by the rest preserved at the north end, contained bands diagonally crossed with wavy outlines. The crown of the vault has the same stepped square pattern as occurs lower down, and from then on the same system is followed as on the other side of the vault. The patterns of this vault are again familiar from floor mosaics²⁴, though I cannot recollect a single preserved ceiling of the Roman period with a similar decoration. The panelling of the “dado” part of the walls is, in spirit at least, akin to the totally untectonic decoration of walls in the first half of the third century in Rome²⁵, and, apart from the beams, this is also true of the vault decoration. Thus, in spite of the lack of parallels in the same medium, a third - century date seems likely for these frescoes.

Another tomb with important fresco remains is B. I. 16 (figs. 6, 11, 18-20). This is a tomb of group III, but entirely built in the “trans-

²⁴ For the “beam-ends” cp. a painted tomb in Brestorik, *Starinar* 1906, p. 140, Miateff, *La peinture décorative de la nécropole de Serdica*, Sophia 1925, p. 75, fig. 27; on mosaic pavements, see Lepcis Magna, S. Aurigemma, *L'Italia in Africa, Tripolitania*, I, Rome 1960, Pl. 98; and several examples in Antioch, Doro Levi, *Antioch I*, Index under “patterns of decoration, geometric, parallelepipeds in perspective” (good examples are shown on Pls. XCIII c, XCIV e, XCVI e, CII f, CXI c). For the lozenge strip cp. *Antioch II* Pl. CXLIII g; for the stepped squares see *Antioch I*, p. 418, fig. 157.

²⁵ Cp., e.g., the Jewish Catacomb Randanini, Wirth p. 177, fig. 91, and a tavern on the Capitoline hill in Rome, Wirth, p. 179, fig. 93.

formation" period, as are all graves of section B of the cemetery. The tomb consists of a partly destroyed anteroom with an E-W barrel vault, to the south of it, a burial chamber, on a N-W axis, which is now almost completely destroyed, in addition, west of the anteroom and the burial chamber is a large hall the vault of which is parallel to that of the burial chamber, and the substructure of a staircase leading to an upper storey, north of the anteroom. The vault of this structure must once have been used as an arcosolium, for all the walls of it were frescoed, and the room is large enough to contain a single grave only. The badly damaged anteroom also has paintings, in two layers. These, however, do not seem to be widely separated in date, since the purely decorative motifs still recognizable on each layer are very similar : rose-like flowers. The important feature is the decoration of the upper layer, representing the remains of a cycle of the four seasons (figs. 18, 20). From what remains, the pattern consisting of five medallions and four squares, with festoons and scattered flowers between these shapes can be accurately established. The medallions and squares are distributed in the following manner : on the rising parts of the vault, both north and south, were two medallions each flanking one square on either side, while in the crown of the vault were two squares (east and west) flanking one medallion. The medallion in the N-W corner and part of the square east of this are reasonably well preserved. Only surviving in outline are the western square and the central medallion at the crown of the vault, the western medallion in the southern part of the vault, and one half of the eastern medallion in the northern part. The pattern is thus absolutely firmly established. The two better preserved parts of the composition prove that the whole was a cycle of the four seasons, each season being represented twice, once by a bust in a medallion, and once by a winged genius with the appropriate attributes in a square frame. By analogy with other cycles of the seasons arranged in a similar fashion, the central medallion might have contained a personification of the Earth, or of *Annus*²⁶. The two surviving features show the personifications of Winter, identified by an inscription $\chi\epsilon\iota\mu\omega\upsilon\nu$ written in two

²⁶ It seems to be unlikely that the central medallion would have contained a full scene, as is sometimes the case with cycles of the Seasons, since, to judge by the surviving medallion and square only personifications were used.

lines to the left of the head at the level of the eyes, and part of Autumn symbolized by a winged genius with a pruning knife in his right hand and a tall basket standing to his right. He wears a short tunic ballooning out at its hem and is seen in frontal view. These frescoes were seen by Wilhelm and Heberdey and are mentioned in their brief report, but they did not see the inscription $\chiειμ\omega\acute{\nu}$ since, owing to a particularly heavy lime coating, the writing is only visible if the fresco is sponged and then not long enough to get a clear photograph. However, once seen in its moist state, the letters are quite visible even when dry²⁷. The bust of Winter, representing a bearded man draped in a tunic and a greenish-blue mantle, part of which is drawn over the back of the head as a veil, is one of the finest paintings of Anamur. The hair, beard, and eyebrows are reddish-brown, while the mouth is red. The long beard ends in four cork-screw curls. Stylistically the head seems to be related to the portrait of Septimius Severus in the tondo in Berlin²⁸. Iconographically, this cycle seems unique so far, for although there are cycles on which the seasons appear as both personifications and the appropriate labours²⁹ there seems to be none that has two different kinds of personifications. Moreover, the representation of Winter as a bearded man does not occur frequently in antiquity: Professor Hanfmann, in his detailed study of the representation of the seasons, has been able to cite only four examples, three of which are full or three-quarter figures³⁰, and one a bust³¹.

²⁷ Wilhelm and Heberdey's brief description of the frescoes in this tomb was seen and interpreted by V. Schultze, *Altchristliche Städte und Landschaften* II, Kleinasien, Gütersloh 1926, pp. 258 f. He took Winter to be Christ and assumed a date not before the end of the 5th century, because of the long hair and the long beard. This was taken up by W. Elliger, *Zur Entstehung und frühen Entwicklung der altchristlichen Bildkunst*, Leipzig 1934, p. 177. No reproduction of the fresco has ever been published before.

²⁸ F. Goethert, *Neue Beiträge zur klassischen Altertumswissenschaft*, (Festschrift B. Schweitzer), Stuttgart 1954, Pl. 81.

²⁹ E.g. the mosaic at La Chebba, Hanfmann, *The Season Sarcophagus at Dumbarton Oaks*, I. p. 223, II, Nos. 118, 445.

³⁰ In the tomb of the Nasonii, on the "Pamphylian" sarcophagus in Providence, and on a Mithraic altar at Carnuntum, see Hanfmann, *l. c.*, II, Nos. 310, 313, 314. Winter on the arch of Trajan in Benevento may have been bearded (the face is destroyed, see Hanfmann, No. 307, fig. 124).

³¹ Cp. the mosaic of St. Colombe, Hanfmann, *l. c.* II, p. 168, No. 370. The beard is not mentioned in the description, but since it refers to the bust of an old man it is likely that there was a beard.

The rendering of Autumn follows a more usual type³². The lay-out occurs in a similar way both on ceilings and floor mosaics, but wherever this pattern is found the squares (or rectangles) between the medallions have different motifs³³. The four seasons occur frequently in funerary art, both on sarcophagi and on the ceilings of tombs (pagan and Christian), but up to now the only example known from Asia Minor was on the sarcophagus in Providence³⁴.

The frescoes in the small semi-vault under the staircase are of a completely different nature and style (figs. 11, 19). On the north and east walls there are standing figures, those on the north wall being sufficiently well preserved to show that they carry in their veiled hands plates or shallow baskets possibly of fruit. The fresco on the east wall is so badly destroyed that it is not certain whether there was only one figure as would at present appear. On the north wall there are certainly three figures (fig. 19) : in the centre a man the upper part of whose body has entirely flaked off; to either side a woman, both walking towards the left (i.e. east). To judge from the position of the man's legs, he faced the woman to his right. The panel on which these figures are depicted is bounded at the bottom by a double red line, and at the top by a broad strip with a scroll pattern. Suspended from this strip are festoons, under which stand the figures; between the figures, at the level of their legs, are wreaths of a shape frequently held by people on grave stelae and sarcophagi which also occur in paintings³⁵. The frescoes in the semi-barrel vault of this small structure are even worse preserved than those just described. Nevertheless fairly large scattered flowers of the rose type can still be seen, as also parts of the head of a female figure, similar to the western figure below; the lower part of a small figure, the right leg of a man similar to that in the centre of the composition on the wall below, and part of a *kline*. Stylistically, the frescoes in this room are very

³² Cp. e. g., a mosaic from Daphne, Hanfmann *l. c.* No. 334, fig. 138, where Autumn wears a similar garment and holds a pruning knife. He carries, however, a basket in his left hand.

³³ See Hanfmann, *l. c.*, p. 232.

³⁴ Which also has a bearded Winter, draped in the same way as the Anamur one. See Hanfmann, *l. c.*, pp. 230 ff.

³⁵ Cp., e.g., the frescoes of the tomb of Clodius Hermes in Rome, Wirth, Pl. 43, where there also occur scattered flowers.

much coarser than the remains of the cycle of the seasons in the anteroom. In their almost complete lack of modelling they are related to Roman Catacomb paintings of the early fourth century³⁶. The form of the festoons is comparable to some which occur in frescoes at Ephesus, in the large apartment house (the "Hanghaus"), for which a firm *terminus post quem non* is about 300, and which were probably not painted much before that date³⁷. Similar festoons also occur in tombs at Sardes; but these are not securely dated³⁸.

Whatever the absolute dates of the cycle of the seasons and the frescoes under the staircase in this tomb there can be no doubt about the difference in style between them, and to judge from Roman painting elsewhere, it seems quite possible that the first date from the beginning of the third century and the latter from the end of the same century or even a little later.

The surviving frescoes of the other tombs all seem to fit between these two limits. There are a great many examples of festoons of a similar type as those of the late fresco in B I. 16. There is a human face in one of the rooms of tomb IV. 12, which in its linear style seems related to the faces of the staircase vault of B I. 16. The various peacocks and other birds are much more difficult to place, but a third-century date is most appropriate for all of them (fig. 22). As for the vine scrolls, the finest example, which is in a niche of tomb VI. 3 (fig. 23), seems closely related to vines in the tomb of Clodius Hermes and in the Catacomb of San Sebastiano in Rome, which belong to the second-third centuries³⁹.

It seems in general, that even this first rather superficial study of the frescoes of Anamur makes it fairly certain that they all are of the third century, some early, others late.

³⁶ Cp. e.g., Vibia entering Paradise in the syncretistic catacomb in the Via Appia, Ch. R. Morey, *Early Christian Art*, fig. 38.

³⁷ *Illustrated London News*, Archaeological Section 2184, May 16 1964, p. 767, fig. 3.

³⁸ See above, note 13. — The same type of festoon occurs also in tombs in southern Russia, see, e.g., Rostovtzeff, *JHS* XXXIX, 1919, Pl. IX. Similar festoons (together with scattered "roses") also occur in the tomb of Clodius Hermes in Rome, Wirth, p. 183, Pl. 45 (dated there about A. D. 200).

³⁹ S. Sebastiano: Laurent, *L'art chrétien*, Pl. 4; cp. also the tomb of Clodius Hermes, Wirth, Pl. 34 (dated there A. D. 160-170).

The wall mosaics in tomb II. 14 (fig. 13), which by reason of their subject stand apart from the bulk of the frescoes, seem also to be different stylistically, and are probably a little earlier than the earliest frescoes, i.e. the putto in IV. 7 and Winter in B I. 16. Since most of the glass cubes used for facial detail have perished, so that certain lines at present exist only in the negative as it were, while lime incrustation hides the colours of the surviving limestone cubes, it is hard to place them in the sequence of Anamur decoration; but they do, at any rate, not seem to be later than the earliest frescoes in Anamur itself.

As all the frescoes are in buildings which postdate the early burial chambers of group I, it may be thought that they provide a rough date for the re-organization of the cemetery of Anamur, i.e., the late second and the third century. As has been noted above, this re-organization entailed a very drastic change: for whereas before there had only been barrel-vaulted burial chambers with arcosolia, there were now anterooms, halls, some with benches and raised platforms, open courtyards, gazebos, and pillared ways. Whatever interpretation may be given to all these auxiliary rooms, it seems certain that their addition could only have been necessitated by a fundamental change in the funerary cult of the city.

As far as can be seen, cemeteries were not "rebuilt" in antiquity. New tombs would be added, of course, and these would be decorated in the style of their times. But the old family tombs would be used sometimes for centuries. In a city like Cyrene, for instance, tombs built in the fourth century B. C. were used for burials just as they were in the Roman period. The only change that took place was that owing to the Roman custom of putting up portraits of the deceased in and around the tombs, the old graves had niches cut into their façades to receive portrait busts. But the structures themselves were not altered. In Anamur, if our dating of the frescoes is correct, the whole aspect of the cemetery was changed in the third century. In this period, a number of mystery cults and philosophies influenced and changed current ideas about life after death which was reflected in the decoration of tombs and of sarcophagi, but I think the only religion powerful enough to bring about so important a change in the funerary cult as may be seen in Anamur in the third century A.D. was Christianity. As we have pointed out, apart from the mosaics

in II. 14, which are in any case not in the latest part of this tomb, no single decorative motif has survived, that could be taken to be blatantly pagan or certainly Christian, though there are a great many examples of so-called neutral motifs, such as peacocks and vinescrolls. It is a well-known fact that in Asia Minor Christian communities of an important size existed earlier than anywhere else in the ancient world, apart from Rome⁴⁰. Furthermore, although there are no written sources of any significance about the area of Anamur, it is close enough to the regions evangelized by St Paul to assume that Christianity reached it comparatively early⁴¹.

If this assumption, that the transformation of the Anamur cemetery was due to the conversion to Christianity of a large part of the population is correct another strange feature of this cemetery would find a plausible explanation. That is the existence of a church without any corresponding Christian graves. This church (building II. 1) has been so much damaged that not even a ground plan can be made without proper excavation, but the apse is fairly well preserved, and here it is quite clear that the church was maintained over a considerable period of time. So far as may be judged from its present state, the earliest form of the building could very well date from the fourth century. At first it seems strange that a cemetery containing a church should have no obviously Christian tombs, but if it be assumed that a large proportion of those interred in the tombs were Christian before the church was built and in their decoration observed only the caution normal before the Edict of Milan, it may be seen that there was no need to change the tomb decorations after the official act of recognition.

I am aware of the fact that in the absence of any relevant inscriptions there is no means of a final proof of my theory that the transformation of the cemetery of Anamur was due to an early conver-

⁴⁰ See A. v. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums*, Leipzig 1924, esp. II, pp. 732 ff.

⁴¹ Anamur is mentioned in the Apocryphal Acts of the Apostles as visited by Barnabas, a pupil of St. Paul (Lipsius, *Apokryphe Apostelgeschichten*, III. 282). — An inscription on a sarcophagus in Corycos shows that there must have been also a Jewish community in Anamur (Wilhelm-Heberdey, *l. c.*, p. 68, No. 145 : Ἀλέξανδρος Ἀνεμουριεύς Ἰουδαῖος.

sion to Christianity of a large part of the inhabitants of the city. The archeological evidence does, however, provide some facts: 1) that the cemetery was transformed at one stage, 2) that the transformation took place over a relatively short period and that in all likelihood this period was the third century A.D., 3) that when Christianity was established as the state religion the existing graves needed no change in decoration although they must have been used well into medieval times⁴².

The theory of an almost entirely "crypto-Christian" cemetery may sound fantastic, even in a country where it is usual to find testimonies of Christianity at a date earlier than elsewhere. If my interpretation of the facts is correct, Anamur would assume a place of great importance in the history of Christianity in Asia Minor. Even if incorrect, the existence of all these elaborate and quite unparalleled tomb buildings and of frescoes more numerous than those of the Roman period yet known in the whole of Asia Minor, should still be enough to rescue this site from oblivion and give it a notable place amongst the cities of Asia Minor.

⁴² Apart from the cemetery church there were at least two churches in the town, and numerous Byzantine sherds from the citadel show that the site was inhabited in the Middle Ages, which is also apparent from a few mentions in medieval sources, see W. Tomaschek, "Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter", *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.-hist. Klasse*, CXXIV, Vienna 1891, pp. 56 ff.

TİMURLULAR DEVRİNDE TARİHÇİLİK

FELIX TAUER (Prag)

Yazarın müsveddesinden Türkçeye çeviren: A. ATEŞ

Cengiz Han'ın müslüman ülkelerinde görünmesinden aşağı yukarı yüz altmış sene sonra, başka ordular Orta-Asya'dan İran'a doğru atıldı. Emîr Timur, Türk ve Moğul birliklerinin başında, yirmi yıldan ziyade, Ön-Asya'da Moğul istilâsının dehşetini yeniden uyandıran bir takım savaflara teşebbüs etmek üzere, ilk defa olarak, 1381'de Amu nehrini geçti. Fakat Aksak Fatih'in sebep olduğu zulüm ve yağmalara rağmen, onunla Cengiz Han arasında büyük bir fark vardı: Büyük Moğul hanının müşrik olmasına karşılık, Timur, çocukluğundan itibaren, mutaasıp bir şekilde olmayarak, sünnete bağlı bir müslüman idi. Her şeyden önce bir savaşçı olmakla beraber, kültür mevzularından bir dereceye kadar zevk alıyordu. Şark Türkçesini, Moğulca'yı ve Farsçayı biliyordu ve bazan kendisinin nazarı hususlarında da üstad olduğu savaş sanatı ile hiç bir ilgisi olmayan şeyler ile de ilgileniyordu. Daha önceki bütün fatihler gibi, kendisi de İran harsının, bilhassa mimarî ve sanayi sanatlarının hayranı oldu; bu da onu, yüksek mekteplerde kabiliyetlerinden ve Semerkand, Şeh-sebz ve başka şehirlerde ihtişamlı binalar inşa ettirmek için meharetlerinden istifade etmek üzere, zaptettiği türlü memleketlerin ilim ve sanatçılarını Maverâ'ünnehr'e göç ettirmeğe sevketti.

Mânevî harsa gelince, dikkatini bilhassa çeken tarihçilik idi. Daha önceki bir kaç on yıl içinde İran tarihçiliği, Vaşşâf ve Mu'ın al-Dîn Yazdî'nin eserlerinde olduğu gibi, üslûp tumturaklılığının en yüksek derecesine çıkmıştı. Asker bir hükümdar, Arapça beyitleri, şiirleri ve yüksek üslûbun bütün inceliklerini anlayamadığından, bilâ-kis sâde, az tahsilli kimseler için de anlaşılması kolay bir hikâye tarzı arzu ediyordu. Diğer taraftan ne savaşçının sertliği, ne bir fatihin şiddeti Timur'u doğunun bütün hükümdarlarında mevcut olan bir temayülden, yani savaş başarılarının tebcil edilmesine karşı duyulan hararetle arzuya kapılmaktan alakoydu. Bu arzunun neticesidir ki, seferlerinde ödevleri önemli hâdiseleri kaydetmek olan İranlı ve Uygur bir miktar bilgin ve edip kimsenin beraber bulunmasına imkân

veriyordu. Bundan sonra tanınmış üslûpçular bu notlara beğenilebilir bir edebî şekil vermekle görevlendirilmişti. Bu çeşit bir çok çalışmalar türlü yerlerde anılmıştır, fakat maalesef hiç biri bize kadar gelmemiştir. Bu kitaplardan birini Semerkantlı bir âlim, Şafiyy al-Dîn Hütlanî Doğu Türkçesi ile yazmıştır. İhtimal Farsça yazmış olan ve hikâyesi hemen hemen Timur'un hayatının sonuna kadar devam eden *Cüş u hurûş* adlı bir diğzerinin yazarı 806=1403/1404'te Tiflis'te köprüden Kür ırmağına düşüp boğulan Şayh Maḥmūd Zangî 'Acam idi¹. Üçüncü eser *Târiḥ-i ḥânî* idi, fakat bunun yalnız adını biliyoruz². Hind seferlerinin bir çok rûznameleleri vardı; bunların biri bu sefere bizzat katılmış olan ve kitabını şehzâde Halil b. Emîr Emîrânşah'a ithaf eden Nâşir al-Dîn 'Omar adlı bir kimsenin eseri idi. Bu eserler hakkında daha fazla bir şey söylememiz kabil değildir, fakat zamanımıza kadar gelmiş olan ve ikisi de Timur'un emri ile yazılmış bulunan iki çalışmaya bakarak, bunların tarzları hakkında bir fikir edinebiliriz.

1398 ve 1399 yılları kışındaki Hindistan seferi küçük bir eserin, Giyâş al-Dîn 'Alî'nin, tarih sırası ile, günü gününe tesbit edilmiş bir rûzname olmak haysiyeti ile oldukça teferruatlı olan *Rûz-nâma-i ğaza-vât-i Hindistân*'ının mevzuunu teşkil eder. Bu rûznamenin kaynaklarından biri ihtimal yukarıda adı geçen Nâşir al-Dîn 'Omar'ın eseri idi. Rûznamenin evvelinde Timur'un hayatının daha önceki vak'aları, bilhassa Muzafferîler ile mücadeleleri hakkında toplu bir bakış vardır³.

İkincisinin müellifi aslen Tebriz'in tanınmış bir kenar mahallesi olan Şamb-i Ğazân'lı olan Mavlânâ Nizâm al-Dîn Şâmî'dir. 1393 ağustosunun sonunda, Timur Bağdad önünde görününce, Sultan Ahmed Celâ'irî tarafından terkedilmiş olan Nizâm al-Dîn fatihe saygılarını sunmak için gelen şehir sakinlerinin birincisi idi. Kendisi

¹ Bu kitaba oğlu Şayh Kûṭb al-Dîn bir zeyl yazdı. Bk. Şaraf al-Dîn-i Yazdî, *Zafar-nâma taşîḥ-i M. 'Abbâsî*, Tahran, 1336 ş., II, 379.

² Bk. W. Hinz, *Quellenstudien zur Geschichte der Timuriden* (ZDMG, XC, 1936, 358—361).

³ Bk. (C. A. Storey), *P (ersian) L (iterature)*, I, nr. 353. Bu eser 1915'te Petersburg'da L. A. Zimin tarafından, V. V. Bartold'un bir önsözü ile, basılmıştır (*Dnevnik' pohoda Timura v' İndiyu Gıyas-ad-Dina Ali. S' priloeniem' sootv'stvuyuşçih' otrıvku iz' "Zafer'-name" Nizam-ad-Dina Şami*). A. A. Semenov'un Rusça tercümesi (*Dnevnik pohoda Timūra v İndiyu*) 1928'de, Moskva'da yayınlanmıştır. Bir yazması da Prof. Z. V. Toğan tarafından Tahran'da (Maclis, nr. 1385) bulunmuştur.

1400 yılı ekim ayının sonuna doğru Timur'a ikinci bir defa daha tesadüf etti. Hac farızasını yerine getirmek için Hicaz'a giderken, Nizâm al-Dîn Halep'te Memlûk idarecileri tarafından tevkif edilmiş ve sur kapısının karşısında kâin bir evin damı üzerinde bulunduğundan, şehrin Timur'un ordusu tarafından kuşatılmasının ve zaptedilmesinin şahidi olmuştur. Kendisi sonra Emîr Calâl al-İslâm tarafından Timur'a takdim edilmiş ve onun tarafından çok iyi bir şekilde karşılanmıştır. Bizzat kendi sözlerine ve Hâfîz-i Âbrû * ile Şaraf al-Dîn Yazdî'ye göre, bu zamanlarda Farsça zarif üslûpta mahir bir yazar olarak çok tanınmış idi. Şüphesiz bundan dolayı Timur, ihtimal 1401 ocak ayından 1402 martayına kadar Errân Karabağ'ında ikameti sırasında, onu yanına çağırıp, yüz okuyucudan biri, en fazla onu tarafından anlaşılabilen süslü bir dille değil de, sade, her kesin anlayabileceği bir üslûp ile, fetihlerinin tarihini yazmasını ondan istemişti. Timur buna sebep olarak, kendisinin savaşlarını o zamana kadar kimsenin tatmin edici bir şekilde hikâye etmemiş olduğunu söyledi. Nizâm al-Dîn bu ödevi üzerine almağı kabûl etti ve eseri mütebahhir bilginlerin zevkine dokunmadan, az tahsilli kimseler için anlaşılabilir olabilecek bir şekilde kaleme aldı. Bu zamandan itibaren ve ihtimal, hattâ Timur ile Halep'te karşılaşmasından beri, Nizâm al-Dîn fatihinin maiyyetinde bulundu ve seferleri esnasında ona refakat etti. Böylece 1403'te Gürcü kalesi Bertvisi'nin muhasarasının şahidi oldu. Biraz sonra Baylakân kanalının açılmasına dair bir tarih söyledi. 12 nisan 1404 (1 şevval 806)'te, ramazan bayramı münasebeti ile, Timur'un huzurunda bir hutbe söyledi ve bu sırada Ağlık nehri sahillerinde Çay Bâlârûd denilen çayırılıkta bulunan fatihin ordugâhında bayram namazını kıldırdı. Aşağı yukarı bu zamanda veya ihtimal bir kaç hafta önce, tam Semerkand'e dönmeğe hazırlanmakta olan Timur'a eserini teslim etti. Timur aynı zamanda onun evine, galiba Tebriz'e dönmesine müsaade etti. Timur İran'ı terkederken, imparatorluğunun batı ülkelerine şehzade Ömer Bahadır'u vali tâyin etti ve bu münasebetle, Nizâm al-Dîn'in eserinin bir nüshasının bu şeh-

* Bu büyük müverrihin adı, daha doğrusu lekabı, daimâ Hâfîz-i Âbrû şeklinde okunmaktadır. Fakat bu terkinin hiç bir manası olmadığı gibi, her hangi bir izahı da yapılmış değildir. Bundan dolayı, Arap yazısının hususiyetleri göz önünde bulundurularak, bu lekabı Hâfîz-i Âbrû ("yüz suyunu, haysiyetini koruyan") şeklinde okumak gerektiği kanaatindeyiz. Aynı sebeple burada bu lekab her yerde Hâfîz-i Âbrû şeklinde kaydedilmiştir (Çeviren).

zadeye gönderilmesini emretti. *Zafar-nāma* adı bu esere Timur'a takdim edildiği zaman, ihtimal bizzat fatih tarafından verilmiştir. Gerçekten Timur'a takdim edilmiş ilk yazılışında bu ad yoktur, bu ad ilk defa olarak, şehzade Ömer Bahadur'a tahsis edilen ikinci yazılışında görülmektedir. İkinci yazılıшта, bilhassa üslûp hususiyetlerinde çok az önemli bazı değiştirmeler yapan müellif, girişine bir ilâve (*Zayl*) eklemiştir ki, burada şehzadeyi medheder ve bu yazılışın menşei hakkında teferruat verir. Eser yine şehzadenin medhini ihtiva eden bir hatime ile sona erer. Öyle görünüyor ki, Timur'un Semerkand'e dönmesinden sonra, Nizâm al-Dîn Şâmî bu şehzadenin maiyetine dahil idi. 814 (= 1411/1412)'de Hâfîz-i Âbrû'nun bir kaydına nazaran, o ölmüş bulunuyordu. Nizâm al-Dîn Şâmî'nin kitabının yazmaları nâdirdir. Şehzade Ömer Bahadur'a mahsus yazılış yalnız British Museum kütüphanesinin noksan bir el yazmasında muhafaza edilmiştir; bizzat Timur'a mahsus olan yazılış Hâfîz-i Âbrû *Macmû'a*-sına almış ve *Zubdat al-tavârih*'in ilk yarısında da, bazı düzeltme ve ilâveler ile, bundan istifade etmiştir. İstanbul ve Londra el yazmalarına dayanarak, tarafımdan hazırlanmış olan ve şerh kısmında bazı düzeltmeleri ve eklemeleri ihtiva eden tenkitli bir neşri 1934 ve 1956'da iki cilt hâlinde, Prag'da neşredilmiştir¹; benim neşrimin bir cildine dayanan bir türkçe tercümesini Necati Lugal, 1949'da, Ankara'da neşretmiştir².

Timur-oğullarının ilim ve sanatlar ile alâkası cetlerininkinden daha fazla idi. Timur'un oğlu ve halefi Şahruh'un uzun saltanatı devrinde, ikamet yeri olan Herat'ta mühim bir hars merkezi teşekkül etti. Zevcesi Gevherşâd Herat'ı muhteşem binalar ile süslerken, oğulları meşhur hey'et alimi Uluğ Beg ile bu devirde Farsça şiiri en iyi bilenlerden biri olan Baysungur cehitlerini müspet ilimler ile edebiyatın gelişmesine hasrettiler, bizzat Şahruh da babasının saltanatının son devri ile kendi saltanatını anlatan eserler elde etmeğe çalıştı. İlk iş için iki bilgin kişiyi görevlendirdi. Bunların biri Tâc al-Dîn al-Salmânî idi. Bunun hayat ve mesleği bizim için meçhul kalmaktadır. Yalnız 1397'den beri Timur'un maiyetinde, sonra Şahruh'un maiye-

¹ *Histoire des conquêtes de Tamerlan intitulée Zafarnāma par Nizāmuddīn Şāmī. Avec des additions empruntées au Zubdatu-t-tavārih-i Bāysunğurī de Hāfīz-i Abrū*, tome II: *Texte persan du Zafarnāma*, Prague, 1937; tome III: *Introduction, commentaire, index*, Prague, 1956. Bk. PL, I, nr. 354.

² Nizamüddin Şâmî, *Zafarnāma*, Ankara, 1949.

tinde bulunduğunu, divana serbestçe girdiğini ve tanınmış bir hattat olduğunu biliyoruz. *Farâ'id-i Ğiyâşîya*'da bulunan onun tarafından yazılmış iki mektup istisna edilirse¹, Tâc al-Salmân'nin yalnız ihtimal *Şams al-ĥusn* adını taşıyan bir kitabına sahip bulunuyoruz. Hikâyesi 1404 eylülünden başlar ve 1409 martına kadar devam eder. İkisi İstanbul'da ve biri Londra'da bulunan yalnız üç el yazması vardır. Bu kitabın Farsça metnini Hans Roemer, geniş bir şekilde açıklamalar ve Almanca tercümesi ile, faksimile hâlinde neşretmiştir².

Şahruh'un Şâmî'nin *Zafer-nâma*'sinin nihayet bulduğu zamandan başlayarak, Timur'un hayatının sonunu yazmakla görevlendirdiği diğer şahıs Hâfiz-i Âbrû denilen 'Abd Allâh b. Luĥf Allâh b. 'Abd al-Raşîd al-Bihdâdî'nî'dir³. Onun *Zayl-i Zafer-nâma* adlı küçük eseri Tâc al-Salmân'ninkinden tamamiyle ayrıdır, ve tam Timur'un ölümü ile sona erer⁴. Hâfiz-i Âbrû, Timur'un bilhassa sevdiği bir oyun olan şatrancın tanınmış bir oyuncusu sayıldığından, fatihin maiyetinde olarak, onun bazı seferlerine katılmıştı. Sonraları, 25 haziran 1430'da ölünceye kadar, Şahruh'un tarihçisi oldu. Hâfiz-i Âbrû daha sonra Şahruh'un saltanatının ilk dokuz yılının (1405-1413) bir tarihini yazmıştır ki, India Office'deki bir yazmada (nr. 173) muhafza edilmektedir. 817 (1414/1415)'de Şahruh'un emri ile *Masâlik al-mamâlik va şuvar al-aĥâlîm* adlı ihtimal al-Balĥî'nin kitabının yeniden tertip edilmiş şekillerinden biri olan Arapça bir eserin genişletilerek meydana getirilmiş bir Farsça şeklini hazırlamağa başladı. Bu eserin muhtelif kütüphanelerde bir çok yazmaları vardır; bu durum oldukça gariptir, çünkü başka eserlerinin yazmaları oldukça nâdirdir. Fakat bu yazmaların hiç biri bütün dünyanın tasvirini ihtiva etmez. O

¹ Paris, Milli kütüphane, Supplément Persan 1825, yrk. 65b—66b (= Aya-sofya 4155, yrk. 23b—24a = 'Abd al-Ĥusayn Navâ'î, *Asnâd u mukâtabât-i târîĥî-yi İrân*, Tahran, 1341 ş., 429—432) ve yrk. 232b—234a (= Aya-sofya 4155, yrk. 35a—36a). Krş. F. Tauer, *Zur Korrespondenz der Muzaffariden (Isl., XXXIX, 1964, 242)*.

² *Şams al-ĥusn. Eine Chronik vom Tode Timurs bis zum Jahre 1409 von Tâĝ as-Salmânî. Persischer Text in Faksimile (HS. Lâlâ Ismâ'îl Efendi 304) ins Deutsche übertragen und kommentiert von Hans Robert Roemer, Wiesbaden, 1956. Bk. PL, I, nr. 361.*

³ Krş. F. Tauer, *Vorbericht über die Edition des Zafernâma von Niẓâm Şâmî und der wichtigsten Teile der Geschichtswerke Hâfiz-i Abrû's (ArOr, IV, 1932, 250—256)*, ve *Beiträge zur Kenntnis der Geschichtswerke Hâfiz-i Abrûs (BIO, XV, 1958, 146—148)*. Bk. PL, I, nr. 117.

⁴ *Continuation du Zafernâma de Niẓâmuddîn Şâmî par Hâfiz-i Abrû éditée d'après les manuscrits de Stamboul par Felix Tauer. ArOr, VI, 1934, 429—465.*

hâlde eserin aslında tamamiyle bitirilmemiş olduğu ileri sürülebilir. Tarih sevgisi Hâfîz-i Âbrû'nun, coğrafya zararına olarak, eserin büyük kısmını bilhassa Fârs (yazmalarda aşağı-yukarı 50 yaprak), Kirmân (aş. yk. 40 yaprak) ve hususiyetle Horasan (aş. - yk. 150 yaprak) hakkındaki tarihî istitratlara sevketti.

Bu üç eserin, yâni *Zafar-nâma*'nin devamı, Şahruh'un tarihi ve coğrafi eserin, müellifimizin ilk çalışmaları olup olmadığı söylenemez. *Zayl-i Câmi' al-tavârih-i Raşîdî* adlı Nuruosmaniye kütüphanesinde (nr. 3271) bir tek yazma hâlinde bize kadar gelen küçük bir eserin bunlardan önce yazılmış olması muhtemeldir. Eserin mukaddimesinde Hâfîz-i Âbrû'nun adı yoktur, fakat eserin onun kaleminden çıktığı şüphesizdir. Burada son iki ilhanın, Olcaytu ile Abû Sa'îd'in saltanatları, yâni 1304 yılından 1336 yılına kadar olan vak'alar anlatılır. İlk kısım, Olcaytu tarihi, Abu'l-Ķâsim al-Ķâşânî'nin *Târih-i Olcaytu*'sunun¹ muhtasarından başka bir şey değildir. XIV. yüzyılın ilk yarısına ait olan çok eski bir yazması Ayasofya kütüphanesinde (nr. 3019/3) bulunmaktadır; ihtimal bundan istinsah edilmiş olan bir başka yazması Paris Millî Kütüphanesinde (Supplément Persan 1419) bulunuyor. Hâfîz-i Âbrû'nun anılan eserinin ikinci kısmının kaynakları bizim için meçhuldür.

Hâfîz-i Âbrû, yukarıda anılan coğrafi eseri hazırlamakla görevlendirildiği sırada, büyük bir eser, söylemek caiz ise, bir tarih kütüphanesi meydana getirmekle de görevlendirildi. Bunun içine girecek olan kısımlar Bal'amî tarafından Farsçaya tercüme edilen Tabarî'nin vekayinamesi, Raşîd al-Dîn'in *Câmi' al-tavârih*'i ve Şâmî'nin *Zafar-nâma*'si idi. Hâfîz-i Âbrû bu esaslı üç eser arasındaki boşlukları doldurmak ve 1416 yılına kadar bunlara bir zeyil yazmak görevini de üzerine aldı. Bu teşebbüsün sonucu muhtevası aşağıda gösterilmiş olan *Macmû'a*'dır :

1- Giriş, bütün eserin fihristini, eserin meydana gelmesi hakkında bir kaydı ve tarih ile tarihçilik hakkında bir risaleyi ihtiva eder.

2- *Târih-i Tabarî*'nin Bal'amî tercümesi.

3- Bir *Zayl-i Târih-i Tabarî*, Hâfîz-i Âbrû tarafından yazılmış olup, al-Muktadir'den al-Mu'taşim'e kadar Abbasî halifeleri tarihinden bahistir.

¹ PL, I, nr. 342.

- 4- *Cāmi' al-tavārīḫ-i Raşīdī*.
- 5- Hâfîz-i Âbrû'nun Kert'ler tarihi.
- 6- Togaytimur, Emîr Velî, Serbedarlar ve Emîr Argunşah hakkında Hâfîz-i Âbrû tarafından yazılmış olan dört kısa risale.
- 7- 1306—1399 yılları vak'alarını anlatan ve Hâfîz-i Âbrû tarafından yazılmış olan *Cāmi' al-tavārīḫ* zeyli.
- 8- Hâfîz-i Âbrû'nun Muzafferîler tarihi.
- 9- Nizâm al-Dîn Şâmî'nin *Zafar-nâma*'si.
- 10- Hâfîz-i Âbrû'nun *Zayl-i Zafar-nâma*'si.
- 11- Mayıs 1416 (Rebî II 819)'ya kadar Şahruh tarihi.

Elhasıl yukarıda anılmış olan üç büyük kitap, yâni Bal'amî, Raşîd al-Dîn ve Şâmî'nin eserleri müstesna, geri kalan bütün kısımlar bizzat Hâfîz-i Âbrû'dan gelmektedir. Yazar burada bulmuş olduğu ve o zaman mevcut olan kaynaklardan istifade etmiştir. Bu eserin bizce mâlûm olan daha eski eserler ile bağılı kolayca ispat edilebilir. Bu en başta Kert'ler tarihi için mümkündür; bunun ilk dörtte üçü Sayf b. Muhammed-i Haravî'nin Hindistan'da basılmış olan *Harât-nâma*'sinin¹ bir ihtisarından başka bir şey değildir. Yalnız bir yazmaya istinat edilerek hazırlanmış olan bu metni, bazan Hâfîz-i Âbrû'nun ihtisarı ile karşılaştırarak, tashih etmek kabildir. Muzafferîler tarihinin ilk üçte ikisi, Mu'ın al-Dîn Yazdî'nin yarısı Sa'îd Nafîsî tarafından Tahran'da 1326 ş.'de bastırılmış olan *Mavâhib-i ilâhî* adlı Şah Şucâ'nın saltanatının² tantanalı bir üslûp ile yazılmış tarihinin sadeleştirilmiş şeklidir. *Zafar-nâma*'nin zeyli daha önce anılmış olan küçük eserin bir nüshasından başka bir şey değildir. *Cāmi' al-tavārīḫ*'in zeylinde son iki ilhan Olcaytu ve Abû Sa'îd'in saltanatları tarihi bahsetmiş olduğum *Zayl-i Cāmi' al-tavārīḫ*'in hulâsasıdır. Celâ'irilerden Sultan Üveys için Abû Bakr al-Ḳuṭbî al-Aharî tarafından yazılmış olan ve yalnız noksan bir el yazması Leyden'de bulunan —J. B. van Loon Sultan Üveys tarihini, 1954'te, buna istinat ederek, yayınlamış ve tercüme etmiştir — küçük bir umûmî tarih müstesna, Hâfîz-i Âbrû tarafından yazılmış olan öteki kısımların kaynaklarını bilmiyoruz. Bunların çoğu şifahî an'aneden veya bilhassa Şahruh tarihinde yapılan araştırmalardan gelmiş olmalıdır. Hâfîz-i Âbrû *Macmû'a-*

¹ *The Ta'riḫ-Nâma-i-Harât of Sayf ibn Muhammed ibn Ya'qûb al-Harawî edited with introduction by Muḥammad Zubayr aş-Şiddîqî, Calcutta, 1944.*

² *PL*, I, nr. 351.

nın bazı kısımlarını daha önce coğrafi eseri için –veya bilakis– hazırlamıştı. Fars veya Kirmân tarihi, kelime kelime veya bazı teferruat ilâve edilmiş olarak, burada bulunmaktadır. Şahruh'un tarihinden bahseden kısım umûmiyetle daha önce zikredilmiş olan Şahruh tarihinin, daha sonraki üç yılın vak'aları ilâve edilmiş olarak, başka bir nüshasından ibarettir. Coğrafi eserde Horasan tarihi kısmı kısmen aynı malzemeyi ele almaktadır.

Macmû'a'nın yalnız iki tam el yazması nüshası vardır: Bağdad Köşkü Kütüphanesi (nr. 282) –bu bizzat Şahruh'un kütüphanesinden gelen fevkalâde serlevhalar ve 20 tezhip ile süslü bir nüshadır– ve Damad İbrahim Paşa kütüphanesi (nr. 919), doğrudan doğruya birinciden istinsah edilmiş bir nüsha. *Macmû'a*'nın az veya çok büyük bazı kısımları İstanbul, Paris ve Viyana'da bulunmaktadır. Khanbaba Bayani *Macmû'a*'daki *Câmi' al-tavârih* zeylini, maalesef İstanbul yazmalarından istifade etmeden, umûmiyetle Bağdad Köşkü yazmasından bazı kısımlarını oldukça hata ve noksanlarla ihtiva eden sathî bir şekilde istinsah edilmiş bir nüsha olan bir Paris yazmasına istinat ederek neşretmiştir. *Zayl*'in Khanbaba Bayani tarafından yapılmış olan Fransızcaya tercümesi (Paris, 1936) de çok tashihe muhtaçtır¹. Toğaytimur, Emîr Velî, Serbedarlar ve Emîr Argunşah ile Kert'ler tarihinin sonu tarafımdan neşredilmiştir².

Hâfîz-i Âbrû'nun tarih sahasındaki ikinci büyük teşebbüsü *Macmû' al-tavârih* adını taşır. Bu eser Âdem'den 1427 yılına kadar gelen ve dört *arbâ'* (çeyrek)'a bölünmüş olan büyük bir umûmî tarihtir. İlk *rub'*da eski peygamberler, kadîm İran efsaneleri, ikinci *rub'*da Peygamber'in hayatı ve Bağdad'ın Hulagu tarafından zaptına kadar halifeler tarihi, üçüncü *rub'*da Selçuklular ve Moğullar devrine kadar İran tarihi ele alınır; şehzade Baysungur'a ithaf edilmiş olan ve bundan dolayı ayrıca *Zubdat al-tavârih-i Bâysungurî* adını taşıyan dör-

¹ *Zayl-i Câmi' al-tavârih-i Raşidî ta'lîf-i ... Hâfîz-i Abrû. Bağ-i nuhustîn bâ muqaddîma u havâşî u ta'likât-i Duktür Hân Bâbâ B. yânî, Tahran, 1317 ş. — Le Zayl-i Câmi'u-t-tavârih-i Raşidî de Hâfîz-i Abrû et son édition par K. Bayani adlı olup, ArOr, XX, 1952, 39—52; XXI, 1953, 206—217; XXII, 1954, 88—98, 531—543; XXIII, 1955, 55, 99—108'de neşredilen bir dizi makalelerim bunların düzeltilmesini ihtiva eder. — Hâfîz-i Abrû, *Chronique des Rois Mongols en Iran, traduite* par K. Bayani, Paris, 1936.*

² *Cinq opuscules de Hâfîz-i Abrû concernant l'histoire de l'Iran au temps de Tamerlan, Prague, 1959.*

düncü *rub*^oda iki kısım bulunur. İlk kısım 1336 yıllarından –bu yıl Timur’un muhtemel doğum yılıdır– Timur’un 1405’te ölümüne kadar İran ve Türkistan tarihini, ikincisi 1427 yılına kadar Şahruh’un tarihini anlatır. İlk üç *rub*^o, birinci *rub*^oun başlangıcında bulunan giriş sözleri ve üçünün sonundaki son iki ilhanın saltanatı istisna edilirse, asılları çok iyi bilinen kaynaklara istinat ettiğiinden, büyük bir öneme malik değildir. Dördüncü cilt (*rub*^o) –*Macmū’a*’nın bazı kısımlarında görmüş olduğumuz gibi– müellifin çalışma tarzının çok ilgi verici bir misalidir. Dördüncü *rub*^oun ilk yarısı, şurada burada tashih edilmiş ve bazan oldukça uzun ilâveleri bulunan *Macmū’a*’nın anılan yıllardan bahseden bazı nüshaları bir araya getirilmiş Nizâm al-Dîn Şâmî’nin *Zâfar-nâma*’sinin bir nüshasından başka bir şey değildir. Bütün bu bahisler vekayinameciler tarzında bahis konusu olan yıllara dağıtılmıştır¹. İkinci kısım Şahruh tarihinin daha sonraki onbir yıl ilâve edilmiş yeni bir yazılışından ibarettir. Dördüncü *rub*^oun şimdi dört yazması bilinmektedir: İstanbul’da Fatih 4371/1 ve Topkapı Sarayı 1659 (yanlış ciltlenmiş); Tahran’da Kitâbhâna-yi Malik’de iki nüsha. Bunların üç tanesi Şahruh’un zamanında yazılmıştır.

Şahruh’un saltanatının ilk yıllarından gelen ve bilhassa Timur devri tarihinin kaynağı olarak önemli olan bir başka umûmî vekayiname Mu‘în al-Dîn Naşanzî’nin eseridir; bu kitap aynı zamanda bir tarih kitabının yazarının hamisine nasıl bağlı olduğunu çok dikkate değer bir şekilde göstermektedir. Timur’un torunu Ömer Şeyh Bahadur’un oğlu ve ‘İrâk-i ‘Acam ile Fars valisi emîrzâde İskender 1413’te Şahruh’a karşı isyan etti; Şahruh 1414 yazında onu mağlup ederek, gözlerinc mil çekirdi. Daha önce İskender’in maiyetinde bulunan Mu‘în al-Dîn 1413 veya 1414’te galiba daha o zamanki şeklinde *Muntahab al-tavârih* (-i *Mu‘îni*) adını taşıyan tarihî eserini bu şehzâdeye ithaf etmişti. Şehzâdenin düşüşünden sonra, şehzâde İskender’i müsait bir tarzda ve Şahruh’u bilâkis müsait olmayan bir tarzda tasvir eden bütün parçaları hemen çıkarıp veya değiştirip, onu ıslah etmekte acele etti ve bu ikinci şekli 1414’te Şahruh’a ithaf eyledi. Yazarının adının bulunmasından önce Bartold’un “Anonim İskandar” dediği ve L. Zimin’in şehzâde Ömer Şayh’in Moğulistan’da

¹ Ben *Analyse des matières de la première moitié du Zubdatu-t-tavârih de Hâfiż-i Abrû (Charisteria Orientalia, Prague, 1956)*’da bunun hakkında bilgi verdim.

yaptığı savaşlar hakkındaki bir parçasının Fransızcaya tercümesini¹ yayınladığı kitap budur. J. Aubin bu vekayinamenin en mühim kısmını bastırmıştır².

Şahruh'un saltanatının son yıllarında veya ölümünden sonraki ilk yıllarda tarihî başka dört eser yazılmıştır. Dünyanın yaratılışından 845 (= 1441) yılına kadar mühim tarihî vak'aları ve hâl tercümelerini –bilhassa *vafayât'*– kısa kayıtlar hâlinde, tarih sırası ile, bize *Mucmal-i Faşîhî* adı ile veren eser her şeyden önce bir tarihçi muhtırasıdır. Yazarı Şahruh ve Baysungur'a maliye vekilliği vazifesini yapmış olan Faşîh al-Dîn Ahmed b. Calâl al-Dîn Muhammed olup, kendisine Faşîh-i Hâfî denilir³. Bu dört tarihî eserin ikincisi rivâyetleri dünyanın yaratılışından Timur'un ölümüne kadar giden Muhammed b. Fazl Allâh al-Müsavî'nin bazen yanlış olarak, *Aşahh al-tavârih* de denilen *Târîh-i hayrât'*ıdır. Mevcut üç yazmasının biri İstanbul'da Turhan Hadice Sultan kütüphanesinde (nr. 224) bulunmaktadır⁴. Başkaca bilinmeyen bir yazar olan Ca'far b. Muhammed al-Husaynî'nin vekayinamesi Şahruh'un ölümünden hemen sonra, 1427 ve 1452 yılları arasında meydana gelmiştir. Kitabın adı *Târîh-i anbiyâ' u mulûk'* tur. Son sahifelerinde Şahruh hakkında ve Baysungur'un oğlu Muhammed hakkında mühim nakiller ihtiva eder⁵. Dördüncü eser, Hasan b. Şihâb-i Yazdî'nin şehzâde Baysungur'un oğlu Abu'l-Muzaffer Muhammed için, 855—857 (1451—1453)'de telif etmiş olduğu *Câmi' al-tavârih-i Hasani'*dir. Bu kitap bilhassa ehemmiyetlidir. Çünkü Afzal al-Dîn Ahmed b. Hâmid-i Kirmânî'nin, yeniden te'sis edilmiş şekli Mahdî Bayânî tarafından neşredilmiş olan *Badâyi' al-azmân fi vakâyi' Kirmân* adlı XIII. asra âit Kirman Selçukluları

¹ *Les exploits d'Émirzâde 'Omar Cheikh fils de Timour à Kachgar, en Ferghana et en Mongolie* (RMM, XXVIII, 1914, 244—258).

² *Muntaḥab al-tavârih-i Mu'inî mansûb ba Mu'in al-Dîn Naṭanzî, ba taşîh-i Jean Aubin, Tahran 1336 ş. Bk. PL, I, s. 1234.*

³ *PL, I, nr. 120. Mucmal'in* Maḥmûd Farruḥ tarafından hazırlanmış olan baskısı son zamanlarda, 1339 — 1340 ş.'de, üç cilt halinde, Meşhed'de yayınlanmıştır.

⁴ *PL, I, nr. 118.*

⁵ *PL, I, nr. 116 ve s. 1234—5.* Bu metin 1936'da Rusça bir tercüme ile, V. V. Bartold (*Novy istočnik po istorii Timuridov, Zapiski Instituta vostokovedeniya, V, 1936, 5—42*) tarafından neşredilmişti; aynı senede W. Hinz tarafından (*ZDMG, XC, 1936, 373—398*) Almancaya çevrilmişti.

tarihinin metnini kelime kelime, tam olarak, ihtiva eder¹. *Câmi' al-tavârih-i Hasanî* üstelik son bahislerinde yazarının çağdaş olduğu hâdiselere dair muhtelif teferruatı ihtiva eder.

Herat Şahruh'un zamanında biricik edebî merkez değildi. İmparatorluğun muhtelif eyaletlerinde valilik mevkiini işgal eden diğer Timurlular idaresinde az veya çok önemli başka merkezler teşekkül etti. Semerkant'ta, Şahruh'un oğlu değerli hey'et âlimi Uluğ Bey'in etrafında, bu şehzâdenin inşa ettirdiği rasadhanede çalışan ve, onun işbirliği ile, meşhur Zic-i Ulug Beg'i, şarkın son mühim hey'et eserini telif eden hey'etçi ve riyaziyecilerden müteşekkil bir âlimler zümresi toplandı. İhtimal Ulug Bey ile işbirliği halinde veya onun emri ile kaleme alınmış olan *Ulus-i arba'a-i Cingizî*'nin tarihî hususiyeti vardır. Bu eserin aslı elimizde değildir, fakat yazarları bundan istifade etmiş olan muahhar bir çok eserler sâyesinde muhtevası bizce oldukça bilinmektedir². *Mu'izz al-ansâb fi şacarat al-ansâb* adını taşıyan ve 830 (= 1427/1428)'de Şahruh'un emri ile telif edilmiş olan Cengiz Han ailesinin ve Timur'un nesep şeceresi benzer bir mâhiyettir³. Gerçekte bu eser Raşîd al-Dîn'in *Câmi' al-tavârih*'inde bulunan nesep şeceresinin yeniden işlenmesi ve devamıdır⁴.

Şahruh'un ikinci oğlu şehzade İbrahim Sultan, 1415—1435 yıllarında Fars valisi iken, bunun yanında üslûbunun zerafeti ile tanınmış olan Mavlânâ Şaraf al-Dîn Yazdî maiyeti mensuplarından biri olarak bulunuyordu. Ulug Beg he'yet ile, şehzade Baysungur edebiyat ile meşgul olduğu gibi, kardeşleri İbrahim'in de tarihe meyli vardı. Yazılı ve sözlü nakillere dayanarak, Timur tarihine ait pek çok malzeme topladı ve çalışmalarının sonuçlarını, bunlara güzel bir edebî şekil versin diye, Şaraf al-Dîn'e teslim etti; böylece 828 (= 1424)'te Nizâm al-Dîn Şâmlî'nin eseri gibi *Zafar-nâma* adını alan ve fatihin bütün hayatını ve sonra da bir kaç sene imparatorluğun bazı ülkelerinde Şahruh'un rakibi olan torunu Halil Sultan'ın sal-

¹ Tahran, 1326 ş. Bk. *PL*, I, nr. 121 ve s. 1236. Bu *Câmi' al-tavârih*'in iki redaksiyonu vardır, birisinin nüshası İstanbul'da (Fatih, nr. 4307), ötekini (Abu'l-Kâsim Bâbur'a ithaf edilmiş olanın) Tahran'da (Millî kütüphane) bulunmaktadır. Krş. Jean Aubin, *Deux sayyids de Bam au XVe siècle*, Wiesbaden, 1956, s. 17 — 19.

² *PL*, I, 272.

³ *PL*, I, nr. 364.

⁴ Krş. Karl Jahn, *Study on supplementary Persian Sources for the Mongol History of Iran (Aspects of Altaic Civilisation)*, Bloomington, 1963, 198—9).

tanatının vakalarını anlatan ikinci mühim eser meydana geldi. Şaraf al-Dîn eserine temel olarak Şâmî'nin *Zafar-nâma*'sinden istifade etti, fakat muhtevaya hamisinin derlemiş olduğu malzemeden alınmış birçok teferruat ekledi. Şehzade İbrahim'in Şaraf al-Dîn ile büyük bir işbirliğinin sonucu, bir kaç yıl önce *İftitâh* veya *Muḫaddima*, hattâ bazan *Târiḫ-i Cihāngîr* denilen Mogol Türk hanlarının, Cingiz Han'ın ve ahfadının nesep şecerelerini ihtiva eden *Zafar-nâma*'nin önsözü olmuştu. İkinci *Zafar-nâma* birincisini, Nizâm al-Dîn'in Şâmî'nin eserini, itibardan düşürdü. Bunun sebebi Nizâm al-Dîn'in Timur'un tavsiyesi üzerine, Şaraf al-Dîn'in istediği gibi kullanabildiği üslûp tan-tanasını bir hudut dahilinde kullanmağa mecbur olması idi. Bundan dolayı Şaraf al-Dîn'in eseri çok tanındı, sık sık okundu ve arandı, daima yeniden istinsah edildi ve hattâ muhteşem minyatürlerle süslü birçok yazma nüshaları bize kadar geldi ve yüksek üslûpta Farsça üç tarihî eser arasında, Vassâf'ınki ve Mu'în al-Dîn Yazdî'ninki yanında, son yeri aldı. Ve bundan başka, ikinci *Zafar-nâma*, iki kardeş eser gibi, yalnız parlak bir üslûp incisi değildi. Fakat Nizâm al-Dîn Şâmî'de, Hâfiz-i Âbrû'da, Naṭanzî'de ve başkalarında boş yere arayacağımız bir çok bilgiler ihtiva ettiğinden, kaynak olarak ta büyük bir öneme sahiptir. Bu hususiyet gerçekte şair ve zarif bir şekilde ifade edilmiş mektupların ve muammaların müellifi olan ve bir tarihçinin tenkit hususiyetinden uzak bulunan Şaraf al-Dîn'den ziyade şehzade İbrahim'in meziyeti idi. Yazarın şehzade İbrahim'in ölümünden sonraki hayatı oldukça karışıktır. 1446/1447'de Irak-ı Acem valisi Baysungur'un oğlu şehzade Sultan Muhammed'in bir isyanına katıldı ve az kalsın Şahrüh'un emri ile idam edilecekti. Fakat Ulug Bey'in oğlu şehzade Abdullâtif onun af edilmesini istedi ve, hey'et üzerinde çalışmalarını için Ulug Beg'in kendisine ihtiyacı olacağı bahanesi ile, onu Semerkand'de babasının yanına gönderdi. Ancak Şahrüh'un ölümünden sonra doğduğu memlekete dönmek müsaadesini aldı ve Yazd civarında Taft'ta, 1454'te öldü. Şaraf al-Dîn'in *Zafar-nâma*'si daha XVIII. asrın ilk yarısında, Pétis de la Croix'nın tercümesi¹ ile, Batı Avrupa'da çok tanınmış idi. Farsça metin Maulawî Muhammad İlâhdâd², son zamanlarda da Muḫammed 'Abbâsî³ tarafından basılmıştır.

¹ *Histoire de Timur-Bec... traduite en françois* par Pétis de la Croix, Paris, 1723. Bk. *PL*, I, nr. 356.

² İki cilt, Kalkuta, 1885—1888.

³ Tahran'da iki cilt halinde, 1336 ş.'de. Üçüncü cilt yukarıda anılan *İftitâh*'i, açıklamaları ve fihristleri ihtiva edecektir.

Bu ikinci *Ẓafar-nāma*'nin bir çok hulâsaları vardır; bunlarda tarihî mevzular daha açık olarak görülmektedir, çünkü bunlar üslûp kalabalığından kurtarılmıştır. Bunların yalnız üçünü zikretmek istiyorum. Biri, aslı gibi şehzâde İbrahim Sultan'a ithaf edilmiş olduğu için, daha müellifinin zamanından gelmektedir¹; ikincisi XV. yüzyıl sonunda başkaca bilinmeyen Sultân Ahmed b. Hânvendşâh al-Husaynî'nin kalemindendir. Bu eser Fatih Kütüphanesinin (nr. 4429) yegâne olan bir yazmasında mevcuttur². Üçüncü hulâsa XVIII. yüzyıl başlangıcında büyük Hind-Türk hükümdarı Cihangir'in emri ile müverrih Firišta'nin oğlu 'Abd al-Sattâr b. Kâsim tarafından yapılmıştır³.

Hükümdarların birbirlerini çabucak takip etmesi ve sülâlenin muhtelif azalarının idare ettikleri bir çok memleketlerin haraplığı ile, daha Şahruh'un ölümünde, Timur imparatorluğunun siyasî çöküşü başlamıştı. Bununla beraber, tarihçilik dahil, hars hayatı zayıflama duymamıştır, bilâkis bu devrin edebî gelişmesinde çok dikkate değer adlar bulmaktayız. Şahruh'un saltanatı saray kadısı ve Şahruh'un imamı Calâl al-Dîn İshâk'ın oğlu 'Abd al-Razzâk-î Samarkandî'nin gençliğini görmüştü. Babası, 25 yaşındayken, onu 'Azud al-Dîn al-İcî'nin nahve dair eserine şerhini ithaf ettiği hükümdara takdim etmişti. Siyasî bir vazife ile 1441—1444 yıllarında güney Hindistan'da bulunmuştur. Şahruh'un dördüncü halefi Sultan Ebu Said tarafından 1462'de Herat'ta Şahruh hankahına *şayh* tâyin edilmiş, ve 1482'de orada ölmüştür. Şahruh'un üç halefinin kısa hâkimiyetlerinden sonra, Timur'un mirasının çoğunu bir çok yıllar için birleştiren Ebu Said, muhtemel olarak, 'Abd al-Razzâk'ın hamisi olmuştur. 'Abd al-Razzâk da tarihe dair eserinin adına onun şerefine onun adı ile ilgili bir telmih koymuştur. Bu *Maṭla' al-sa'dayn va macma' al-bahrayn*'dir. Kendisi burada ilhanlı Moğul hükümdarı Ebu Said'in doğum tarihi olan 704 (= 1305)'ten Timurlulardan Ebu Said'in ölüm tarihi olan 873 (= 1449) yılına kadar geçen vak'aları anlatır. Timur'un ölümü eseri iki kısma ayırır. Bu eser yalnız 1427'den itibaren bir kaynak kıymetini haizdir. Zira bütün evvelki kısım birinci cildinin sonunda Şaraf al-Dîn Yazdî'nin *Ẓafar-nāma*'sinden alınarak

¹ PL, I, s. 287 — 288.

² PL, I, nr. 357.

³ PL, I, s. 287.

artırılmış halde, Hâfiz-i Âbrû'nun cihan tarihinin üçüncü *rub*^ounun sonu ile dördüncü *rub*^ounun bir hulâsasından ibarettir. Yazmalarının oldukça çok olan miktarına bakılarak, 'Abd al-Razzâk'ın eserinin çok rağbet gördüğü düşünülebilir; bu da Hâfiz-i Âbrû vekayinamesi için şüphesiz alakanın kaybolması vakiasına sebep olmuştur¹.

Timurlular devrinin sonuna doğru Timur'un oğlu Ömer Bahadır'un torunu olan Hüseyin-i Baykara, 1470/1471'de Herat'ı zaptedince, burası bir defa daha bir edebiyat merkezi oldu. Bu zamanda edebiyatın diğer bir hamisi âlim emîr ve şair Ali Şir Nevaî idi; bunun eserleri umûmiyetle Doğu Türkçesi ile yazılmıştır, fakat kendisi Farsça yazan mütebahhirlere de himayesine almıştı. Bu devir ve Ali Şir'in himayesi İran tarihçiliğine nevilerdeki diğer eski eserleri gölgeye düşüren ve XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar, İranlılar için eski tarihlerinin yegâne bilgi kaynağı hâline gelen iki büyük umûmî tarih kazandırmıştır.

Bunlar umûmiyetle Mîrhvând adı ile tanınan Muhammed b. Hvândşâh b. Maḥmūd ile bunun anne tarafından torunu Hvândmîr denilen Giyâş al-Dîn b. Humâm al-Dîn Muhammed'in vekayinameleridir. Asılları bir Buhara seyyid ailesinden geliyordu, Mîrhvând'ın babası buradan Belh'e göçmüştü. Oğlu hayatının çoğunu Herat'ta geçirdi ve 1498'de burada öldü. *Ravzat al-şafâ' fi sırat al-anbiyâ' va 'l-mulûk va 'l-hulafâ'* adını taşıyan vekayinamesi yedi büyük cilde bölünmüştür; Sultan Hüseyin ile oğullarından bahseden 7. cilt ancak Mîrhvând'ın ölümünden sonra, muhtemel olarak, torunu Hvândmîr tarafından tamamlanmıştı. Diğer ciltler daha eski vekayinamelere, Hâfiz-i Âbrû, Şaraf al-Dîn ve 'Abd al-Razzâk-i Samarkandî'ye istinat ettiğinden, yalnız son iki cildin bir kaynak değeri vardır; fakat bazan bilinmeyen başka kaynaklardan gelen kayıtlara da tesadüf olunur². 904 (= 1498/1499) yıllarında, bu sıralarda yirmi yaşla-

¹ Şahrüh tarafından Çin'e gönderilmiş bir elçi olan Giyâş al-Dîn Nakkkâş'ın seyahatinden bahseden bir parçanın — asıl metni Muhammed Şafî'in bastırduğu bir *Hikâye Hâfiz-i Âbrû*'dan alınmıştır — müteaddit basma ve tercümelemleri istisna edilirse (bk. *PL*, I, nr. 363), ikinci cildin Farsça metnini 1933'ten itibaren Muhammed Şafî' Lahur'da, *Oriental College Magazine*'de, neşretmiştir; bu kısmın Fransızca bir tercümesi, çok geniş açıklamalar ile, 1843'te E. Quatremère (*Notice de l'ouvrage qui a pour titre Matla-assaadein. . . , Notices et extraits*, XIV, 19 — 304) tarafından yayınlanmıştır.

² *Ravzat al-şafâ'* bir çok defalar taşbasması ile ve son zamanlarda da Tah-

rında olan H̄vāndmīr'i¹ meziyetlerini tantanalı bir üslûp ile yazılmış bir nevi hal tercümesi olan *Makārim al-aḥlāk*'ında öğdüğü emīr Ali Şīr Nevaī yetiştirdi ve zengin kütüphanesini onun istifadesine verdi. Ali Şīr'in ölümünden sonra H̄vāndmīr son Herat timurlu hükümdarı Hüseyin-i Baykara'nın oğlu Bediüzzaman'ın hizmetine girdi. 1528'de, çağdaşlarından bir çok edebiyatçılar gibi, H̄vāndmīr de Babur'un ve oğlu Hümayun'un yanında çalışmalarına bir ilgi aramak için, Hindistan'a göç etti. 1534 ve 1536 yılları arasında ölümüne kadar Hümayun'un hizmetinde kaldı ve onun hükümranlığına dair *Humāyūn-nāma* isminde bir kitap telif etti². H̄vāndmīr yegâne eseri büyük vekayināmesi olan büyük babasından daha verimli bir yazardı. Onun muhtevası tarih olan dört eserine sahibiz. En eskisi XV. yüzyılın son on yılında yazılmış olan ve şöhretli hükümdarlar ile bilgilerin meşhur hareketleri ile sözlerini, tarih sırası ile, nakleden *Ma'āşir al-mulūk*'tur. 1500'de yazılmış ve emīr Ali Şīr'e ithaf edilmiş olan ikincisi *Ḥulāṣat al-aḥbār fī bayān aḥvāl al-aḥyār* adlı olup, 1471 yılına kadar devam eden kısa bir umûmî tarihtir; Herat'ın tasvirini ve tanınmış çağdaş kimseler hakkında oir hatimeyi ihtiva eder³. Üçüncüsü 915 (= 1509/1510)'te yazılmış olan *Dustūr al-vuzarā'* olup, efsanevî Aṣāf b. Barḥiyā ile başlayan sultan Hüseyin'in veziri H̄vāca Macd al-Dīn al-H̄vāfī ile sona eren meşhur vezirlerin hâl tercümeleri dergisidir⁴. H̄vāndmīr bunun için daha eski benzer iki dergiden, 1325'te yazılmış olan Naşīr al-Dīn Munşī-i Kirmān'nin *Nasā'im al-aḥbār min laṭā'im al-aḥbār*'ından ve 883 (= 1478/1479)'te yazılmış olan Sayf al-Dīn Hācī b. Nizām al-'Uḳaylī'nin *Āṣār al-vuzarā'*'sından istifade etmiştir⁵. H̄vāndmīr'in dördüncü tarihî eseri daha çok

ran'da matbaa harfleri ile (1338—1340 ş.'de, 'Abbās Parvīz'in önsözü ile) basılmıştır. Bazı kısımlarının bir çok basma ve tercümeleri vardır. Bk. *PL*, I, nr. 123.

¹ *PL*, I, nr. 125.

² *PL*, I, nr. 700 ve s. 1313.

³ *Ḥulāṣat al-aḥbār*'dan yalnız bazı parçalar basılmıştır. Bk. *PL*, I, s. 103—104 ve bir de *Faṣlī az Ḥulāṣat al-aḥbār*, ba ihtimām-i Muḥammad Şafī' (*OCM*, XXIV/1 (1947/8), 18 — 26); *Faṣlī az Ḥulāṣat al-aḥbār (dar binā-i Şahr-i Harāt u lavāḥik-i ān)*, ba ihtimām Sarvar Gūyā Ī'timādī (*Āriyānā*, III (1323—4 ş.), 152—162; 240—253; 373 — 382, 304 — 313, 619 — 640).

⁴ *Dustūr al-vuzarā'*, 1317 ş.'de, Tahran'da Sa'īd Nafīsī tarafından neşredilmiştir.

⁵ Bu iki kitap Mīr Calāl-ad-Dīn Ḥusaynī-i Urmavī tarafından Tahran'da basılmıştır, birincisi 1338 ş.'de, ikincisi 1337 ş.'de.

tanınmıştır. Bu dedesinin *Ravzat al-şafâ*'sı kadar hacimli olup, *Ḥabîb al-siyar fî aḥbâr afrâd al-başar* adını taşıyan, 1524 yılına kadar devam eden ve son bahislerinde Şah İsmail'in tarihini anlatan büyük umûmî tarihidir¹. İki büyük vekayinâme *Ravzat al-şafâ*' ve *Ḥabîb al-siyar* coğrafi birer toplu bakış ile sona erer.

Diğer iki tarihçi, Timurlular idaresinin sonuna doğru, ihtimal Herat'ta çalışmışlardır. Abu'l-Ḥusayn-i Tabarî adlı olan biri islâmiyetten önceki İran tarihi olan ve eski dört İran sülâlesinden bahseden dört bölüme ayrılmış bulunan *Mafâtih al-'acâm*'i yazmıştır². Mahir bir şair ve üslûpçu olan Mu'ın al-Dîn Muhammed Zamaçî-i İsfizârî 1492'de, sultan Hüseyin-i Baykara için, *Ravzât al-cannât fî avşâf madînat Harât* adı ile Herat şehrinin bir tasvir ve tarihini yazmıştır³. Timur'un Otrar'da öldüğü sırada İbn Mu'ın denilen Abarkuhlu Ḥusrav b. 'Abid *Firdavs al-tavârih* adlı umûmî tarihini ikmal etmiştir. İbn Mu'ın'ın Timur ile ne gibi bir münasebeti olduğu bilinmemektedir. Kitapta yaratılıştan Timur'un İran'ı istilâsına kadar, mücmel bir cihan tarihi anlatılır, buna devlet adamları, âlimler ve şairler hakkında kısa hâl tercümeleri ilâve edilir⁴. Aynı şekilde 1420'de bazı yazmalarda Ḥamd Allâh Mustavfî-i Kâzvinî'nin *Târih-i guzîda*'sine eklenmiş bulunan bir Muzafferîler tarihi yazan Maḥmûd-i Kutubî'nin sülâle ile ne gibi bir ilgisi bulunduğunu bilemiyoruz⁵. XV. yüzyılın ilk yarısında hakkında başkaca hiç bir şey bilmediğimiz Ahmed b. Muhammed Mu'ın al-Fuḫarâ' *Târih-i Mullâ-zâda* denilen küçük bir kitap yazmıştır; burada mezarı Buhara'da bulunan şahsiyetlerden bahsedilir⁶. Bir yüzyıl sonra, 925=1519'da, telif edilen *Tazkirat*

¹ *Ḥabîb al-siyar*'in ve kısımlarının da bir çok basma ve tercümeleri vardır. Bk. *PL*, I, s. 106 — 108. Yeniden Calâl al-Dîn Humâ'î mukaddimesile, dört cilt halinde, Tahran'da 1333 ş.'de, basılmıştır.

² *PL*, I, nr. 325.

³ *PL*, I, nr. 468. Bu mühim eserin metni Sayyid Muhammed Kâzîm İmâm tarafından, iki cilt halinde, Tahran'da 1338 ş.'de basılmıştır. Bazı parçalar Barbier de Meynard tarafından (*JA*, 5. seri, XVI, 1860, 461—520; XVII, 1861, 1438—457, 473—522; XX 1862, 268—319) Fransızcaya tercüme edilmiştir.

⁴ *PL*, I, nr. 114 ve s. 1234.

⁵ *PL*, I, nr. 352. Bu eserin bir faksimilesi, kısa bir tercüme ile birlikte, E. G. Browne'un *Târih-i guzîda* neşrinde (Leyden and London, 1910) bulunmaktadır. Farsça metnin yeni bir basması Tahran'da 1335 ş.'de yayınlanmıştır.

⁶ *PL*, I, nr. 1272. Kitap 1322 (= 1904)'de Buhara'da ve yeniden Ahmed Gulçin-i Ma'ânî tarafından Tahran'da, 1339 ş.'de basılmıştır.

al-avliyā”yi Mihrābī-i Kirmānī *Mazārāt-i Kirmān*’da Timurlular zamanlarına dair kıymetli mâlûmat vardır¹.

Timurlular hâkimiyeti sahasının dışında, Gilân hâkimleri sarayında, Zahr al-Dîn Mar’aşî bir Gilân ve Deylemistan tarihi ve başka bir kitapta da Tabaristan, Rûyan ve Mazendran tarihi yazmıştır². XV. yüzyılın ilk yıllarında iktidarı Diyarbekir’den, Timurlular aleyhine olarak, Azerbaycan ve İran’a uzanan Akkoyunlu sülâlesinin tarihini, 1470’e doğru Abû Bakr-i Tîhrānî tarafından kaleme alınmış olan *Kitâb-i Diyârbakriya*’de anlatılmıştır³. Al-Amîn mahlaslı Fazl Allâh b. Rûzbihân al-İşfahânî bir müddet bu hanedanın ve sonra Türkistan’dan Timurlular hâkimiyetini kaldıran Özbek hanı Muhammed Şeybanî’nin hizmetinde bulundu; bu müellif başkaları arasında XV. yüzyılın sonunda *Târîh-i ‘âlam-ârâ-yi Amîni* adlı bir Akkoyunlu hanedanı tarihi ve 1530’da da Muhammed Şeybanî’nin 1508’de Kazaklara karşı üçüncü seferinin tasvirini ihtiva eden *Mihmân-nâma-yi Buḥārâ*’yı yazdı⁴.

Bu devrin iki büyük şahsiyeti, bizzat fatihin kendisi ile oğlu Şahruh, İran Timurlu imparatorluğunun düşmesinden sonra, şiir ile de öğülmüşlerdi. Son İran klasik şairi ‘Abd al-Rahmân-i Câmî’nin yeğeni Hâtîfî mahlaslı ‘Abd Allâh-i Câmî, Şah İsmail zamanında, *Ḥamsa*’sinde an’anavî *İskandar-nâma*’nin yerini almak üzere, *Timûr-nâma* veya *Zafar-nâma-i Timûri* adlı Timur’un hayatı hakkında büyük bir destanî manzume telif etmiştir. Bu suretle Taragay’ın oğlu Büyük İskender ile aynı şan ve şeref derecesine yükselmiş oldu⁵. Şiirde mahlası Kâsimî olan Muhammed Kâsim-i Cunâbâdî oğlunun haya-

¹ 1330 ş.’de Ḥusayn Kûhl-i Kirmānî tarafından (Tahrân’da?) neşredilmiştir.

² *PL*, I, nr. 479. ve nr. 481. İlk kitabı H. L. Rabino Reşt şehrinde, 1330 (= 1922)’de, ikincisini 1850’de Petersburg’da Bernhard Dorn (*Sehireddin’s Geschichte von Tabaristan, Rujan und Masanderan, Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres*, I) bastırmıştır.

³ 1962 ve 1964’de Necati Lugal ve Faruk Sümer tarafından (Abû Bakr-i Tîhrānî, *Kitâb-i Diyârbakriyya, Ak-Koyunlular tarihi*), iki cilt hâlinde, Ankara’da neşredilmiştir.

⁴ *PL*, I, nr. 370 ve 499. *Târîh-i ‘âlamârâ-yi Amîni*’nin kısaltılmış ve açıklamalı bir tercümesi V. Minorski tarafından 1957’de Londra’da *Persia in A. D. 1478—1490* adı ile neşredildi, *Mihmân-nâma-yi Buḥārâ*’nın Farsça metni Minûcihr Sitûda tarafından Tahrân’da, 1341 ş.’de neşredilmiştir.

⁵ *PL*, I, nr. 358. Hâtîfî’nin *Timûr-nâma*’si Hindistan’da üç defa, 1869, 1896’da Laknav’da, 1958’de Madras’ta taş basması ile yayınlanmıştır.

tını şiir ile anlattı. Tabiidir ki, bu şairler mecazlı dili ve balâgat süslerini dar bir gerçeğe tercih etmişlerdir¹. Daha Hâtîf'in *Tîmûr-nâma*'sinin malzemesi tarihî Timur'un menkıbevî Timur'a geçişini teşkil eder. Menkıbenin böyle bir şahsı mevzu olarak almasında şaşılacak bir şey yoktur. XVII. yüzyılda, Hindistan'da, bir intihal yardımı ile, Timur'u yazar hâline getirmek için bir teşebbüs bile yapılmıştır. Fakat bu Hind-Türk İmparatorluğu devrine ait bir teşebbüs olduğundan, mevzuumuzun hududunun dışında kalmaktadır².

Buraya kadar sayılan eserlerin hemen hepsi bir sülâlenin hâkim olan veya ileri gelen bir şahsının istek veya emri ile yazılmıştır, yahut ta bunlara ithaf edilmiştir. Bundan dolayı dikkat nazarına alınması gereken iddialı hususiyetler meydana geleceği bedihîdir. Yazarı bu taahütlerin dışında bulunan yegâne eser '*Acâ'ib al-ma'âdûr fî navâ'ib Tîmûr*' Farsça değil, fakat Arapça yazılmıştır. Bu eserin yazarı Timur'un zaptedilen ülkelerin halkını Orta-Asya'ya götürmek irâdesine boyun eğmeğe mecbur olan arap İbn 'Arabşâh'tır. Son derecede tantanalı bir üslûp ve seci'li nesir ile yazılmış olan kitabı Timur'un çevresinde meydana gelen çalışmaların mukabil tarafını teşkil eder; Timur burada çok fena bir şekilde tasvir edilmiştir³.

Bütün bu eserlerin tarihçi için uygunsuz olan bir hususiyeti hepsinin yalnız siyasî vak'aları, fetihleri, iç anlaşmazlıkları ve hükümdara sadık kalan, veya ona karşı isyan eden sülâleler mensupları ile ileri gelenlerin hayatını dikkat nazarına almalarıdır. Bu eserlerde yaşayış, halkın refah veya sefaleti, orta veya aşağı sınıfların şikâyet veya arzuları, kısaca, zikirleri yazara bir tebcil veya hiç olmazsa lehte bir takdir imkânı veren haller müstesna, ictimai ve iktisadî şartlar ve bir de devletin idare tarzı hakkında çok nadir olarak bir şeyler buluyoruz.

Fakat bununla beraber doğu kaynakları bizi bu hususta tamamiyle sıkıntı içinde bırakmaz. Ahlâk ve siyasete dair eserlerin müellifleri bazan şark hükümdarlarının tebasının içinde buldukları şartlar ile ilgilenirler. Onların bu mevzuu ele alan eserleri çoğu zaman nazari ve mefkûrevileştirmeğe mütemayil ise de, türlü sınıfların ge-

¹ PL, I, nr. 362.

² PL, I, nr. 355.

³ GAL, II, 28, 29 — 30; *Suppl.*, II, 24 — 25. Bu eser de eskiden garpte J. Golius'un (1676), S. H. Manger'in (1767-1772) Latince ve P. Vattier'in (1658) Fransızca tercümeleri ile tanınmış idi.

çici hayatlarını tanımak için, şurada-burada bunlardan kaynaklar olarak istifade edilebilir. Hususiyetle bizim devrimiz için ihtimal oldukça büyük bir eser, Calâl al-Dîn Zakariyâ' b. Muḥammed al-Ḳā'inî'nin 1411'de tamamlanmış ve Şahrûh'a ithaf edilmiş olan *Naşâ'ih-i Şahrûhî*'si bize bu neviden bilgiler verebilirdi¹. İktisadî, idarî ve malî şartlar hakkında daha iyi bilgileri idare ve maliye memurları için hazırlanmış olup, bu devrin en önemli ve en güç sahası sayılan maliye işlerini ele alan idare ve maliye memurları için yazılmış el kitapları vermektedir. XV. yüzyılın ilk yarısının sonuna doğru, Herat'ta, 'Alî-i Şîrâzî denilen 'Alî b. Muḥammed al-Ḳummî tarafından kaleme alınmış olan Timurlular devrine ait böyle bir el kitabı, *Şams al-siyâk* adı ile bize kadar gelmiştir. Yazar *Bahr al-siyâk* adını taşıyan kaybolmuş daha eski bir eserden istifade etmiştir; bu sonuncunun yazarı maliye idaresini çok iyi bilen bir kimse olan Şaraf al-Dîn Fazlî idi. Bu kitabın en çok alâka çeken parçası Hıvâca Şams al-Dîn Muḥammed adlı bir tacirin ticarî bir teşebbüsünün tam ve doğru bir bilânçosudur. Bu tacir Herat'ta sultanın hazinesinden bir sermaye almış ve Herat'tan, Ürgenç üzerinden geçerek, Volga üzerindeki Saray şehrine bir seyahat yapmıştır. İnci, zencefil, Hindistan cevizi, tik ve abanoz ağacı ihraç ve Çin ham ipeği, ipekli ve Rus tül ve yün kumaşları ithal etmiştir. Seyahat iki yıl devam etmiş, tacir sermayenin dört mislini kazanmış² ve bunun yarısını sultanın hazinesine vermeğe mecbur olmuştur.

Hal tercümesine dair eserlerde de ictimâî, iktisadî ve harsî şartlar hakkında bazı şeyler keşfolunabilir. Hars şartları hakkında bize bilhassa bilgi veren kaynaklar tezkirelerdir. Timurlular devrinden Devletşâh'ın çok meşhur olan umûmî tezkiresine sahibiz³. Emîr Ali Şîr Nevaî tarafından *Macâlis al-nafâ'is* adı ile kaleme alınmış olan hususî bir tezkire yalnız çağdaşlardan bahseder. Bu eser Doğu Türkçesi ile yazılmıştır, fakat itinalı ekler ile 1520'de Faḫrî b. Amîrî tarafından

¹ Bu eserin Viyana Millî Kütüphanesinde bulunan yegâne yazması (A. F. 112 (163), bk. G. F. Flügel, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, nr. 1858) daha derin bir tetkike lâyıktır.

² W. Hinz'in *Ein orientalisches Handelsunternehmen im 15. Jahrhundert (Die Welt des Orients, 1949, 313—340)* adlı makalesinde bu kitap hakkında teferruata ait bilgiler bulunmaktadır. Krş. W. Hinz, *Die Resälâ-ye falakiyya des 'Abdollah ibn Moḥammad ibn Kiyâ al-Mâzanderânî*, Wiesbaden, 1952, mukaddime, s. 2.

³ *PL*, I, nr. 1093.

Laṭā'if-nāma adı ile Farsçaya tercüme edilmiştir¹. Şeyhlerin hal tercümeleri Cāmi 'nin *Nafahāt al-uns*'ü², Kamāl al-Dīn Ḥusayn-i Gā-zurgāhī'nin *Macālis al-‘uṣṣāk*'ı³ ve türlü mevzulara dair eser veren meşhur al-Ḥusayn Vā‘iz al-Kāşif'inin oğlu ‘Alī'nin *Raşaḥāt ‘ayn al-ḥayāt*'ı⁴ daha çok bilgi vermektedir.

En önemlileri bir tek şeyhten veya veliden bahseden hâl tercümeleridir. Bunlar daha teferruatlıdır ve, kerametlerinin mecburî olan anlatılması dışında, bu zamanlarda arzularını ancak dinî ameller gölgesinde gösterebilen ve evliyaya güvenç ile baş vuran halk ile şeyhlerin münasebetlerini de anlatır. Bunlar, Timurlular devri için, hayatının son yirmi beş yılını 1431'de öldüğü Kirman'da geçirmiş olan büyük şeyh Şāh Ni‘mat Allāh Valī'nin iki hâl tercümesidir (menakib). Bu iki risale ‘Abd al-‘Azīz b. Şirmalik Vā‘iz tarafından yazılmış menakip ile Sadīd al-Dīn Naşr Allāh Tā‘ūsī tarafından kaleme alınan, fakat kaybolan menakiptir. ‘Abd al-Razzāk-i Kirmānī 911 (=1506)'de çok teferruatlı olup, *Tazkira dar manākib-i Ḥazrat-i Şāh Ni‘mat Allāh-i Valī* adını taşıyan hâl tercümesinde bunlardan istifade etmiştir⁵.

Naklî kaynaklar dışında vesika ve mektuplar da tarihçi için çok önemlidir. Bunların Timurlular devrine ait aslî olanlarından az miktarda sahibiz. Fakat vesika ve mektupların suretlerinden meydana getirilmiş beş dergi bize kadar gelmiştir. Bu dergiler toplanırken, yukarıda anılan idare ve maliyeye dair yazmalar yazılırken takip edilen aynı gaye güdülyordu, yani divan vazifelilerine taklit edilmeğe değer mükemmel örnekler vermek. Bu dergiler iki çeşittir. Bazıları kısa girişleri bulunan seçilmiş vesika ve mektuplar dergileridir; diğerlerinin yanında nazarî açıklamalar ve üslûba dair girişler

¹ PL, I, nr. 1094.

² PL, I, nr. 1274.

³ PL, I, nr. 1276.

⁴ PL, I, nr. 1277.

⁵ Jean Aubin, *Matériaux pour la biographie de Shah Mi‘matullah Wali Kermāni*, Tahran — Paris, 1956 adlı kitabında bu iki manakip-nameyi neşretmiştir. Aynı müsteşrik, Bamm şehrinin iki velisinin, Şāh Ni‘mat Allāh Valī'nin çağdaşı Şams al-Dīn İbrāhīm (müellifi bilinmeyen) ile bunun oğlu Tāhir al-Dīn Muḥammed (müellifi Şams al-Dīn Maḥmūd b. ‘Alī al-Cahrumī)'in hayatlarına dair hal tercümelerinin parçalarını da bastırıştır (*Maḳāmāt-i Tāhir al-Dīn Muḥammed va Şams al-Dīn İbrāhīm bā muqaddima-yi fransāvi*, *Farhang-i İrān-zamīn*, II, 1333 ş. = 1955, 93 — 232). 21. notta Jean Aubin tarafından zikredilmiş olan kitaba da bk.

bulunur. İnşa ve bu çeşit dergiler hususunda bilhassa Hüseyin-i Baykara zamanında büyük bir ilgi duyuluyordu. Herat tarihi yazarı Mu'ın al-Dîn-i İsfizârî'nin, *Raşahât* yazarının babası Husayn Vâ'iz-i Kâşifî'nin, H̱vâca 'Abd Allâh Marvârîd'in ve şair Câmî'nin dergileri birinci zümredendir; H̱vândmîr'in divandaki işler hakkında teferruatlı bir el kitabı olan *Nâma-i nâmî*'si ikinci zümredendir¹.

Bu genel bakışta İran ve Mâveraünnehir'de Timur ve sülâlesine dâir tarihin çağdaş kaynakların hususiyetlerini göstermeğe, bunları aslî veya tâlî mahsuller olarak vasıflandırmaya ve, şimdiki halde yapılabileceği kadar, bunların kaynak olmak bakımından kıymetlerini belirtmeğe çalıştım. Bilhassa son otuz senede bu kaynakların oldukça büyük bir mikdarının basılmış veya tercüme edilmiş olduğunu müşahede etmek memnuniyet verici bir vakıadır², fakat hâlâ tetkike veya neşre lâyık olan diğerleri durmaktadır. Bunların bu görevi üzerine alacak kimseleri çabucak bulacağını ümit edelim.

¹ Bu dergilerden *İnşâ-yi Câmî* doğuda bir çok defalar taş basması ile basılmıştır (Kalkuta, 1226; Laknav, 1269, 1310; Cavnpur, 1873). 'Abd Allâh Marvârîd'in *Şaraf-nâma*'sı H. R. Roemer tarafından, 1952'de, Wiesbaden'de (*Staatsschreiben der Timuridenzeit. Das Şaraf-nâma des 'Abdallâh Marwârîd in kritischer Auswertung*), açıklamalı bir Almanca tercümesi ile birlikte, faksimile hâlinde, yayınlanmıştır.

² Bk. H. R. Roemer, *Neuere Veröffentlichungen zur Geschichte Timurs und seiner Nachfolger* (CAJ, II, 219 — 232).

BİR CACABEY MEDRESESİ KİTABESİ

Ord. Prof. Dr. AYDIN SAYILI

İslâm Dünyasında rasathaneler konusundaki kitabımda Kırşehir'deki Cacabey Medresesinin minaresinin kaidesinde bulunan kitabeyi söz konusu etmiştim. Bu kitabe üzerindeki beyit daha önce okunamamış olduğundan,¹ çözülmesi ümidiyle bunun aşağıda sunulan fotoğrafını temin ederek muhtelif kimselere göstermiş ve kendim de zaman zaman okuma teşebbüsünde bulunmuştum. Hiç olmazsa başlangıçta, bu kitabe ile özellikle ilgilenmemin sebebi, bazı mahallî rivayetlere göre Medresenin astronomi ile ve diğer akllî ilimlerle ilişkisini ortaya koymakta olduğu yolundaki bir iddiadan da kuvvet almaktaydı.

Kitabeyi okuma teşebbüsleri ilkin semere vermemiş, sonunda sayın Kemal Edib Kürkçüoğlu bunu bir yazma yardımıyla okumaya muvaffak olmuştur. Kitabenin böylece tesbit edilmiş olan metnini yukarıda söz konusu ettiğim kitabımda yayınlamış bulunuyorum.² Fakat bu kitabın neşri sırasında konuyla ilgili tevsik edici belgeleri bulamamış ve şahitlerini gösterememiş olduğumdan, burada bu noksanı tamamlamak istiyorum.

Kitabenin okunması, aynı beytin Adana'lı Âlî'nin *Münşeât*'ında bulunması sayesinde mümkün olmuştur. Tavil bahrindeki bu beyit şöyledir :

وهذا دعاءٌ قد تلقَّيه ربنا
بحسن قبولٍ قبلَ أنْ يُرْفَعَ الصوتُ

Türkçe tercümesi şu şekilde yapılabilir : “Ey Tanrım, sahibini (Medresenin kurucusunu) bağışla. Bu bir duadır ve şüphesiz Tanrımız bu duayı ses daha yükselmeden (üst feleklere erişmeden) hüsnü kabulle telâkki edecektir.”

Bu beyit *Münşeât*'ta Kırım Hanı Gazi Giray'a Bosna Beylerbeyi Derviş Paşa tarafından yazılmış olan bir mektubun sonunda yer almaktadır. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kitaplığında Âlî'nin *Münşeât*'ının 38718 numarada kayıtlı bir yazma nüshası bulunmaktadır. Söz konusu beyit bu yazmada varak 64a'dadır.

¹ Bk., Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 1960, s. 254 ve not 76.

² Bk., aynı eser, s. 254, not 77.

Cacabey Medresesi minaresinin kaidesindeki manzum kitabe.

EARLY TURKISH BUILDINGS IN TRABZON

By SELINA BALLANCE

While surveying Byzantine buildings in Trabzon, I took the opportunity of measuring these three interesting Turkish buildings; and publish the plans, with some brief notes on their construction, in the hope that the drawings at least may be of some use to someone qualified to make a real study of them.

Hatuniye Camii, Figs. 1-5 :

This mosque, standing in an open space just outside the old city, beyond the west ravine and the bridge spanning it, was built in memory of Gülbahar Sultan, mother of Selim I (1512 - 20) and wife of Bayazıt II (1481 - 1512).

Plan and Construction. It is kept in excellent repair. The masonry is of well-dressed dark grey stone which varies to pinkish-grey, with narrow mortar joints; the roofs are lead-covered. The central square of the plan is covered by a dome on pendentives; the east and west wings each have a smaller dome; the porch (fig. 3), stretching the full width of the north side, is five bays long, each with a dome. The six columns supporting the porch are of Marmara marble and the capitals have a formalised leaf motif. The two niches in the porch wall of the mosque have stalactite carving, as has the recess over the doorway; none of it is very deeply cut.

Türbe (figs. 4, 5). The actual türbe of Gülbahar Sultan lies just to the east of the mosque; it is of a much yellower stone than the mosque but of equally good workmanship and in equally good repair; the courses are alternately deep (34 - 51 cm.) and shallow (13 - 16 cm.). It is octagonal, with a north door and six windows, all of which have blind ogee arches over them, with voussoirs in alternating dark and light stone. The windows themselves have flat lintels. The türbe is domed internally, but externally the lead-covered roof is treated in two levels, the upper one with a slight ogival curve and raised above the lower outer level on a low masonry wall. Three

stones, set in the wall over the door, are carved in elaborate Seljuk-type patterns in low relief, but all are broken or defaced.

Bedesten Figs. 6-10.

This is a large rectangular building (19.90 m. x 17.48 m. internally) in the old commercial quarter of the town and only a short distance from the shore. It is still standing to cornice height, approximately 11 m., but is in a poor state of repair, and sizeable trees growing on the tops of the walls will soon ruin it irreparably (see fig. 9).

Construction. There is an entrance in the centre of each side, that on the west being the largest and therefore presumably the principal one; the doors themselves are of wood plated with iron. The only windows (now blocked) are high up, two in each wall, though clearly there was never any upper floor; they have flat lintels but pointed blind arches externally, and internally are set in recesses with pointed arches. Internally the north and south walls each have eight arched recesses, and east and west walls six, beginning 1.10 m. above floor level but of varying widths.

The walls are of roughish coursed masonry (courses 25 - 30 cm. deep with thick mortar joints) in the local dark grey-brown stone; the lowest 6.70 m. or so is 1.50 cm. thick but at that level there is a set back, externally, of about 70 cm. and above this there is a slight batter, up to the decorative brick cornice. It is interesting that though the lower block has normal angles the upper part, with the batter, is rounded at the corners.

It is very difficult to visualise the roof of the building. Across each internal corner strides a brick arch (figs. 7, 10) of 8.05 m. span -a squinch as it were- with the vault, of a truly remarkable shape, which it encloses built principally of brick but with the lower part of masonry. As to the roof itself, some of the brick vaulting remains, but nowhere is it more than about a metre high: it looks as if there was a brick rib spanning north and south across the centre, and presumably there was a similar one east and west, the two crossing at the centre. Next to these ribs bricks are set vertically, but each course slopes more than the next until at the corners of the building they are lying flat. The four great free-standing piers (fig. 9) are almost certainly not original; they are of much more precise masonry, courses of stone alternating with brick in the upper parts. Probably they were put

up to support a later roof of timber when the original vaulting, whatever form it may have taken, fell in.

Use. Lynch¹ refers to it as a "Bezestan", or "repository of stuffs", and in his day it was occupied by sellers of yorgans; he mentions that the roof had gone, and that there was a well in the centre. It is now a timber yard.

Date. It is a very difficult building to date. Lynch calls it Italian, presumably meaning either Venetian or—more likely—Genoese, as these were the two Italian trading republics that had commercial arrangements with the Empire of Trebizond and possibly with the Ottoman Turks too. But even if it belonged to them, which is perfectly likely, it must have been built by local Turkish workmen in local Turkish style. The pointed blind arches over windows and doors are the same, in humbler materials, as those in Gülbahar Sultan's türbe (see above); and there is nothing else stylistic in the building to give a clue. There was an inscription in Arabic script over the west door which might have helped, but it is hopelessly defaced. The construction of the walls, as far as can be seen, is much the same as it was during the Empire of Trebizond and for centuries after, and the same can be said of vaulting in brick. The brick cornice, and the brick string-course a short distance below it, have a slightly Byzantine air, but the tradition of details of this sort may well have lingered on long after 1461.

Vakıf Han Figs. 11–17:

This han stands on the edge of the sea in the commercial quarter of the town; it is no longer used as a han, but various craftsmen, such as brushmakers and cobblers, and a çayhane, occupy the rooms and booths.

Plan. It is on three floors, built round an open rectangular courtyard, which in recent times has been floored in at the level of the first floor gallery. The site slopes sharply down to the seashore, so that while the lowest floor (Fig. 14) is on the same level as the shore (though there was no door on this side), the street from which the han is entered (see fig. 12) is at first floor level. There is an entrance to the lower floor from the steeply sloping alley on the east of the building.

¹ H. F. B. Lynch, *Armenia*, Vol. I. *The Russian Provinces*, p. 29.

The lowest floor has six rooms, each with door and window, on the south side of the court, and four similar ones on the north side with a larger one in the centre. The bays at east and west ends, which in the floors above contain rooms, are here open; each has a shallow brick saucer dome over it. There is a well in the courtyard, under the stone stair leading up to the first floor gallery.

Here (fig. 15), an open gallery runs round north, west and south sides (see fig. 13) with the ivan and four rooms opening off the north side, and two rooms off the west. On the south there are no rooms as the space is occupied by four open booths (now enclosed) giving onto the street, the entrance to the han, the şadirvan, and the staircase up to the mosque. A large room occupies the east end of the building.

The small chamber, possibly a lavatory, opening off the ivan and projecting from the main block of the building, is almost certainly a later addition.

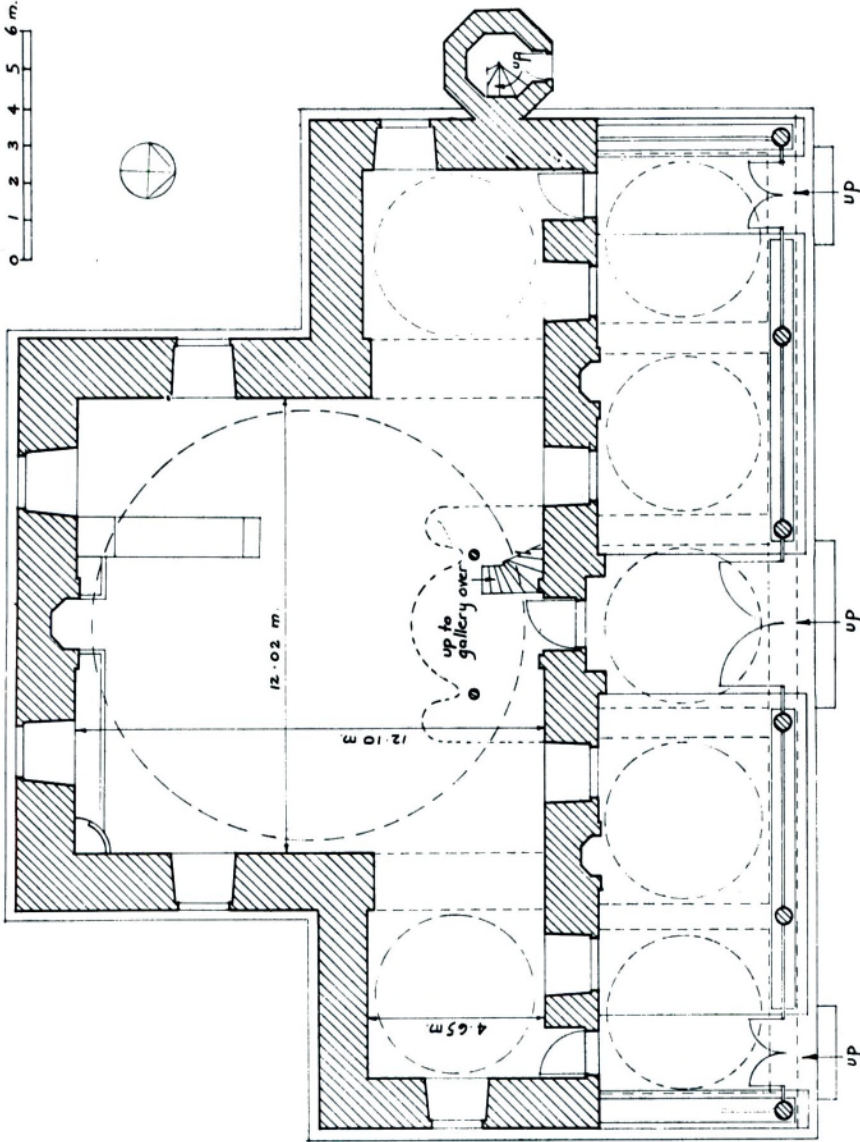
The top floor (fig. 16) is different again: there are five rooms on the north, two on the west, three on the south and one on the east. The whole south-east corner is occupied by the mosque which has a gallery, an oval dome and some most attractive woodwork (fig. 11).

Construction. The external walls, mostly 90 cm. thick, are built in the usual local style, of rough coursed masonry of dark grey-brown stone. Presumably the rather thinner partition walls are the same, but as they are all plastered their construction cannot be seen. All the rooms and galleries are vaulted, some with semicircular barrel-vaults and some with low pointed vaults curving down to the walls. Again, plaster obscures the construction; some vaults are coursed mortared rubble, though some may be brick.

All the arches of the galleries are well built of dressed stone; they vary considerably in span but all are less than a semicircle and spring from square masonry piers. The roof is tiled.

The whole building is still magnificently solid and apparently sound, though somewhat shabby, and it is much to be hoped that it will not be allowed to deteriorate.

Date. Probably an expert in old Turkish buildings would be able to date this building fairly closely, or records of its foundation may exist; the author, however, has no knowledge of these things and can only hazard a guess at the 17 th or 18 th century.

HATUNIYE CAMI'I

Fig. 1 — Hatuniye camii.

S. Ballance

Fig. 2 — Hatuniye camii, from the north-west.

Fig. 3 — Hatuniye camii, porch from the west.

Fig. 4 — Türbe of Gülbahar Sultan, from the north.

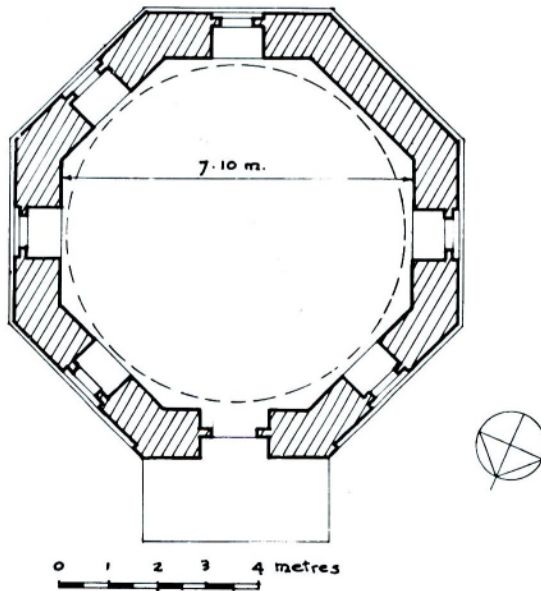

Fig. 5 — Türbe of Gülbahar Sultan, plan.

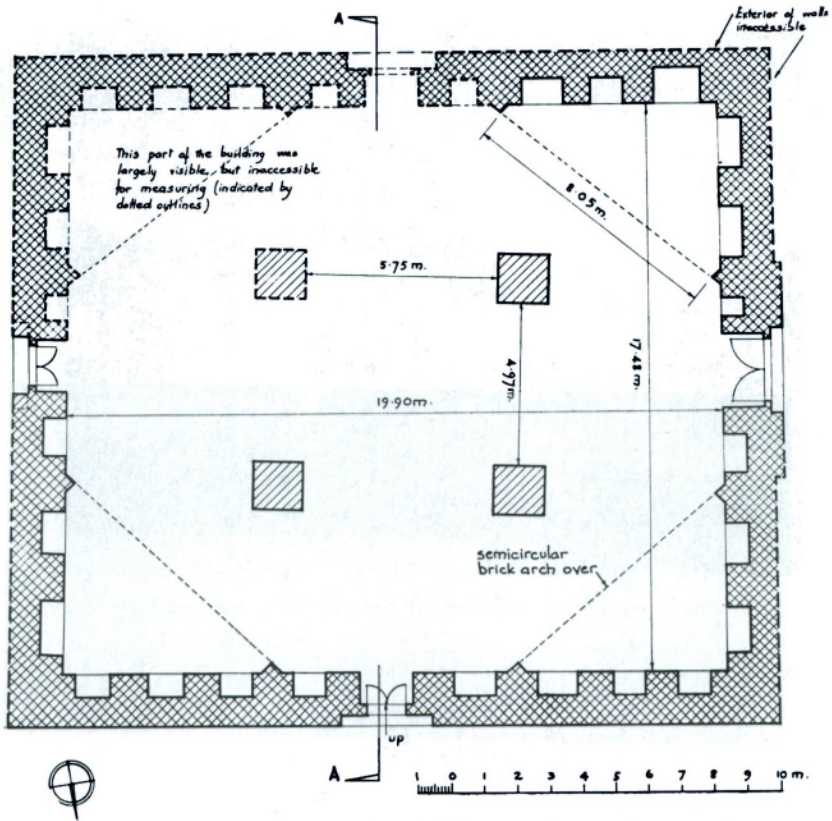
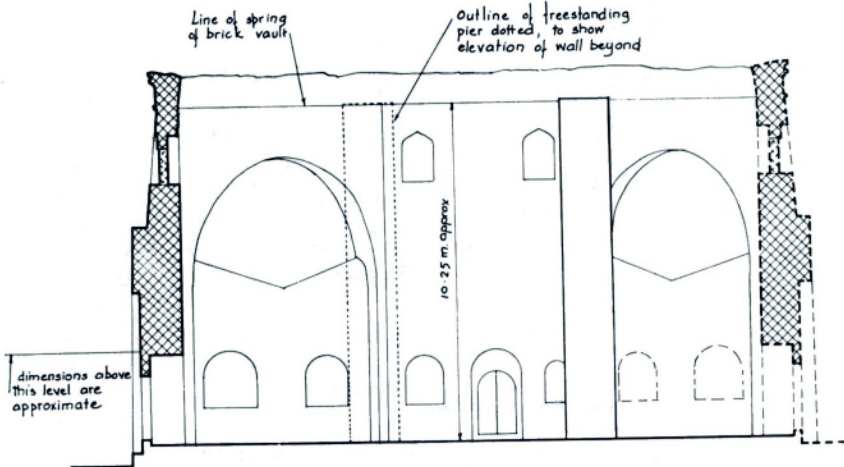

Fig. 6 — The Bedesten, plan.

S E C T I O N A - A

Fig. 7 — The Bedesten, section A-A.

Fig. 8 — The Bedesten, from the north.

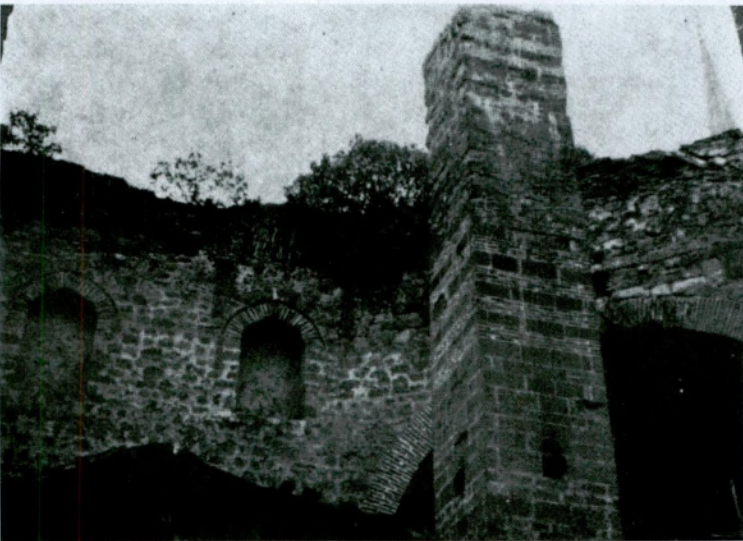

Fig. 9 — The Bedesten, interior, looking south.

S. Ballance

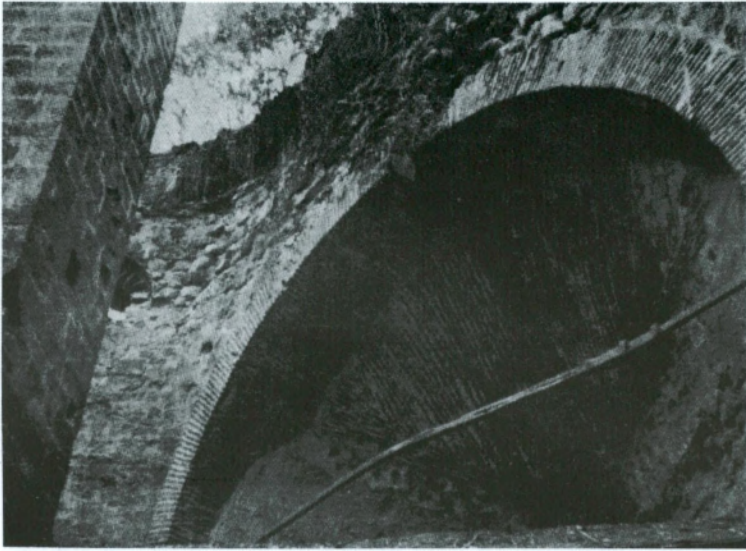

Fig. 10 — The Bedesten, arch across the north-west corner.

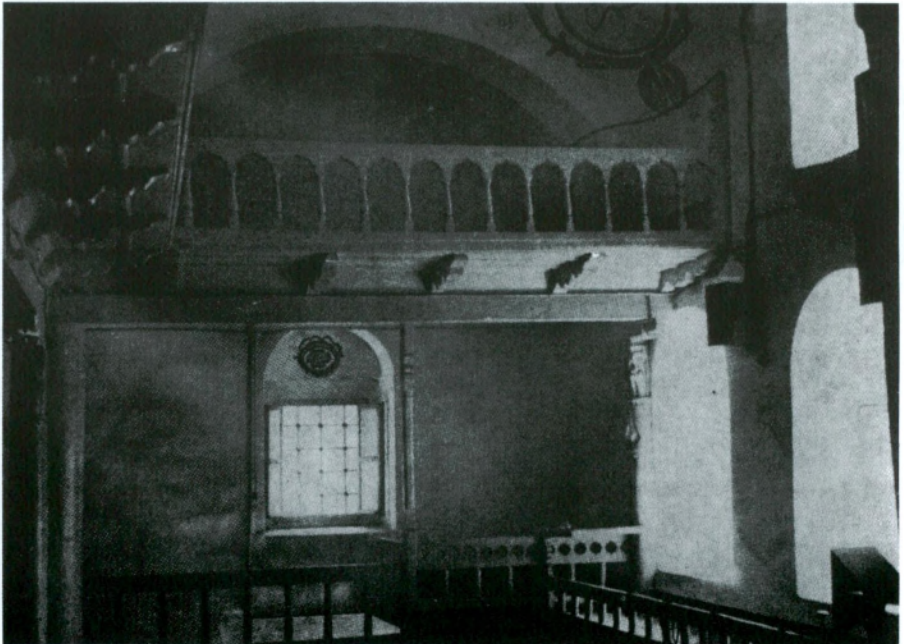

Fig. 11 — Vakıf Han, mosque, looking east.

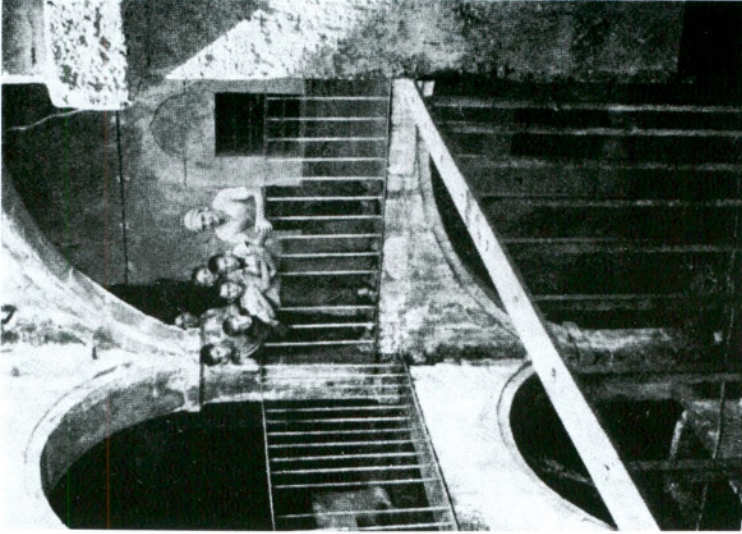

Fig. 13 — Vakıf Han, Courtyard, looking south-west.

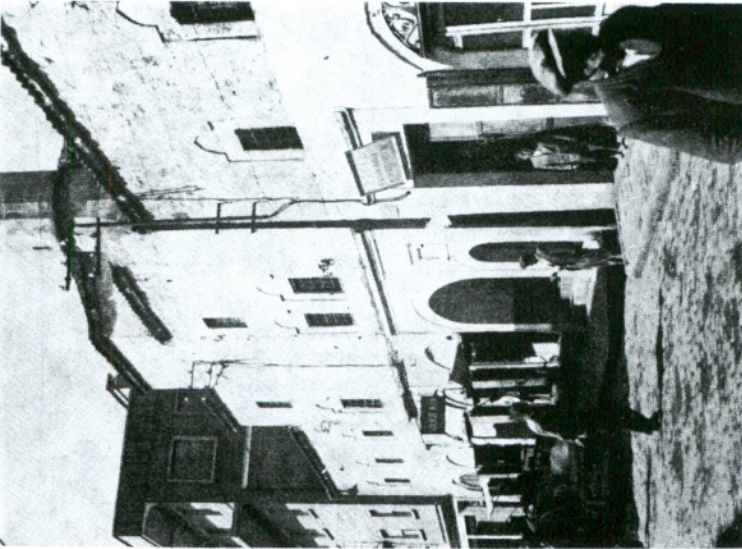

Fig. 12 — Vakıf Han, south side.

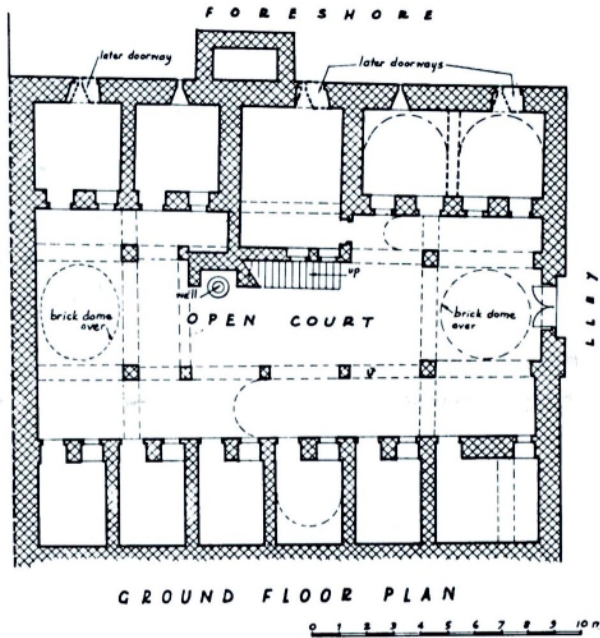

Fig. 14 — Vakif Han, ground floor plan.

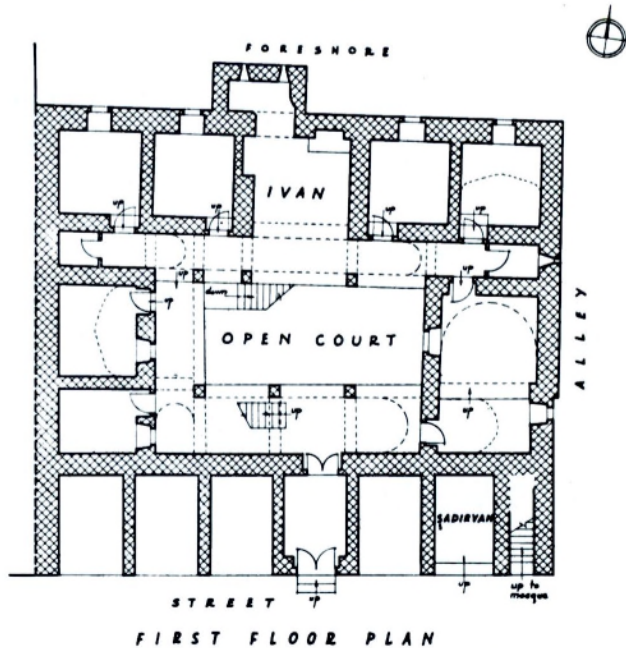

Fig. 15 — Vakif Han, first floor plan.

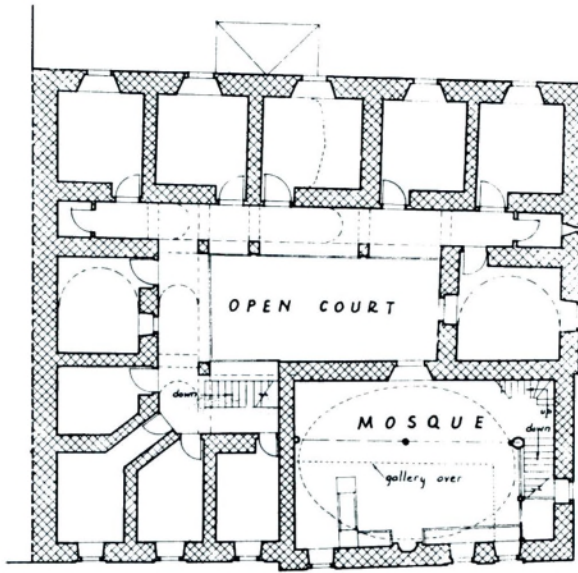
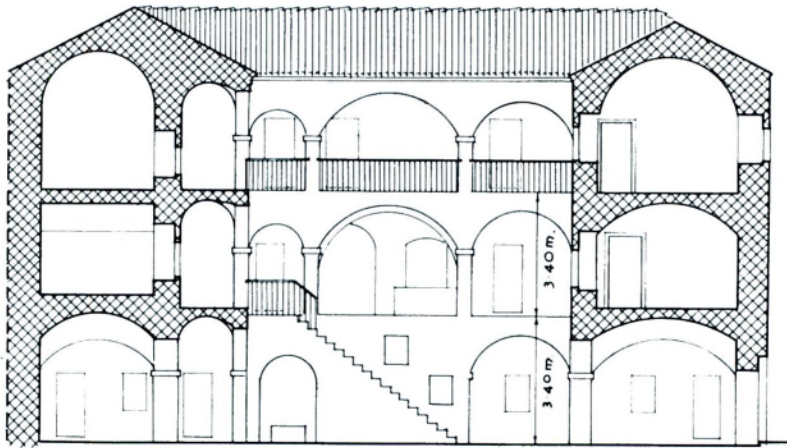

Fig. 16 — Vakif Han, second floor plan.

S E C T I O N L O O K I N G N O R T H

Fig. 17 — Vakif Han, section looking north.

RODOS VE 12 ADA'NIN TÜRK HÂKİMİYETİNDEN ÇIKIŞI*

ŞERAFETTİN TURAN

“12 Ada” Tâbiri :

Bizans devrinde bu adalar genel olark *Ege Adaları* diye anılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu zamanında *İmroz*'dan *Meis*'e kadar Anadolu sahillerindeki adalara *Cezâir-i Bahr-i Sefid* (*Akdeniz Adaları*) adı verildi. Bununla beraber *Rodos*'un merkez olduğu adalar grubu bazı Avrupa kaynaklarında *Güney Sporadlar* adıyla zikrediliyordu. *12 Ada* tâbiri, 1912 İtalyan işgâlinde sonra bu anlama gelen grekçe *Dodeca-nissas*'ın¹ tercümesi olarak ortaya çıktı. Hattâ bir ara arapça bir deyimle *Cezâir-i isnâ-aşer* adı kullanıldı. Bununla, başta *Rodos* olmak üzere onun dışındaki şu 12 ada kasd ediliyordu :

Patmos

Lipsos

Leros

Kilimli (*Kalimnos*)

İstanköy (*Kos, Coö*)

Astropalya (*Stampalia*)

İncirli (*Nisyros*)

İlyaki (*Aleki, Tilos, Piskopi*)

Sömbeki (*Symi*)

Herke (*Harki, Kharki, Calchi*)

Kerpe (*Karpe, Karpathos, Scarpanto*)

Kaşot (*Kasos*)

Ancak, İtalyanlar tarafından işgâl edilen bu adaların tahliyesi bahis-konusu olunca, buraları da kendi topraklarına katmak üzere harekete geçen Yunanistan, *Dodeca-nissas*'a, *Lipsos* yerine daha kuzeydeki *Nikarya* (*İcaria*) adasını ve *İstanköy* yerine de doğu uçtaki *Meis*

* 8 Mayıs 1964 te Türk Tarih Kurumu'nda verilen konferansın metni olup gerekli notlar ilâve edilmiştir.

¹ Dodeca = 12, nissas = adalar. Bu tâbir hemen bütün batı dillerine geçmiştir : İtalyanca : Dodecanesso; Fransızca : Dodécânèse; İngilizce : Dodecanese.

(*Mégiste, Castellorizo = Kızıl-kale*)'i ithal ederek daha çok sayıda adayı almak yoluna başvurdu². Yunanistan'ın bu emeli o zaman gerçekleştirememekle beraber, *Sèvres* ve onu takiben *Lozan* anlaşmalarında *Meis*'in de İtalya'ya verilmesi yüzünden *12 Ada*'nın sayısı 13'e ve *Rodos*'la birlikte 14'e çıkmış oldu.

I — Türk Hâkimiyeti :

1309'dan beri Saint-Jean (San Giovanni) Şövalyelerinin elinde bulunan *Rodos ve 12 Ada, Anadolu*'dan kopmuş birer parça olmaları dolayısıyla, burada siyasî birliği sağlayan Osmanlı türklerinin hâkimiyet sınırlarının dışında kalamazdı. Gerçekten, *Rodos*'un kuzey-doğusundaki *Kum-burnu*'nun Türkiye kıyılarından ancak ve ancak 18 Km. uzaklıkta olduğu ve normal geçiş yolu olan *Marmaris* ile *Rodos* limanı arasındaki mesafenin de 45 Km. (yaklaşık olarak 25 mil) den ibaret bulunduğu göz-önüne alınırsa, onun ve diğer adaların *Anadolu*'nun müdafaası bakımından arzettikleri önem kendiliğinden anlaşılır. Bu yüzden ki Fâtih Mehmed, *İstanbul*'un fethinden hemen sonra bu adalarla ilgilenmiş, Şövalyelerin türkler aleyhindeki ittifaklara girmeleri, korsan gemilerine yataklık etmeleri ve zaman-zaman *Anadolu* kıyılarına saldırmaları üzerine, 1454 - 1455 yıllarında onlara karşı donanma sevk ettiği gibi, saltanat devrinin sonlarında da (1480) adaların zaptına teşebbüs etmişti. O tarihte gerçekleştirilemeyen fetih, 42 yıl sonra Kanunî Süleyman tarafından tahakkuk ettirilmiş, 14 Haziran 1522'de *İstanköy*'ü işgal eden Türk donanması, 24 Haziran *Rodos*'a da çıkartma yapmış ve 6 ay kadar süren bir muhasaradan sonra Şövalyeler Gran Maestro'su Philippe Villiers de l'Isle Adam, bir Noel gününe rastlayan 21 Aralık 1522'de imzaladığı anlaşma ile adayı teslim etmek zorunda kalmıştı. 213 yıl süren Şövalyeler devri böylece sona ererken *Rodos*'la birlikte *İlyaki (Tilos)*, *Sömbeki*, *Leros* ve 12 *Ada*'dan diğerleri de Türk hâkimiyeti altına alınmışlardı.

Kanunî Süleyman, başlangıçta adaların idaresini muhasarada yararlılığı görülen Kurt-oğlu Muslihiddin Reis'e vermişti. *Rodos ve 12 Ada*, sonradan Kaptanpaşalığa bağlanmış ve nihayet Cezâir-i Bahr-i Sefîd Eyaleti'ne bağlı bir Sancak haline getirilmişti. 1867'de kabul edilen Vilâyetler Nizamnâmesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nda

² Meselâ bk. Jeanne Z. Stéphanopoli, *Les Iles de l'Egée, leurs Privilèges*, Atina, 1912, s. 33

yeni bir idarî düzen kurulurken, *Biga, Rodos, Midilli, Sakız, İstanköy* ve *Kıbrıs* Sancak ve Mutasarrıflıkları, Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti adı altında bir-araya getirilmiş³, fakat bir müddet sonra *Biga* ile *Kıbrıs*'ın ayrılması ve *İstanköy* yerine de *Limni*'nin Sancak (livâ) hâline getirilmesi suretiyle Vilâyet'in sancak sayısı "4"e (*Rodos, Sakız, Midilli, Limni*) indirilmişti⁴ Bu değişiklikler sırasında Vilâyet merkezi *Sakız*'la *Rodos* arasında birinden diğere nakledilip durmuş sonunda *Rodos*'ta karar kılınmıştı. *12 Ada* ve *Meis* bakımından Vilâyet'in son idarî teşkilâtı şöyle idi⁵.

Vilâyet merkezi : *Rodos*

1 — *Rodos* Livası (Sancağı) :

Kazaları :

- a) *Rodos* (Nahiyeleri : Merkez, *Kastello, Herke, Meis*)
- b) *Sömbeki* (Nahiyeleri : Merkez, *İlyaki = Piskopi*)
- c) *Kerpe* (Nahiyeleri : Merkez, *Kaşot*)

2 — *Sakız* Livası :

Kazaları :

- a) *İstanköy* (Nahiyeleri : Merkez, *İncirli*)
- b) *Kilimli* (Nahiyeleri : Merkez, *Astropalya*)
- c) *Leros* (Nahiyeleri : Merkez, *Patmos, Lipsos*)

Osmanlı İmparatorluğu, idaresi altına aldığı geniş ülkelerde, bu bölgelerin hususiyetlerine göre merkezîyetçilikten uzak, farklı bir idare tarzı uygulamakta olduğu için, *Rodos ve 12 Ada*'da da, diğer adalara veya sancaklara benzemiyen özel bir sistem tatbik etmişti. Fetihden sonra Kanunî Süleyman, 1523'te neşrettiği bir fermanla, harben alınan *Rodos* ve *İstanköy* müstesna olmak üzere diğer "10" adaya idarî, mâlî, hattâ adlî imtiyazlar tanıdığı⁶. Şöyle ki: Adaların

³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 156

⁴ bk. Ayn. Mll., *Osmanlı Tarihi*, c. VIII, s. 338; krş. 1311 Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilâyetine mahsus *Sal-nâme*, 11. sen.

⁵ Renzo Sertoli Salis, *Le Isole Italiane dell'Egeo, Dall'occupazione alla sovranità*, Roma, 1939, s. 4

⁶ Kanunî Süleyman'ın *Rodos*'un fethinde böyle bir ferman vermiş olduğu sonraki kayıtlardan ve tevdidlerden anlaşılmakta ise de, fermanın aslı bulunamamıştır. Şurasını da belirtmek gerekir ki, Osmanlı hükümdarı, adalar halkına bazı imtiyazlar bahş ederken, Bizans'tan St. Jean Şövalyelerine geçmiş olan bir sistemi, yâni mevcut durumu devam ettirmekten başka bir şey yapmamıştı (bk. J. Z. Stéphanopoli, ayn. esr. s. 36).

idaresi, halk tarafından bir yıl için seçilen ve umumiyetle 12 üyeden müteşekkil bulunan *Demogerondia* denilen mahallî bir meclise bırakılmıştı. Bu meclisin başkanı *Demogeronte* unvânını taşıyordu ki, bir nevi Belediye Reisi veya Şehir Kethüdâsı demektir. Her adaya, geliriyle mütenasip yıllık muayyen bir vergi tesbit edilmişti ve bu vergiye *Maktû* denilmekteydi. *Maktû* vergi, Kanunî'nin *Rodos*'ta tesis ettiği câmi, imaret ve medreseden müteşekkil vakfına tahsis edilmişti ve yıllık tutarı 584.161 akçe olup adalara tevzii şöyle idi :⁷

<i>Rodos</i> şehri (İспенç, arazi, cürüm ve cinayet ve mekûlât vergisi olarak <i>Maktû</i>)	345.881
<i>Rodos</i> nahiyesi	14.280
<i>Kalimnos</i> adası (<i>İstanköy</i> kazasına tâbi), <i>Kalimnos</i> kalesi ve <i>Keçi</i> adası	30.000
<i>Leros</i> ve <i>Archangélos</i> adası	32.000
<i>Herke</i> adası	12.000
<i>Sömbeki</i> adası	60.000
<i>İncirli</i> adası	60.000
<i>Ilyaki</i> adası	30.000
	<hr/>
	584.161 Akçe

Vergiler, *Demogerondia* yâni mahallî meclisler tarafından tevzi ve tahsil ediliyor ve muayyen zamanda adalara gelen Türk hazine memurlarına teslim ediliyordu. *Maktû* vergilerini ödeyen adalar halkı bütün diğer tekâliften muâf idi. Nitekim III. Osman, 1755 mayısında, adalardaki reâyâyâ *Maktû* verginin dışında bir tekâlif yüklenmemesini *Rodos* Kadısı ile *İstanköy* Nâibine gönderdiği bir ferman ile teyid etmişti⁸.

Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğu, teb'asına tam bir din ve dil serbestisi tanıdığı ve bu prensibe daima sâdık kaldığı için adalardaki mahallî dil hattâ adalar halkının *Rodos*'taki Türk makamları ve Bâbîâlî ile münasebetlerinde kullandıkları dil grekçe olmakta devam etti.

⁷ Ayn. esr. s. 164. Kanunî'nin haslarına 455 köy, 7 çiftlik, 11 kal'e ve kule tahsis edilmişti (Başvekâlet Arşivi, Tapu Defteri, No. 367, s. 219'dan naklen Cengiz Orhonlu, *Oniki Ada'da Türk Eserleri ve Türk Nüfusu*, *Türk Kültürü*, Sa. 24, s. 29).

⁸ Evâsıt-ı Şâban 1168 tarihli Fermanın fransızca tercümesi için bk. Stép hano-poli, s. 164-166.

Bu kadar geniş imtiyazın tabii bir sonucu olarak ta, gene *Rodos* ve *İstanköy* müstesna, diğer 10 adada müslüman-türk nüfusu yerleştirmek için imparatorluğun diğer bölgelerinde gördüğümüz sistemli bir iskân politikası takip edilmemişti. Pek verimli olmayan *Rodos* ve *İstanköy* de, resmî görevliler dışındaki Türk halkı fazla celtbetmemiş, bu yüzden bu iki adadaki türklere sayıları rumca konuşan yerlilere nazaran % 20-55'i geçememişti. 1671'de *Rodos*'u ziyaret eden Evliya Çelebi'ye göre, şehirdeki 24 mahalleden 4'ü rumlara, 2'si yahudilere ve 18'i de türklere âit olup⁹ şehrin türkleşmesine mukabil adanın kasaba ve köylerinde ekseriyeti yerli halk teşkil ediyordu. Yalnız erkek nüfusu nazarı itibara alan 1830 sayımına göre *Rodos*'ta 7.420 reâyâyâ mukabil müslüman erkeklerin sayısı 3.095, *İstanköy*'de ise 1.838'e mukabil 1.356 idi¹⁰. V. Cuinet, 1890'da *Rodos*'un nüfus durumunu şöyle kaydetmektedir¹¹ :

20.250	Rum-ortodoks
6.825	Müslüman-Türk
1.513	Yahudi
546	Katolik (İtalyan)
14	Ermeni
<hr/>	
29.148	

1311 (1895) tarihinde ise Sancak itibariyle *Rodos ve 12 Ada*'da nüfus nisbeti şöyle idi¹² :

	İslâm	Rum	Yahudi	Ermeni	Katolik	Yekûn
<i>Rodos</i> Sancağı	6.763	41.383	2.713	2	213	51.074
<i>Sakız</i> Sancağı	4.259	74.065	256	14	—	78.594

Nihayet, işgalden hemen sonra İtalyanlar tarafından yaptırılan bir tesbite göre *Rodos*'ta:

⁹ *Seyahat-nâme*, c. IX, s. 233 vd.

¹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayımı, 1831*, Ankara, 1943, s. 159, 161.

¹¹ Besim Darkot, *Rodos (İslâm Ansiklopedisi)*. Adalardaki Türk nüfusu hakkında diğer kayıtlar için bk. C. Orhonlu, ayn. esr. s. 29-32.

¹² 1311 *Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilâyetine mahsus Sal-nâme*'nin sonundaki tablo.

17.246	Ortodoks-rum
6.490	Müslüman-türk
4.290	Yahudi
318	Katolik
<hr/>	
28.344	nüfus bulunuyordu ¹³ .

Hiç şüphe yoktur ki, adaların imtiyazı, buralar halkının elde ettiği veya andlaşma ve kapitülasyonlarla tesbit edilen hukukî birer hak olmayıp, tek taraflı olarak bahşedilen birer müsaade idi. Esâsen Kanunî Süleyman, bu imtiyazları verirken Bizans'tan Saint-Jean Şövalyelerine intikal etmiş bulunan bir sistemi devam ettirmekten ve yerli halkın eski haklarına, geleneklerine saygı göstererek onları Türk idaresine ısındırmaktan başka bir gâye gütmemişti. Ancak, bu lütuf ve âtîfet sâyesinde dillerini, dinlerini, örf ve âdetlerini muhafaza imkânını bularak benliklerini kaybetmiyen adalardaki rumlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasından ve zamanın "Büyük Devletler"i olan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Türkiye'ye karşı takip ettikleri siyasetten faydalanarak muhtariyeti suistimale başladılar, arkasından da Yunanistan ile birleşmek emeline koyuldular.

1770'de Amiral Orloff kumandasındaki Rus donanması yelkenlerini Hellen rüzgârlarıyla şişirircesine Ege'de görününce diğer adalılar gibi 12 Ada halkından bazıları da bir filo meydana getirerek Çeşme deniz savaşına katılmışlardı¹⁴. Ruslara yapılan bu hizmetin mükâfatı da 1774 *Küçük Kaynarca* andlaşmasıyla ödenmişti. Gerçekten, andlaşmanın 17. maddesi gereğince Osmanlı hükümeti, adalar halkı için genel bir af ilân etmeğe ve hristiyan diyâneti ile din adamlarının faaliyetine aslâ müdahale etmemeğe mecbur bırakılıyor ve böylece Rusya, Osmanlı ülkelerindeki ortodoksların, dolayısıyla 12 Ada halkının hâmi durumu yükseliyordu. 1812 *Bükreş* andlaşmasının Sırbistan imtiyazına âit 8. maddesinde de Akdeniz adalarının dahilî muhtariyetlerinden ve *Maktûl* vergi sistemlerinden bahs ediliyordu ki¹⁵, bu

¹³ Gnl. Ameglio'nun 20 Mayıs 1913 tarihli *La Tribuna* gazetesinde yayınlanan telgrafı. bk. Dr. Skevos Georges Zervos, *Rhodes, Capitale du Dodécanèse*, Paris, 1920, s. 308.

¹⁴ S. G. Zervos, Ayn. esr. s. 271.

¹⁵ "... Sırp milleti aleyhinde birveçhile zecr ve taaddî vukubulmamak için, Devlet-i Aliyye rıfkan ve şefakaten bu bâbda lâzım olan esbâb-ı emn ü istimaletlerin ve gerek Devlet-i Aliyye'nin bazı cezâyir-i Bahr-i Sefîde ve mevakı'-i sâirede olan reâyasının nâil oldukları fevâid misillü millet-i mezkûreye dahi müsaâde ve

suretle bu adaların imtiyazlı durumu ilk defa olarak iki taraflı bir muahede de yer almış oluyordu.

1821'de başlayan *Mora (Yunan)* isyanı çok geçmeden adalara da sirayet etmiş ve başta *Rodos* olmak üzere 12 *Ada* halkı bağımsızlıklarını ilân etmişler, gemilerine de Yunan bayrağı çekmişlerdi. Bununla beraber Osmanlı hükümeti *Rodos*'a kuvvet sevk ederek adayı yeniden itaat altına almağa muvaffak oldu. Ancak, Türklerin *Mora*'da isyanı bastırmakta olduğunu gören İngiltere, Fransa ve Rusya, 16 Kasım 1828 Londra Protokolü ile, *Mora* ve *Kikladlar*'la birlikte *Rodos ve 12 Ada*'yı da geçici olarak kendi himayeleri altına aldıklarını ilân ettiler. Buraların mukadderatını Bâbiâli ile anlaşmak suretiyle "3 Büyükler" tâyin edecekti¹⁶.

1829 Edirne ve onu takibeden Londra andlaşmaları, sınırları belli olmayan bir Yunanistan devleti, hâmilîğini İngiltere'nin, isim babalığını Fransa'nın ve ebeliğini de Rusya'nın yaptığı bir Yunanistan yaratmıştı. Nihayet, bu devleti yaratan zamanın 3 Büyükleri, 3 Şubat 1830 tarihli Londra Protokolü ile de eserlerinin sınırlarını çizerken, henüz türklerin elinde bulunan *Ağrıboz (Eube)*'un yeni Yunan devletine verilmesi karşılığında, 39° kuzey enlemi ile 26° doğu boylamının ötesinde kalan adaların Türkiye'ye iâdesini kararlaştırmışlardı¹⁷. Böylece *Sisam, Sakız, Meis* v.s. ile birlikte 12 *Ada*'dan *Patmos, Leros, Kiliimli (Kalimnos), İlyaki (Tilos), Sömbeki, Astropalya, Kerpe* ve *Kaşot* adaları geri verilmişti. Fakat, 3 devlet 20 Şubat 1830'da, "12 *Ada* halkının zulüm ve şiddete karşı himayesini temin etmek için Babîâli nezdinde nüfuzlarını kullanmağı vazife saydıklarını" ilân etmekten de geri kalmamışlardı¹⁸. Evet, bu nüfuz şekil değıştirerek te olsa,

âsâr-ı şefikane-i âliyesine mazhar olmalarına müsaadebirle anlara kıyasen umûr-ı dahiliyelerinin kendi taraflarından idaresi ve vergilerinin ber-veç-i maktu' lede't-tahsis kendi yedlerinden kabz ve tesellümü misillu millet-i mezkûrenin taraf-ı Devlet-i Aliyye'den olacak istidâlarını Devlet-i Aliyye, Sırp milleti ile tanzim eyliye." (Bükreş Andlaşmasının 8. maddesi: *Mecmua-i Muâhedât*, c. IV, s. 49 vd.).

¹⁶ Protokolün fransızca metni için bk. Stéphanopoli, ayn. esr. s. 153.

¹⁷ İngiltere, Fransa ve Rusya adına Lieven, Montmorency-Laval ve Aberdeen tarafından imzalanan protokolün 2. maddesi şöyle idi: "Appartiendront également à la Grèce l'île de Négrepont tout antière, avec les îles du Diable et l'île de Skyro, et les îles connues anciennement sous le nome Cyclades, y comprise l'île d'Amorgo, situées entre 38° et 39° de latitude Nord, et de 26° longitude Est, du méridien de Greenwich."

¹⁸ S. G. Zervos, ayn. esr. s. 289.

Rodos ve 12 Ada'nın kesin olarak Yunanistan'a bağlanmasına, 1947 yılına kadar devam edecekti!

Nitekim, II. Mahmud, Yunan isyanı sırasında Osmanlılara sadakatten ayrılmış olan *Nikarya* adası ile *Kilimli*, *Patmos* ve *Leros* adalarının, 1523 fermanından beri sahip oldukları muhtariyeti yâni imtiyazları lâğvedince, başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Rusya harekete geçmişler, neticede pâdişah Cezâir-i Bahr-i Sefîd Valisi vezir Şükrü Paşa'ya gönderdiği 8 eylül 1835 tarihli yeni bir fermanla eski imtiyazları tekrar bahşetmek zorunda kalmıştı¹⁹.

Osmanlı İmparatorluğu, 1867 tarihli Vilâyetler Nizamnâmesi ile yeni bir idarî teşkilât, Vilâyetler teşkilâtı kurma yoluna gitmişti. *Rodos ve 12 Ada* da, *Rodos ve İstanköy* diye 2 Sancak'a ayrılıp yeni teşkil edilen Cezâir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne bağlanmıştı. Ancak bu kararın tatbiki, adalardaki yerli halkın ve onların hâmisi İngiltere'nin muhalefeti yüzünden büyük bir mes'ele teşkil etmişti. 26 Ağustos 1867 de *Sömbeki* adasına bir "Kaymakam" gönderildiği vakit, ada halkı muhtariyetleri ellerinden alınacak korkusu ile bunu razı olmamışlar ve içlerinden bir heyet seçerek Londra'ya göndermişlerdi. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Stanley'in müdahalesi karşısında Osmanlı hükümeti, Kaymakamı geri çağırılmış ve adaya çıkartılan kuvvetler de tahliye edilmişlerdi²⁰. Bununla beraber Cezair-i Bahr-i Sefîd Valisi Kayserili Ahmed Paşa, Girit isyanı bastırıldıktan sonra 1869'da yeniden teşebbüse girişmiş ve onun azmi, sadrâzam Âli Paşa'nın da İngilizleri oyalaması bilmesi sâyesinde *Rodos ve 12 Ada*'da Vilâyetler Nizamnâmesi'nin gerektirdiği teşkilât, bu arada da gümrük, mahkeme, zaptiye ve Düyûn-ı Umumiye idareleri kurulabilmişti. Buna rağmen adaların *Maktû* vergi sistemi, yâni malî muhtariyetin bir kısmı kaldırılmamıştı. Ahmed Paşa'dan sonra gelen diğer valiler ve bilhassa 1885'ten sonra tâyin edilen M. Âkif ve Âbidin Paşa'lar hükümetçe alınan kararların tatbikatında büyük bir titizlik gösterdiler. Meselâ Âkif Paşa, Yunan bayrağı altında seyreden gemilerin Türk bayrağı çekmeleri için 1893'te *Meis* adasına ambargo tatbik etmekten çekinmedi.

¹⁹ Bu Fermana göre, hiç bir makam adalar halkının iç işlerine karışmayacak ve 4 ada halkı seçtikleri mümessillerini *Rodos*'a göndereceklerdi. (Fermanın fransızcaya tercümesi için bk. J. Z. Stéphanopoli, ayn. esr. s. 34 vd).

²⁰ Tafsilat, ayn. esr. 41.

İkinci Meşrutiyet'ten sonra Osmanlı Hükümeti bir hamle daha yaparak bu adalarda Türk idaresini ve damgasını biraz daha yerleştirmek istedi: 1909 Temmuzunda Hükümet, Vali'ye gönderdiği bir telgrafla *Rodos* ve *İstanköy* dışındaki 10 adanın bütün imtiyazlarını lâğvettiğini ilân ve 12 *Ada*'da diğer vilâyetlerdeki idare tarzının aynen tatbik edilmesini emretti. Aynı zamanda, bundan böyle devlet dairelerinde ve mahkemelerde resmî dil de türkçe olacaktı. Askerî kur'a usulünün tatbiki için cemâatlere talimat verildi. *Maktû* verginin sadece arazi vergisine mukabil olduğu, dolayısıyla a'şâr'ın ve askerî hizmetlerden muâfiyet için de başka bir verginin (bedel) tahsil edilmesi gerektiği hakkında Şûray-ı Devlet'ten bir karar bile alındı. Adalar halkı, vergiden kurtulmak için bir taraftan protesto mitingleri tertip ederlerken, diğer taraftan da İstanbul'a temsilciler göndererek eski fermanlarla kendilerine bahş edilmiş olan imtiyazların devamını dilediler. Garip olan, bu konuda kendilerini Cezâir-i Bahr-i Sefîd Valisi Reşid Paşa'nın desteklemesi, hattâ "adaların hukukunu müdafaa için" (!) bizzat İstanbul'a gitmek suretiyle onlara ön-ayak olması idi. Nihayet hükümet, 1910 Nisanı başlarında, durumu mahallinde tesbit ettirinceye kadar alınmış olan kararları tatbik mevkiine koymıyacağını bildirdi ve 17 Kasım 1910'da da, kat'î karar verilmesine intizaren, 12 *Ada*'dan eskiden olduğu gibi tek bir vergi (*Maktû*) alınmasını emretti²¹. Kesin karar verilinceye kadar da 2 yıl geçti ve *Rodos ile 12 Ada* İtalyanların işgâline uğradı.

II — İtalyan İşgâli:

Bilindiği gibi, Trablus-garb ve Bingazi'yi işgâle karar verirken Avrupa büyük devletlerinin muvafakatlerini de sağlamış olan İtalya, 28 Eylül 1911 günü İstanbul'daki elçisi De Martino vasıtasıyla sadrâzan Hakkı Paşa'ya bir ültimatım vererek, işgâl sırasında kendisine mukavemet edilmemesi için mahallî makamlara emir verilmesini talebetmiş ve kabul edilmesine imkân bulunmayan bu ültima-

²¹ Osmanlı Meclis-i Vükelâsı, adalar halkının, imtiyazlarını isbat için gösterdikleri belge kopyalarının asıllarına dair Türk arşivlerinde hiç bir kayda rastlanmadığı için bunların herhangi bir değeri olmadığına, sadece 1835 Fermanının mu-teber olabileceğine karar vermişti. (3 Mart 1910 tarihli karar tercümesi: Stéphanopoli, ayn. esr. s. 169 vd). Ancak, adaların imtiyazlarını korumağa azimli hamarat Vali Reşid Paşa, ada arşivlerinde bunlardan bazılarının asıllarını bulup çıkarmış, o zaman da Osmanlı Hükümeti, fermanların kutsal ve değiştirilemez şeyler olmadığı cevabını vermişti.

tumun reddi üzerine de Trablus-garb'e kuvvet sevk ederek Türkiye'ye karşı savaşa girmişti. Aynı gün İtalya Dışişleri Bakanı Antonio di San Giuliano, Üçlü İttifak'la bağlı bulunduğu Avusturya-Macaristan ve Almanya'yı olduğu kadar İngiltere, Fransa ve Rusya'yı da teskin edebilmek için, bu devletlerin merkezlerindeki elçilerine gönderdiği bir telgrafla, İtalya'nın, Trablus-garb'teki menfaatlerini korumak için harbe girdiğini, bunun dışında Balkanlar'da *status-quo*'nun korunması ve Avrupa Türkiye'sinin parçalanmaması politikasına sâdik kalacağını bir kere daha belirtmişti²².

Fakat İtalya, Trablus-garb (9 Ekim 1911) ve Bingazi şehirlerini (21 Ekim 1911) zapt etmesine, hattâ 5 Kasım 1911 de Trablus'u kendi topraklarına ilhak ettiğini ilân etmesine rağmen, bu uzak Osmanlı ülkesinde ümit etmediği bir mukavemetle karşılaşınca, harbi *Anadolu* sahillerine, *Ege Denizi*'ne nakletmeği düşünmeğe başlamıştı. Bununla, birbirinden önemli şu "3" gâye tahakkuk ettirilmiş olacaktı:

- 1 — Libya'ya ve özellikle Sirenayka'ya yardım için giden veya gönderilen insan ve malzeme akımını önlemek.
- 2 — Osmanlı hükümetini barışa zorlamak ve Trablus-garb ile Bingazi'yi almak için elde kuvvetli bir koz buldurmak.
- 3 — Anadolu'ya nüfuz etmek için, önemli bir mevki, bir köprübaşı elde etmek.

İtalya'nın harbi *Ege* sahillerine nakletmek niyetinde olduğunu, ilk önce İstanbul'daki Avusturya elçisi Pallavicini, Ekim 1911 ortalarında hükümetine bildirdi. Avusturya Dışişleri Bakanı Aerenthal, bunun Balkanlar'ın *status-quo*'sunda bir değişiklik doğuracağını ve 20.II.1887 tarihli Üçlü İttifak andlaşmasınının 7. maddesiyle tesbit edilmiş bulunan Avusturya menfaatlerine zarar vereceğini belirterek muhalefet etti. Gerçekten de, mezkûr 7. madde şöyle idi: "Her iki hükümet, bir üçüncü devlet tarafından kendilerine teklif edilen ve Balkanlar'da yahut Adriyatik ve Ege'deki Osmanlı adaları ile sahillerinde, *status-quo*'nun değişmesini istihdaf eden değişiklikleri birlikte mütalâa etmeyi taahhüt ederler"²³.

Bu yüzden Aerenthal ile San Giuliano arasında, bu maddenin tefsiri üzerinde uzun bir münakaşa başladı. İtalyan Dışişleri

²² R. Sertoli Salis, ayn. esr. s. 6 vd.

²³ *Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie*, Paris, 1923.

Bakanı, Osmanlı İmparatorluğu'nu barışa zorlamak için, *Ege* denizindeki 2 veya 3 adanın işgal edilmesinin veya *Anadolu* limanlarından herhangi birine çıkartma yapılmasının Üçlü İttifak'a aykırı olmayacağı hususunda ısrar ediyor, hattâ *Rodos* ve etrafındaki adaların, coğrafi mevkileri itibariyle Avrupa'da değil, Asya'da bulduklarını iddia ediyordu.

İtalyan tasavvurundan haberdar edilen Almanya ise, başlangıçta kesin bir tavır takınmamış, sadece savaş alanının genişleyeceği tehlikesine dikkati çekmiş, arkasından da İmparator II. Wilhelm, Türkiye'nin 12 *Ada*'da mühimsenecek bir kuvveti bulunmadığı için, böyle bir işgâlin İtalya'ya hiç bir avantaj sağlamayacağını ilâve etmişti.

Rus Dışişleri Bakanı Neratoff da, İtalyan kamu-oyunun Türkiye'ye karşı fazla tahrik edilmemesi gerektiğini belirtmekle yetinmişti. Bununla beraber İtalya, 7 Kasım 1911'de Petersburg'da bir hamle daha yapmış ve büyük bir mukavemetle karşılaşmamıştı.

Diğer İtilâf devletlerine gelince, Paris'te, Osmanlı hükümeti, İtalya tarafından ileri sürülen barış şartlarını kabul etmediğine göre, İtalya'yı serbest bırakmak yolunda bir düşünce hâkimdi. İngiltere nezdinde ise resmî bir teşebbüs yapılmamıştı. Fakat İngiltere, her zaman olduğu gibi, böyle bir hareketin kendi menfaatlerine zarar vermemesine ehemmiyet atfediyordu ve Dışişleri Bakanı Grey, Avusturya elçisine, halkı grek olan adalardan birinin işgâlinin, büyük devletlerin menfaatlerine aykırı düşeceği kanaatinde olmadığını söylüyordu.

Şu halde, mukavemet sadece ve sadece Avusturya'dan geliyordu. Aerenthal, sırf geçici bir işgâl bahis konusu olsa bile kendi görüşünde ısrar ediyor, harbin başka sahalara yayılması halinde, müslüman dünyasının Avrupa devletlerine karşı ayaklanacaklarından bile bahsediyordu. Bununla beraber Üçlü İttifak andlaşmasının yenilenmesi mes'elesi, Avusturya'nın mukavemetinin kırılması hususunda İtalya'ya bir fırsat hazırladı. Üstelik Aerenthal'ın 17 Şubat 1912'de ölümü ve halefi Kont Berchtold'un, İtalya ile münasebetlerin düzeltilmesine meyletmesi, Avusturya'nın muhalefetini iyice gevşetti ve 1912 Nisanı başlarında Avusturya, işgâlin geçici olması, yâni harbin sonunda Türkiye - İtalya diplomatik münasebetleri tekrar kurulup barış yapıldığında, işgâl altına alınan adaların Türkiye'ye geri verilmesi şartıyla buna razı oldu. Esasen, Rus Dışişleri Bakanı Sazanoff'un İtalyan elçisi Melegari'ye, Türkiye'ye herhangi hayati bir noktasından bir darbe indirmenin ve böylece Jön Türkler'in gurur-

larını kırmanın şart olduğunu söylemesinden²⁴ sonra bütün hazırlığını görüp Avusturya'nın muvafakat cevabını bekleyen İtalya için, harbi *Ege*'ye nakletmek ve *Rodos* veya civarındaki adalardan birkaçını zaptetmek üzere harekete geçmek, artık bir gün mes'elesi idi.

Osmanlı hükümetine gelince, İttihat-Terakkî iktidarı, 1910'dan itibaren memleketin iktisadî kaynaklarını sömüren Yunan tüccar ve ticaretine karşı bazı ciddi tedbirler almış, İzmir, Mersin, Adana ve Selânik gibi büyük şehirlerde Yunan ticaretine karşı boykot hareketlerine başvurulmuştu. Osmanlı - İtalya harbi başlayınca, bu boykotajdan sızlanan fakat aslında Megalo-İdea'sını gerçekleştirmek için hiçbir fırsatı kaçırmayan Yunanistan ile İtalya arasında Türkiye'ye karşı bir ittifakın yapılacağından bahsedilmeğe başlanmıştı. Bu vaziyette, harbin başlamasından hemen sonra (1 Ekim 1911) iktidara gelmiş olan Küçük Said Paşa hükümeti, Yunanistan ile münasebetleri düzeltmek için 16 Kasım 1911'de, 18 aydan beri devam eden boykotaja son verdiğini ilân etti²⁵.

İtalyan filosu 24 Şubat 1912'de Beyrut'u bombardıman etmiş, böylece savaşı Doğu Akdeniz'e nakletmek niyetinde olduğunu göstermişti. Fakat İtalya Genelkurmayı, adaların işgâline başlamadan evvel *Çanakkale Boğazı* önlerinde bahri bir nümayişe girişmeği, gerekirse mevziî bir saldırıda bulunmayı ve adaların Anadolu ile irtibatlarını kesmeği tercih etmişti.

İtalya'nın yeni harekâta tahsis ettiği kuvvetler 1912 Nisanı başlarında *Astrofalya* adasında toplanırken, bir İtalyan kablo gemisi, *İmroz - Boğaz, Limni - Bozcaada* ve *Limni - Selânik* kablolarını kesmişti. Nihayet Amiral Viale komutasındaki 27 parçadan müteşekkil 3 filoluk İtalyan donanması, 18 Nisan 1912 sabahı *Çanakkale Boğazı* önlerinde görünmüş ve *Kumkale - Seddülbahir* hattında harb nizamına geçmiş, fakat *Na'ra*'da bulunan Türk donanmasının boğaz methaline doğru hareketi üzerine, 3 saat süren bombardımandan sonra geriye çekilerek güneye doğru seyrine devam etmişti²⁶.

²⁴ Bu temaslar hakkında tafsilat: R. S. Salis, ayn. esr. s. 9 vdd.

²⁵ Osmanlı ülkelerinde Yunan ticaretine karşı girişilen boykot için bk. Edouard Driault-(Michel Lhéritier), *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 a nos jours*, c. V (1908-1923), Paris, 1926, s. 55 vdd.

²⁶ Ali Haydar Emir, *1327-1328 Türkiye - İtalya harbi tarih-i bahri*, İstanbul, 1339, s. 230 vd.

Bu hâdise üzerine Osmanlı hükümeti, *Çanakkale Boğazı*'nın, bî-
taraf devletlerin ticaret gemileri de dahil olmak üzere, her türlü ge-
çişe kapalı olduğunu ilân ederek Boğaz methaline mayin döktürdü.
Ancak, başta Fransa ve Rusya'nın bulunduğu Avrupa devletlerinin
itirazları karşısında, bir müddet sonra Boğaz'ı beynelmilel seyrüsefere
açmak zorunda kaldı.

İtalyan donanmasının büyük bir kısmı *Çanakkale Boğazı* önlerinde
görünürken, Visamiral Amero komutasındaki bir dördüncü filo da,
Rodos'u *Anadolu*'ya ve *Kerpe (Karpatos)* üzerinden *Girit*'e bağlayan
telgraf kablolarını kesmiş, 18 Nisan'da *Sisam*'ın merkezi olan *Porto*
Vathy'ye saldırarak bir Türk gambotunu batırılmış ve *Marmaris Kör-*
fezi'nin güney doğusundaki *Patera* telgraf-telefon merkezini tahrip
etmiş, bunu da 23 Nisan'da *Çeşme* telgraf merkezinin tahribi takip
etmişti²⁷.

İtalyanların *Boğaz*'a ve arkasından *Sisam*'a saldırmaları, başta
Avusturya olmak üzere Avrupa büyük devletlerinin protestolarına
yol açmıştı. Fransa Başbakanı Poincaré, İtalya'nın, Boğazları zor-
lamağa değil, adalardan bir-kismini işgale çalışmasını tavsiye edi-
yordu. Londra'daki İtalyan elçisi de, İngiliz Başbakanı Nicolson'a,
İzmir'e saldırılmıyacağı hakkında teminat vermek zorunda kalmıştı.
Bu suretle Fransa ve İngiltere'nin doğrudan doğruya *Anadolu*'ya yapı-
lacak bir harekete karşı olduklarını öğrenen İtalyan hükümeti, coğ-
rafî mevkii ve topoğrafik durumu itibariyle müsait olan *Astropalya*
(*Stampalia*) adasının işgâline karar verdi ve Amiral Presbiterio ko-
mutasındaki filotilla, 28 Nisan 1912'de buraya ihraç yaptı. Adanın
merkezi *Livadia*'ya giren İtalyan amirali, yerli rumlar tarafından büyük
bir merasimle karşılandı.

Rodos'a 4 Mayıs sabahı çıkartma yapıldı. Gnl. Ameglio ve
Amiral Viale komutasındaki 6.000 kişilik İtalyan kuvveti, adanın
doğusundaki *Kalitheas*'a ihraç edilmişti. Cezâir-i Bahr-i Sefid Valisi
Subhi Bey, *Rodos* şehrini terk ederek kaçmış ve adadaki 1.200 kişiden
ibaret Türk garnizonu, müdafaa bakımından daha müsait olan mer-
kezdeki *Psithos*'a doğru çekilmeğe başlamıştı. Bu yüzden Ameglio,
ciddî bir mukavemetle karşılaşmadan kolaylıkla ilerliyerek ertesi 5
Mayıs'ta *Rodos* şehrine girmişti. 7 Mayıs'ta *Lindos* limanında ele ge-
çirilen Vali, İtalya'ya gönderilmiş ve yeni takviye alan Ameglio, 16

²⁷ Gaetano Cicerone, *La terza Colonia Italiana*, s. 387 vd.

Mayıs'ta *Psithos* üzerine yürümüştü. Buradaki Türk kuvvetleri akşama kadar mukavemet ettikten ve 100 kadar zayıat verdikten sonra, başta komutanları olduğu halde teslim olmağa karar vererek, 33 subay ve 950 er teslim olmuşlar, bu kararı red eden bir-kaç yüz kişi de etrafa dağılmışlardı. Böylece İtalyanlar, 1'i subay olmak üzere 9 ölü ve 20 yaralıdan ibaret çok az bir zayıat pahasına *Rodos*'un işgâlini tamamlamışlardı.

Diğer adalara gelince, buralarda zaptiye neferlerinden başka askerî bir kuvvet bulunmadığı için, İtalyanlar birer-ikişer harb gemisi göndermek suretiyle adaları kolaylıkla işgâl altına aldılar. Şöyle ki:

9 Mayıs 1912'de *Herke* (*Harki*),

12 Mayıs 1912'de, *Kerpe* (*Karpathos*), *Kaşot* (*Kasos*), *İncirli* (*Nisyros*), *İlyaki* (*Piskopi*, *Tilos*), *Leros*, *Patmos* ve *Kilimli* (*Kalimnos*),

16 Mayıs 1912'de, *Lipsos*,

19 Mayıs 1912'de, *Sömbeki* (*Symi*), ve nihayet

20 Mayıs 1912'de *İstanköy* (*Kos*, *Coo*) adasının işgâli, ada Kaymakamı ile zaptiyelerin esir alınmasıyla, *Rodos* ve *12 Ada* tamamıyla İtalyanların eline geçmiş oluyordu²⁸.

III — İşgâlin Tepkileri, Yunan Emelleri ve Ouchy Andlaşması :

Osmanlı Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa, *Rodos*'un işgâline karşı ilk tepki olarak, Fransa'nın ve bilhassa Doğu Akdeniz'de menfaati olan İngiltere'nin sükûtundan sızlandı. Bunun bir tesiri görülmeyip diğer adalar da biribiri arkasına işgâl edilince, Osmanlı hükümeti, başta *İstanbul* ve *İzmir* olmak üzere bazı büyük şehirlerde bulunan İtalyanların çıkartılmasına karar verdi ve demiryollarında çalışanlarla rahipler, dul kadınlar müstesa olarak, 2.000 kişilik ilk kabile 20 Mayıs 1912'de *İzmir*'den sınır dışı edildi.

İtalyan hükümeti, daha *Ege*'deki harekâta girişmeden önce Avrupa büyük devletlerinin açık veya kapalı muvafakatlerini almış olduğu için, bu devletlerden hiç-biri adaların işgâli karşısında hakikî tepkilerini gösteremezdi. Bununla beraber, beklenilmeyen aksülamel gene Avusturya'dan geldi. İtalyanlar *Astropalya* adasını henüz işgâl etmişlerdi ki, Kont Berchtold, bu hareketin, istemiyerek rıza gös-

²⁸ Adaların işgâli hakkında bk. R. S. Salis, ayn. esr. s. 14 vd. ; G. Cicerone, ayn. esr. 390 vd. ; José Brissa, *La guerra Italo - Turca (1911-1912)*, Barcelona, s. 506 vdd.

termiş olduğu mahdut bir-kaç adaya münhasır kalmaması ihtimalinden şikâyet etti ve *Rodos* ile diğer adaların da işgal edilmesi karşısında, bunun, grek kurtuluş hareketini kamçılıyacağına ve yeni ihtilatlar doğuracağına kanaat getirerek, adaların İtalyanlar tarafından tahliyesinden sonra buralarda muhtar bir idare kurulması gerekeceğini beyan ettiği gibi, İtalyan işgâlinin tahdit edilmesi için diğer müttefiki Almanya'yı tazyike başladı.

Bir taraftan Üçlü İttifak'la İtalya'nın müttefiki bulunan, diğer taraftan da Osmanlı İmparatorluğu üzerinde koruyucu rolüyle bir-çok menfaatler elde etmeğe çalışan ve bu itibarla İttihat-Terakkî hükümetlerini destekliyen Almanya, adaların Türkiye'ye geri verilmesinde bazı müşkülâtla karşılaşılacağını saklamamakla beraber, o sıralarda bilhassa Balkanlar'da bir karışıklığın vuku bulmamasına ehemmiyet veriyordu.

Fransa, 10 yıldan beri İtalya'yı istediğini yapmak hususunda serbest bırakmağa söz vermişti. Fakat kendisinin de büyük bir müslüman tebaası vardı ve kendi doğu politikası, bir-çok menfaatleri bulunan Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü esasına dayanıyordu. Bu yüzden de, savaş edenler arasına girerek onları ayırması gerekli idi. O da böyle hareket ederek, İtalya ile Türkiye arasında toplanacak barış konferansının sadece Trablus-garb'i ele almasını, *Rodos ve 12 Ada*'nın mukadderatının ise Büyük devletlerce tâyin edilmesini istemeğe koyuldu.

İngiltere de İtalya'ya hizmet etmekten bahtiyardı. Fakat Hindistan kapılarını, müslüman dünyasını tehlikeye düşürmek te istemiyordu. İtalyan işgâlinin uzun zaman devam etmesi, Doğu Akdeniz'de Üçlü İttifak'ın kuvvetlenmesi demektir. Bunun içindir ki Foreign Office, 13 Haziranda, işgâlin İngiltere'nin stratejik menfaatlerine aykırı olduğunu ve bu bölgede İngiliz siyasetinin asırlık temelini *status-quo*'nun muhafazası olduğunu açıkladı. Aynı zamanda işgâl konusunda İtalya'yı cesaretlendirmiş olan Rusya'dan da şikâyete başlandı.

Rusya'ya gelince, Racconigi mutabakatıyla İtalya'ya bağlı olan Çarlık idaresi, Roma hükümetine yardım etmeği arzuluyor, fakat Akdeniz'e çıkmak siyasetinden ve Boğazlardan geçişin serbest olması nokta-i nazarından feragat edemediği ve tehlikeli Şark Mes'elesini şimdilik açmak istemediği için, kendisini iki taraf arasında his ediyordu. *Rodos ve 12 Ada*'nın gelecekte ne olacağını bir Rus mes'elesini değil, bir Avrupa mes'elesini telâkkî eden Dışişleri Bakanı Sazanoff, ada-

ların Türkiye'ye iâdesine, fakat buralara *Girit*'tekine benzer bir muh-tariyet verilmesine taraftar görünüyordu²⁹.

Adaların ne zaman ve ne gibi şartlarla tahliye edileceği hakkında büyük devletlerin başkentlerinde diplomatik temaslar yapılır ve or-taya çeşitli fikirler atılırken İtalya, *Rodos ve 12 Ada*'nın iâdesinin güç olduğunu göstermek için bir taraftan buralardaki yerli halkın Yunanistan'a karşı olan hislerini tahrik ediyor, diğer taraftan da işgâlin muvakkat olmayacağına delâlet eden bazı tedbirlere başvuruyordu. İşgâlin ilk günlerinde İtalyan general ve amiralleri, adalar halkına hitaben yayınladıkları beyannâmelerde, mâhiyet itibariyle birbirinden çok farklı, hattâ zıd iki ifade kullanıyorlardı. General Ameglio, 5 Mayıs 1912 tarihli beyannâmesinde şöyle diyordu :

“Rodos adası sâkinleri

Şanlı hâturalar ve medeniyet benzerliğiyle size bağlı olan İtalya, harbin gidişinin bir sonucu olarak, adanızı işgâl ettiğini bildirir.

Majeste Kralımın emirleriyle, İtalya'nın, Osmanlı hükümeti ve ordusu ile savaştığını, fakat mâsum ve silâhsız olan Rodos halkını dost saydığını ve bu hüsnütevccühünün en büyük örneklerini vermek istediğini ilân, aynı zamanda bu andan itibaren sizin dininize, âdetlerinize ve an'anelerinize saygı gösterileceğini temin ederek, aranızda sivil ve askerî idareyi deruhte ediyorum.

Bu itibarla hepimizi, silâhlarınızı ve mühimmatınızı teslim etmeğe ve umumî nizamın muhafazasını yardımcı olarak düşmanlarımız lehine herhangi bir harekette bulunmaktan kaçınmağa dâvet ediyorum.

İtalya'nın, medenî âlemde çok iyi bilinen kanunlara ve harb âdetlerine karşı saygısı, bana, size yapılan bu dâveti kabul edeceğinizi ümit ettiriyor.

Aksi halde, bana verilen vazifeyi yerine getirmek için, istemiyerek ve katı-yüreklilikle de olsa enerjik tedbirler almaktan çekinmeyeceğim.

Rodos, 5 Mayıs 1912
İşgâl Kuvvetleri Kumandanı
G. Ameglio”³⁰

²⁹ Adaların İtalyanlar tarafından işgâli karşısında devletlerin durumu ve diplomatik faaliyetler için, o tarihte İtalya Başbakanı bulunan G. Giolitti'nin, *Memorie della mia vita* (Milano, 1922) adlı hatıratı ile, devrin Fransız Başbakanı ve müstakbel Cumhurbaşkanı Raymond Poincaré'nin *Les Balkans en feu 1912* (Paris, 1926) adlı eserinde geniş bilgi mevcuttur.

³⁰ İtalyanca metin: R. S. Salis, ayn. esr. 15 vd.

Görülüyor ki, bu beyannâmede İtalya'nın *Rodos*'u hâkimiyeti altına aldığına dair herhangi bir ifade mevcut olmayıp, devamlı hükümlerle Türkiye'ye âit olmak üzere müphem bir ihtiyatkârlıkla, işgâl hakkından, geçici bir işgâlden söz ediliyordu. Halbuki diğer adalar halkına hitaben yayınlanan beyannâmelerde ise, Osmanlı hâkimiyetinin sona erdiği, yâni hâkimiyetin İtalya'ya geçtiği belirtiliyor ve halka siyasî muhtariyet bahş ediliyordu. Meselâ, Amiral E. Presbitero tarafından 12 Mayıs 1912'de *Kilimli (Kalimnos)*'de yayınlanan beyannâmede, "Osmanlı hükümetinin hükümlerini tamamiyle sona ermiş olduğu için adanın hiç bir yerinde Türk bayrağı çekilemeyeceği" emr ediliyor ve sivil idare, İtalyanların nezaretinde çalışacak olan mahallin belediye meclisine bırakılıyordu³¹. Nihayet, *Rodos ve 12 Ada*'nın işgâlinin tamamlandığı 20 Mayıs'ta gene Ameglio tarafından neşr olunan ikinci beyannâmede de, Türk kuvvetlerinin uzaklaştırıldığına işaret ve halka, sükûnet ve emniyet kendi işleriyle uğraşmaları tavsiye edildikten sonra, "daima, medeniyetin ve ilerlemenin sembolü olmuş ve bundan böyle de olacak olan *himayemiz* altında emin ve mutmain olarak bir araya geliniz" deniliyordu³². Burada *himâye* (protezione) terimi, umumî mânada kullanılmıştı ve İtalyanların adalarda yerleşmek gâyelerinin ifadesi olduğu kadar, yerli halkın hislerini okşamak gâyesini de taşıyordu. Nitekim GnI. Ameglio *Rodos*'taki mahallî meclise (*Demogerondia*) giderek, "*Rodos*'a çıkarken karşımda 30.000 düşman bulacağımı sanıyordum, halbuki şimdi 30.000 çok samimî dost arasında, Grekler arasında bulunuyorum" diye hitap ediyor ve Metropolit'i ziyaretinde de, "Sizi kat'iyetle temin ederim ki, İtalya'nın muvakkaten işgal ettiği adalarınız, Türk-İtalyan savaşının sonunda muhtar bir idareye sahip olacaklardır. Bunu size, bir asker ve bir hristiyan olarak söylüyorum ve sözlerimi İncil'deki sözler gibi telâkki etmenizi rica ederim" demekten çekinmiyordu³³. Buna rağmen Ameglio, adalarda İtalya'nın hükümlerine delâlet eden bir adım daha atarak, ikinci beyannâmesinden çok geçmeden, 22 Mayıs'ta bir emirname ile Osmanlı Reji (Tekel) idaresine son vererek yerine İtalyan Monopol'unu ikame etmişti.

³¹ 7 madde ihtivâ eden beyannâme metni: J. S. Stéphanopoli, ayn. esr. s. 72 vd.

³² R. S. Salis, ayn. esr. s. 19 vd.

³³ S. G. Zervos, ayn. esr. s. 300

İtalyanların bu iki taraflı hareket tarzları, yerli halkı tahrik edencesine onlara karşı müsamaha göstermeleri, bu adaları almak isteyen Yunanistan'ın emellerine müsait bir zemin hazırladı ve çok geçmeden adalılardan bazıları da Yunanistan'la birleşmek için harekete koyuldular. Adalar halkı, muhtariyet ve işgâlin geçici olduğu vaidlerini kendilerine göre tefsir ederek, *Kilimli (Kalimnos)*'de görüldüğü gibi, özel bir bayrak kabul, ayrı bir idareci tâyin ettiler, hattâ muhtariyet idaresi için Atina'da hususî pullar bile basturdular³⁴. 3 Haziran 1912 de, hakikatte mevcut olmayan mevhum bir *12 Ada Komitesi* adına sözde başkan Roussos, Fransız hükümetine telgrafla müracaat ederek, adaların geleceğinin tâyin edilmesi hususunda yardım rica ediyordu. *Rodos ve 12 Ada*'nın grek olduğu ve dolayısıyla Yunanistan'la birleşmesi gerektiği yolunda Atina'da hazırlanan 7 ve 22 Haziran tarihli iki memorandum oradaki elçiliklere tevdi ediliyor, İskenderiye'deki 12 Adalılar adına da buna benzer bir muhtıra açıklanıyordu. Nihayet *Lipsos* ve *Astropalya* adaları müstesna, *Rodos* ve diğer 10 adayı temsil ettiklerini söyleyen 10 kadar dâvetli, Haziran'ın ilk günlerinde *Patmos*'taki Saint-Jean manastırında bir-araya geliyorlardı. Hiç birisi halk tarafından seçilmemiş veya görevlendirilmemiş olan bu delegeler, Yunanistan'ın Rodos Muavin Konsolosu Liatis'in başkanlığında toplanarak, 17 Haziran 1912'de muhtar bir *Ege Devleti*'nin kuruluşunu ve Yunanistan'la birleşmek istediklerini ilân ediyorlardı³⁵. Bunun üzerine Gnl. Ameglio, derhal bu sahte kongreyi dağıtarak bazı delegeleri tevkif ettirdiği gibi, bir müddet için umumî toplantıları da yasak etti. Artık *Rodos ve 12 Ada*'da İtalya'nın yerli halkı tahrik politikası sona ermiş, yerini bir polis rejimi almıştı.

Rodos ve 12 Ada'da bu olaylar cereyan ederken, Türkiye ile İtalya arasında barış için ilk temaslar da başlamıştı. İstanbul'a gönderilmiş olan İtalyan temsilcisi Giuseppe Volpi, 20 Haziran'da, Osmanlı hükümetini o sıralarda 2 mes'elenin, Adaların işgâli ve malî durumun meşgul ettiğine işaretle, "Adaların kaybına türkler pek ehemmiyet vermiyorlar. Fakat bu kayıp, Jön Türkler'in, büyük bir denizci kudret haline gelmek rüyalarının sonu olacaktır" diye yazıyordu. Di-

³⁴ bk. R. S. Salis, ayn. esr. s. 20.

³⁵ 10 maddelik karar metni: S. S. Stéphanopoli, ayn. esr. s. 78 vd. (Burada, Têlos = İlyaki adasının râhip Makarios tarafından temsil edildiği görülmektedir).

ğer taraftan İstanbul'daki Avusturya elçisi Pallavicini de, Haziran sonlarında Osmanlı Hariciye Nâzırı Âsım Bey'e, adalardaki işgâl durumunun uzaması halinde, buraların Türkiye'ye geri verilmesinin güçleşeceğine dikkati çekerek, harbin sona erdirilmesini istemiş, fakat Âsım Bey, İtalyan işgâlinin uzamasından hiç korkmadığı cevabını vermişti !

Böyle olduğu halde, Türkiye ile İtalya arasında barış müzakereleri 12 Temmuz'da *Lozan*'da başladı. Osmanlı hükümeti, bu ilk görüşmelere Şûray-ı Devlet Reisi Said Halim Paşa'yı memur etmiş, İtalya da temsilci olarak G. Volpi ve Guido Fusinato'yu göndermişti. 19 Temmuz'da İtalyan delegeleri, Said Halim Paşa'ya, *Rodos ve 12 Ada* konusunda şu 3 şıkki teklif ettiler :

- a) Adaların İtalyan hâkimiyetine terki,
- b) Muhtariyet verilmesi,
- c) Yerli halka bir takım garantiler tanımak suretiyle Türkiye'ye iâdesi.

Said Halim, bu tekliflere, "Her hal-ü-kârda eğer siz hakikaten adaları elinizde tutmak istiyorsanız tutunuz, fakat bizden muvafakat istemeyiniz; böyle bir müsaadeyi aslâ vermeyeceğiz. Yok, eğer iâde etmek istiyorsanız, bunu şimdiden konuşmak beyhudedir. Bana göre bir Adalar mes'alesi mevcut değildir. Siz, harb işgâli adıyla muvakkaten işgal ettiniz, harb bittiğinde de bırakacaksınız ve oraları bizim kat'î hâkimiyetimize girecek" diye sert bir cevap verdi³⁶.

Osmanlı Hariciye Nâzırı ve murahhasının bu cevaplarından, İtalya'yı ve Yunanistan'ı olduğu kadar diğer Avrupa devletlerini de meşgûl eden bir mes'ele haline gelmiş bulunan *Rodos ve 12 Ada* durumunun İstanbul hükümetince ne kadar küçümsendiği anlaşılacaktır. Bu sırada Sait Paşa hükümetinin istifası (16 Temmuz 1912) ve yerine kurulan Gâzi Ahmed Muhtar Paşa kabinesinin, Said Halim Paşa'yı geri çağırması üzerine *Lozan*'daki müzakerelere bir süre için ara vermek mecburiyeti hasıl oldu. Nihayet yeni Osmanlı hükümetinin seçtiği, orta-elçilerden Mehmed Nâbi ile Rumbey-oğlu Fahreddin, 12 Ağustos'ta *Lozan* civarındaki *Caux*'ya vardılar ve ertesi 13 Ağustosta görüşmelere tekrar başlandı. İtalya Başbakanı Giolitti, delegelerine, müzakereleri çıkmaza sürüklemelerini, meselâ Adalar'ın mukadderatının tâynini için plebisit yapılmasını teklif

³⁶ R. S. Salis, ayn. esr. 54.

etmelerini bildirmişti. Türk heyeti, savaş haline derhal son vermek için bir *modus vivendi* bulunmasını isteyince, İtalyanlar Afrika'daki Osmanlı kuvvetleriyle Adalardaki İtalyan kuvvetlerinin karşılıklı olarak geri çekilmesini teklif ettiler. Giolitti ise, Türkler Afrika'daki kuvvetlerini çekmeyince, İtalyanların *Rodos ve 12 Ada*'yı tahliye edemeyeceğini bildirdi ve 25 Ağustosta Torino'da toplantıya çağırdığı delegelerine son talimatı verdi. Buna göre, Türkiye tek taraflı olarak adalar halkına bazı imtiyazlar tanımalı ve İtalya'nın beynelmil bir mükellefiyet karşısında kalmaması için, bu imtiyazlar, andlaşma metninde yer almamalıydı³⁷.

Türk ve İtalyan delegeleri, 3 Eylül 1912'de *Caux*'dan *Ouchy*'ye naklettiklerinden, bundan sonra müzakerelere burada devam edildi. Bu arada Balkanlar'da olduğu kadar müttefikler arasında da münasebetler değişiyordu. Fransa Başbakanı Poincaré, İngiltere elçisiyle yaptığı görüşmede, *Rodos ve 12 Ada*'daki işgâl durumunun daimî olmaması için İtalya'yı tazyik etmek hususunda mutabık kalmıştı. Aynı zamanda Fransa, Adalar'a *Sisam* veya *Lübnan*'a benzer bir imtiyaz verilmesini istiyordu. Böylece "Türkiye zevâhiri kurtaracak, Yunanis'tan ilhak ümidini kaybedecek ve Fransa, sulh-sever ve medenî tesirini muhafaza ve inkişaf ettirecekti." Rus Dışişleri Bakanı Sazanoff ta, 24-25 Eylül'de İngiliz meslekdaşı Lord Grey'le yaptığı görüşmede, adaların denizci bir devletin elinde kalmasının muvazeneyi bozacağını belirterek, başa bir hristiyan vali getirmek suretiyle Türkiye'ye iade edilmesi gerektiğinden bahsediyordu³⁸.

Müzakerelerin uzaması ve 8 Ekim'de Karadağ'ın Osmanlı hükümetiyle diplomatik münasebetlerini kesmesi üzerine İtalyanlar, *Ouchy*'deki Türk delegelerine bir ultimatum vererek teklif edilen şartlar dahilinde andlaşmanın imzalanmasını istediler. Diğer taraftan, anlaşmaya varılmadığı takdirde İtalya'nın diğer adaları da işgâl edeceği rivayetleri yayıldı.

Bu vaziyette ve bilhassa Balkanlardaki olayların gittikçe ciddiyet kesbetmesi karşısında Osmanlı hükümeti, İtalyanların tekliflerini kabul etmek zarunda kaldı ve 15-18 Ekim 1912 tarihleri arasında *Ouchy*'deki iki taraf delegeleri, bir gizli anlaşma ile onun eklerini teşkil eden bir

³⁷ Ayn. esr. s. 57.

³⁸ Ayn. esr. s. 61.

barış andlaşmasını ve 3 protokolü imzaladılar. *Ouchy* veya *Lozan* anlaşmaları adıyla anılan bu anlaşmalar şu vesikalardan müteşekkildi :

1 — Gizli anlaşma : 15 Ekim 1912.

İtalya'ya terk edilen *Trablus-garb*'e tâyin edilecek müslüman dinî reisler, Kadı vs. hakkında olup "9" maddeden ibaretti ve 4 Ek'i vardı.

2 — Tek taraflı Protokoller : 17 Ekim 1912.

a) Ferman (Gizli anlaşmanın 1. Eki) : *Trablus-garb*'e muhtariyet verildiğine dâirdi ve Pâdişah tarafından yayınlanacaktı.

b) İrade-i Seniyye (Gizli anlaşmanın 3. Eki) : Ege adaları halkına hitaben Pâdişah tarafından yayınlanacaktı.

c) Genel af emir-nâmesi (Gizli anlaşmanın 2. Eki) : İtalya Kralı tarafından yayınlanacak olup *Trablus-garb* ve *Bingazi*'de genel af ilân edildiği ve buralarda islâm dinine özgürlük tanındığı hakkindaydı.

3 — Barış Andlaşması : 18 Ekim 1912 (Gizli anlaşmanın 4. Eki) :

11 maddeden ibaret bulunan ve imzalandığı gün yürürlüğe girecek olan Barış andlaşmasının 2. maddesi, doğrudan doğruya *Rodos ve 12 Ada*'ya âitti :

"İşbu muahedenin imzası akabinde hükümeteynden her biri, yâni hükümet-i Osmaniye *Trablus-garb* ve *Bingazi*'den ve İtalya hükümeti Adalardenizi'nde taht-ı işgâlinde bulunan adalardan, kendi zâbit ve askerleri ile memûrîn-i mülkiyelerinin celbleri zımnında emir vermeği taahhüd eder.

İtalyan zâbitan ve âsâkiri ile memûrîn-i mülkiyesi taraflarından cezâir-i mezkûrenin fi'len tahliyesi, Osmanlı zâbitân ve âsâkiri ile memûrîn-i mülkiyesi taraflarından *Trablus-garb* ve *Bingazi*'nin tahliyesini müteakib vukubulacaktır." ³⁹

Buna göre, İtalya, *Rodos ve 12 Ada*'yı Türkiye'ye iâde ediyor, fakat bunu kendisi bakımından çok önemli olan bir şarta, *Trablus-garb* ve *Bingazi*'deki bütün Osmanlı askerî kuvvetleri ile sivil memurlarının geri çekilmesi şartına bağlıyordu.

Andlaşmanın 4. maddesinde de zikredilen ve gizli anlaşmanın 3. ekini teşkil eden İrade-i Seniyye'ye gelince, bunda başlıca şu hükümler yer alıyordu ⁴⁰ :

³⁹ Andlaşmanın Türkçe metni için bk. *Düstûr*. Tertib-i sâni, c. VII, s. 8 vd.

⁴⁰ *Ouchy*'de tesbit edilmiş olan Fransızca metin için bk. Mehmed Nâbi-Rumbeyoğlu Fahreddin, *Trablus-garb, Bingâzi ve Cezâir-i isnâ-aşer mes'eleleri*, İstanbul, 1334, s. 16.

“Osmanlı hükümrânlığına tâbi bulunan *Ege Adaları* halkının emniyetini sağlamak gâyesiyle, buralarda idarî ve adlî reformlar uygulanacak, adaletin eşit olarak tevzii, emniyet ve din ve mezheb farkı gözetmeksizin halkın refahı sağlanacaktır.

“Memurlar ve hâkimler, yerli dili bilen mârûf kimseler arasından ve kabiliyetlerine göre tâyin edilecektir.

“Âdi suçlular hâriç olmak üzere, halka tam ve genel bir af bahşedilecektir. Netice itibarıyla, hangi sınıftan olursa olsun, hiç kimsenin, savaş süresince ifade ettiği fikirleri, siyasî ve askerî görüş ve faaliyetleri yüzünden şahsına veya malına karşı dâva açılmıyacak, kendileri tâciz edilmeyecek ve bu şekilde tevkif edilmiş veya başka yere nakl edilmiş kimseler derhal serbest bırakılacaktır.”

Ancak, hemen ilâve etmek yerinde olur ki, andlaşmaya rağmen *Rodos ve 12 ada* Türkiye'ye iâde edilmediği için, bu İrade-i Seniyye bir türlü yayınlanamadı ve tabiatıyla tatbiki bahis konusu bile olmadı.

IV — Rodos ve 12 Ada halkında İtalya - Yunanistan anlaşmaları, Sèvres Andlaşması ve Adaların İtalya'ya terki :

Ouchy andlaşmasının 2. maddesine göre, İtalya'nın adalardaki durumu “harb işgâli” halinden çıkıp “rehine olarak işgâl” halini almıştı. Fakat İtalya, *Trablus-garb*'teki Türk kuvvetlerinin tamamen çekilmediği bahanesiyle *Rodos ve 12 Ada*'yı henüz iâde etmeden Balkan Harbi patlak vermiş ve Yunanistan, *Nikarya* (17 Kasım 1912), *Midilli* (20 Aralık) ve *Sakız* adalarını ele geçirdiği gibi, 13/14 Mart 1913 gecesi *Meis*'te başlayan bir isyan hareketinden faydalanarak buraya da kuvvet sevk etmek suretiyle adayı hâkimiyeti altına almıştı. Bu yüzden ki, Yunanistan'ın adalar üzerindeki iddiası, Balkan savaşına son vermek için Londra'da başlayan müzakerelerde *Ege Adaları*'nın hep birlikte mütalâa edilmesi gerektiği ve bu adaların, Büyük devletlerin nezaretinde tarafsızlaştırılması görüşünü doğurdu. Bu da, İtalya'nın, adaların tahliyesini geciktirmesi, hattâ adalar karşılığında kendisine başka menfaatler sağlanmasını istemesi için güzel bir fırsat oldu. Esâsen *Ouchy* andlaşması ile Türkiye ile İtalya arasında savaş durumu sona ermiş ve dostane münasebetler başlamıştı. O kadar ki, Çatalca muharebeleri başladığında, Bulgarların İstanbul'u ele geçirmeleri ihtimaline karşı 17/18 Kasım 1912 gecesi Osmanlı başkentine çı-

kartılan 2.250 kişilik Alman, Fransız, İngiliz, Rus, Amerikalı ve Avusturyalılardan mürekkep kuvvet arasında, 100 İtalyan subay ve eri de bulunuyordu ⁴¹.

Bulgaristan ile Türkiye arasında imzalanan *Çatalca Mütarekesi* (3 Aralık 1912)'nden sonra Londra'da biri, Osmanlı İmparatorluğu ile Balkan devletleri arasında "Barış", diğeri de İngiltere Dışişleri Bakanı Grey'in başkanlığında, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya ve İtalya elçilerinin katıldığı ve adına "Büyük Elçiler Konferansı" denilen iki ayrı konferans tertip edilmişti. 16 Aralık 1912'de açılan Barış Konferansına, Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın istifasından (29 Ekim 1912) sonra işbaşına gelmiş olan Kâmil Paşa hükümeti, Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Reşid, Bahriye Nazır Vekili Salih Paşa ve Berlin elçisi Osman Nizamî Paşa'dan müteşekkil bir heyet göndermiş, buna mukabil Yunanistan, bizzat Venizelos'un başkanlığında, aralarında Paris Hukuk Fakültesi Devletler Hukuku Profesörü Politis'in de bulunduğu kalabalık bir heyet ve aşırı taleplerle katılmıştı.

Barış Konferansının 23 Aralık 1912 tarihli toplantısında Balkan devletleri temsilcileri, kendi aralarında kararlaştırmış oldukları barış şartlarını bildirdiler ki bununun 2. maddesi "*Ege Adaları'nın* terki" ne âitti. Bu teklife karşılık Osmanlı murahhasları 28 Aralık'ta, *Ege Adaları'nın Anadolu'nun* ayrılmaz bir parçası olduğu için başkasına verilemeyeceğini belirttiler. Buna rağmen bu Osmanlı görüşü, 1 Ocak 1913 toplantısında, "Adalarla ilgili mes'elelerin gerekirse Büyük Devletlerle birlikte incelenebileceği" şeklinde değiştirildiğinden, *Ege Adaları* mes'alesi Büyük Elçiler Konferansı'na havale edildi.

Elçiler Konferansı, 2 Ocak 1913'te Adalar işini ele aldı. Fakat büyük devletler arasında bu konuda bir görüş-birliği mevcut değildi. İngiltere'nin ana düşüncesi, İtalyanları adalardan çıkarmak, Fransa'nınki ise *Rodos ve 12 Ada'yı* İtalyanlardan alıp Yunanistan'a vermek idi. Üstelik Fransa, *Rodos ve 12 Ada*'dan başka, *Girit* dahil, türklerin elindeki bütün adaların Yunanistan'a, bu arada sadece *Taşoz*'un Bulgaristan'a verilmesini istiyordu. Ancak, *Sakız* ve *Midilli* gibi Anadolu'ya çok yakın bir-iki adanın, Yunanistan'ın kabul etmesi şartıyla Türkiye'ye bırakılmasına taraftardı ⁴². Rusya ise, Boğazlar'a

⁴¹ Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. II, Ks. 2, s. 124.

⁴² E. Driault, ayn. esr. s. 87.

yakın adalarla ilgileniyor ve *İmroz, Bozcaada, Limni ve Semadirek*'in Türkiye'ye bırakılmasını menfaatlerine daha uygun görüyordu. Devletler arasındaki bu anlaşmazlıktan faydalanan İtalya, *Rodos ve 12 Ada*'nın iâdesini, Arnavutluk güney sınırının tesbiti mes'elesine bağlamağa muvaffak oldu⁴³. Filhakika o, bir taraftan işgâli altındaki adaları Yunanistan'a vereceğini söyliyerek Arnavutluk sınırının dilediği şekilde tesbitine çalışıyor, diğer taraftan da, Türkiye'ye iâde edeceğim diye, *Bingazi*'de Sünûsilerin mukavemetini kırmağa çalışıyor; fakat esasta, bazı bahanelerle işgâli uzatıyordu.

Londra'da Saint-James'te toplanan Barış Konferansı, 29 Ocak'ta Balkan devletlerinin çekilmesiyle inkıtaa uğramış ve 3 Şubat 1913'te Balkan Savaşı'nın ikinci devresi başlamıştı. Büyük Elçiler Konferansı da, *Ege Adaları* ve bu arada *Rodos ve 12 Ada* mes'elesini kesin bir sonuca bağlamadan 11 Mayıs 1913'te yaz tatiline girmişti. Son olarak üzerinde en çok uyuşulan hal tarzı, *Rodos ve 12 Ada*'nın mukadderatının, *Ouchy* andlaşmasının 2. maddesi hükümleri yerine getirildikten, yâni *Trablus-garb* ve *Bingazi*'deki Osmanlı askerî kuvvetleri ile sivil memurları tamamiyle geri çekildikten sonra, 6 Büyük Devlet'çe birlikte kararlaştırılması idi. Bu da İtalya için bir başarı idi. Zirâ mes'ele, kendi muvafakati olmadan halledilemeyecek demektir.

Türkiye'ye gelince, hükûmet *Rodos ve 12 Ada*'ya pek ehemmiyet vermiyor, daha çok Yunanistan'ın işgâl ettiği *Nikarya, Sakız, Midilli* adalarını geri almağa çalışıyordu. *Rodos*'tan geçen Sadrâzam Kâmil Paşa, buradaki Fransız Konsolosuna, İtalyanların işgâlinde bulunan adaları iâde edecekleri kanaatinde olduğunu söylüyordu⁴⁴. Fakat Osmanlı hükûmeti, İngiltere'de inşa edilmekte olan 2 harb gemisini alıp donanmasını kuvvetlendirmeden önce, *Rodos ve 12 Ada*'nın boşaltılması hususunda acele etmemekte, bu adaların da Yunanistan'ın eline geçmesinden korkmakta idi. O kadar ki, İttihat-Terakkî üyesi Karasu Efendi, Roma'ya yaptığı seyahette, İtalyan hükûmetinden, Osmanlıların elinde bulunan diğer adaların da Yunanistan tarafından işgâline mâni olmak için, *Ege Denizi*'ne bir-kaç İtalyan harb gemisinin gönderilmesini istiyordu⁴⁵.

⁴³ Balkan harbinde Sırların Arnavutluğa girmelerini menfaatlerine aykırı bulan İtalya ile Avusturya, 31 Aralık 1912'de, bağımsız bir Arnavutluk devleti kurmak hususunda mutabakata varmışlardı.

⁴⁴ E. Driault, ayn. esr. s. 107.

⁴⁵ R. S. Salis s. 145.

Bu arada, *Rodos ve 12 Ada*'da Yunanistan lehine bazı hareketler de görülüyordu. Adalar halkı, 18 Aralık 1912'den itibaren *Ouchy* andlaşmasını protesto etmeğe koyulmuşlar ve *İstanköy* rumları, 20 Aralık'ta yayınladıkları bir beyannâme ile, muhtariyet verilse bile Türk idaresine dönmiyeceklerini belirterek, Yunanistan'la birleşmek emelinde olduklarını açıklamışlardı. Londra Barış Konferansı akamete uğradıktan sonra da, *Kilimli (Kalimnos)* halkı 25 Şubat 1913'te Yunanistan ile birleştiklerini ilân etmişlerdi. Bütün bu hareketlerden azamî şekilde faydalanmak isteyen Yunan Başbakanı Venizelos ile Dışişleri Bakanı Coromilas, bütün *Ege Adaları*'nın Yunanistan'a verilmesinin, bizzat Türkiye'nin menfaatlerine bile uygun olduğunu söylüyorlardı⁴⁶. Aynı zamanda Yunanistan, kendisinin hazırladığı bir ayaklanmayı bahane ederek *Meis* adasını da ele geçirmişti⁴⁷.

6 Büyük Devlet'in uzun müzakerelerden sonra üzerinde mutabık kaldıkları (20 Mart 1913) barışa esas olacak şartların, Osmanlı hükümeti (5 Nisan) ve Balkan Devletlerince de kabul edilmesinden (21 Nisan) sonra, 30 Mayıs 1913'te Türkiye, Balkan Devletleri ve İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya ve İtalya'nın bulunduğu 6 Büyük Devlet arasında Londra'da bir "Barış-öncesi Andlaşması" (Mukaddemat-ı Sulhiye Muahedesi) imzalandı. Bu andlaşmanın 5. maddesi ile, *Girit* hariç, *Ege Adaları*'nın geleceği üzerinde karar vermek hakkı Büyük Devletler'e bırakılıyordu. Türkiye, *Sakız* ve *Midilli*'yi geri almak için *Rodos ve 12 Ada*'dan bir kısmını, hattâ bunların hepsini Yunanistan'a vermeğe razı görünüyordu. Nitekim Cemal Paşa, ya-

⁴⁶ Ayn. esr. s. 96 vd.

⁴⁷ Lakerdis adındaki bir Giritlinin ön-ayak olmasıyla 13/14 Mart 1913 gecesi Osmanlı idaresine karşı isyan eden *Meis* halkı, ada Kaymakamı Lutfi Bey ile diğer memur ve zaptiyeleri tevkif ederek idareyi ele almışlar ve bir geçici ihtilâl komitesi kurarak Türk bayrağı yerine Yunan bayrağını çekmişlerdi. Bu isyan, Anadolu sahillerine yakın adaların Türkiye'ye bırakılması hususunda Londra konferansında ortaya atılan görüşe karşı bir Yunan tepkisi olarak hazırlanmıştı. Osmanlı Hükümeti, içinde bulunduğu durumdan dolayı adaya müdahale edip âsileri tedip edememiş, İtalya ise, *Meis*'in Yunanistan'ın eline geçmesini kendi menfaatlerine bir tecavüz telâkki edeceğini açıklamıştı. Böylece İtalya, Birinci Sünya Savaşından sonra işgal edeceği *Meis* için ilk adımını atarken, Giritli Yunan Başbakanı Venizelos, sözde Yunan bayrağını indirmek ve adada Türk hâkimiyetini tekrar tesis etmek için *Meis*'e bir miktar kuvvet sevk etmiş ve İhtilâl Komitesinin zevâhiri kurtarmak için yaptığı bir muhalefete rağmen bu kuvvetler adaya yerleşmişlerdi (Tafsilât : S. Salis, ayn. esr. s. 102 vd.).

bancı bir prens veya valinin idaresine tevdi edilmek şartıyla *Sakız, Midilli, Rodos, Herke, İncirli, İstanköy, Kilimli, Leros* ve *Lipsos* adaları Türkiye'ye bırakıldığı takdirde, *Semadirek* ile *12 Ada*'dan geride kalanların Yunanistan'a verilebileceğini söylerken⁴⁸, Berlin'deki Osmanlı elçisi Muhtar Paşa, *Sakız* ve *Midilli* karşılığında *Rodos* ve *12 Ada*'nın tamamıyla Yunanistan'a verilmesine razı olunacağını açıklıyordu⁴⁹. Buna karşılık, Yunanistan, *İmroz* ve *Bozcaada* dışında bütün *Ege Adaları* kendisine verildiği takdirde, *Rodos* ve *12 Ada*'nın Türk hâkimiyetinde tarafsızlaştırılmasına razı olmuştu. İşte Büyük Devletler, *Ege Adaları* hakkındaki kararlarını bu hava içinde verdiler. Tabiatıyla İtalya, *Rodos* ve *12 Ada*'yı *Ouchy* andlaşması gereğince Türkiye'ye iade etmeğe hazır olduğunu bildirerek, bu adaların karar dışında tutulmasını sağlamıştı. Gerçekten, 6 Büyükler, 14 Şubat 1914 te, sadece *İmroz, Bozcaada* ve *Meis*'i Türkiye'ye bırakıyor, *Sakız, Midilli, Nikarya* ve diğer adaları Yunanistan'a veriyorlardı. İtalyan işgâlindeki *Rodos* ve *12 Ada* bahis konusu bile edilmemişti.⁵⁰

Bu karara müphem bir dille itiraz eden Osmanlı hükümeti, *12 Ada*'yı *Sakız* ve *Midilli* ile değiştiremeyeceğini artık kat'i olarak anlamış ve bir Yunan istilâsı ihtimaline karşılık bu adaların İtalyan işgâlinde kalmasını tercih etmeğe başlamıştı. Sadrâzam, 26 Mayıs 1914'de Fransa elçisine "Bu, *Rodos* ve *12 Ada*'ya bir gün tekrar sahip olmamız için tek şanstır" diyordu⁵¹.

Osmanlı devlet ricâli bu şansa bel bağlamış görünürlerken Birinci Cihan Harbi başlamış bulunuyordu. Harbin başlangıcında, 1 Ağustos 1914'te bîtaraflığını ilân etmiş olan İtalya, istikbalde *Rodos* ve *12 Ada*'ya sahip olmak için el altundan bazı teşebbüslere girişmekten de geri kalmadı. Dışişleri Bakanı San Giuliano, Eylül sonlarında, Petersburg'daki elçisine gönderdiği bir talimatta, İtalya'nın ileride harbe girecek olursa Avusturya'ya karşı cephe alacağını ve Balkanlar'daki *status-quo* değiştiğinde *Rodos* ve *12 Ada*'nın kesin surette İtalyanlarda kalması gerektiğini bildirmiş ve Rus hükümeti nezdinde teşebbüse geçmesini istemişti. İtalya'nın bu arzusuna en çok muhalefet eden İngiltere'nin, 4 Kasım 1914'de *Kıbrıs*'ı kendi topraklarına

⁴⁸ Ayn. esr. s. 173.

⁴⁹ Ayn. esr. s. 142.

⁵⁰ Hikmet Bayur, *Türk İnkulâbı Tarihi*, c. II, Ks. 3, s. 246 vd.

⁵¹ R. S. Salis, ayn. esr. s. 183.

ilhak ettiğini ilân etmesi, Roma hükümeti için yeni bir fırsat oldu. Gerçekten de, yeni İtalyan Dışişleri Bakanı Sonnino'nun gayretleri sonucunda Grey, 25 Ocak 1915'te Atina'daki elçisine, Yunanistan'a Rodos'un veya İtalyan işgâlindeki adaların değil, başka yerlerin verilmesinin daha doğru olacağını bildiriyordu⁵². Böylelikle istikbale âit bazı vaidler elde etmeğe muvaffak olan İtalya, İtilâf Devletleri safinda harbe girmek için tekliflerini resmen ortaya attı. 16 Şubat 1915 te İngiltere'ye verilen 9 maddelik bir muhtıranın 8. maddesi *Rodos ve 12 Ada*'nın kendisinde bırakılmasına, 9. maddesi de *Antalya* bölgesine âitti. Uzun süren tereddüt ve müzakerelerden sonra nihayet 26 Nisan 1915'te İngiltere - Fransa - Rusya ve İtalya arasında *Londra Andlaşması* imzalandı. Bu andlaşmanın 8. maddesinde, "İtalya, hâlen işgâli altında bulunan *Rodos ve 12 Ada*'nın hükümranlık hakkını muhafaza edecek" deniliyor, 9. maddesinde de, Osmanlı İmparatorluğunun taksimi halinde İtalya'ya *Antalya* bölgesinde "uygun bir hisse" vâdediliyordu⁵³. Böylece Osmanlı İmparatorluğu aleyhindeki şartlarını İtilâf Devletlerine kabul ettiren İtalya, 1915 Mayıs'ında önce Avusturya - Macaristan'a ve 20/21 Ağustos'ta da Osmanlılara karşı savaşa girdi ve 22 Ağustos 1915'te, *Ouchy* andlaşmasının kendisine yüklediği mecburiyetleri fesh ettiğini, yâni *Rodos ve 12 Ada*'dan çekilmeceğini ilân etti. Bu suretle İtalyan işgâlinin "rehine olarak elde bulundurma" diye tavsif edilen ikinci devresi de sona ermiş oluyordu.

Diğer taraftan *Meis* adasında başgösteren yeni bir ayaklanma, Fransa'nın, Yunanistan'ın hâkimiyetinde bulunan bu adaya kuvvet sevketmesine yol açmıştı. 1913 Mart'ında *Meis*'te geçici olarak kurulmuş olan Yunan idaresi, eski mahallî cemaati (*Demogerondia*) tekrar iş başına getirmiş olmakla beraber, Yunan komiserleri iç-işlere müdahale ettiklerinden adada sükûn sağlanamamıştı. Neticede *Meis* halkı 17 Aralık 1915'te Yunan Komiseri Ulisse Horolagas'a karşı ayaklanarak ortodoks papazının başkanlığında 12 kişilik yeni bir idare heyeti kurmuşlardı. İsyanın elebaşısı 1912'de Türk idaresine karşı ayaklanmış olan ve *Rodos*'taki Fransız Konsolosu ile işbirliği yapan Lakerdis idi. Nitekim o, Fransız amirali Moreau'ya adadaki du-

⁵² Lloyd George, *The Truth about the Peace Treaties*, Londra, 1938, c. II, s. 1211.

⁵³ Andlaşmanın İtalya'ya âit 8-12. maddeleri için bk. Amedeo Giannini, *Documenti per la storia della pace Orientale* (1915-1932), Roma, 1933, s. 7.

ruma müdahale etmesi için haber göndermişti. Yunanistan *Meis*'te hâkimiyetini tekrar tesis etmek için bir gemi gönderirken, adada bir telsiz istasyonu kurmak için bahane arayan Fransa, derhal harekete geçmiş ve Amiral Moreau, 30 Aralık 1915'te *Meis*'te idareyi ele almıştı⁵⁴.

Bilhassa İngiltere ve Fransa'nın hem İtalya'yı hem de Yunanistan'ı memnun etmek için iki taraflı bir siyaset takip etmeleri, her iki devlete bol bol vaidlerde bulunmaları, Birinci Cihan Harbi süresince *Rodos ve 12 Ada* mes'elesinde İtalya ile Yunanistan arasında daimî bir çekişmeye sebep oldu. Üstelik son hâdiseler dolayısıyla buna bir de *Meis* üzerindeki karşılıklı emel ve iddialar da eklenmişti. İtalyan Dışişleri Bakanlığı, 1916 Kasım'ı ortalarında, Petersburg'daki elçisine, *Anadolu*'dan İtalya'ya verilecek yerler arasında *Meis* adasının da bulunacağını Rus hükümetine bildirmesi yolunda talimat vermek suretiyle *Meis*'i de almak için ilk çıkışını yapıyordu⁵⁵. Buna mukabil, Kral Kostantin'le mücadele için Selânik'te geçici bir hükümet kurmuş olan Venizelos, 1917 Ocak'ında Roma'ya bir temsilci göndererek şu teklifte bulunuyordu : İtalya, *Rodos ve 12 Ada*'dan istediği 2 adayı kendi hâkimiyetine alarak diğerlerini Yunanistan'a bırakmalıdır. Fakat Venizelos muvaffak olup Kralı çekilmeğe zorladıktan sonra, daha da aşırı taleplerde bulundu. Muhalefet meb'uslarından Stratos, savaş nasıl sona ererse ersin, Yunanistan'ın "millî hak" larını İtilâfcılardan elde etmeğe çalışacağını açıklıyordu : Bunlar da, *Kuzey Epir, Rodos ve 12 Ada* ile *Kıbrıs* idi. Bizzat Venizelos ta, 24 Mayıs 1918'de İtalyan elçisine, sulh konferansında *Rodos ve 12 Ada*'yı istiyeceğini, eğer İtalya buna karşı koyacak olursa, milletlerin kendi mukadderatlarına kendilerinin sahip olmaları hususundaki İtilâf prensibi karşısında dâvayı kaybedeceğini söylüyordu⁵⁶.

Amerika Birleşik Devletleri de gittikçe Yunanistan'a meylediyordu. Filhakika barış esaslarını hazırlamağa memur edilen Amerikalı R. Lansing'in, Avrupa'nın gelecekteki hudutları için hazırladığı 21 Eylül 1918 tarihli muhtıranın 14. maddesinde, "Yunanistan'ın, *Ege* denizinde önemli bir kısım arazi ile, halkı yunanlı olan *Anadolu* sahillerindeki bütün adaları" mutlaka alması gerektiği söyleniyor ve

⁵⁴ R. S. Salis, ayn. esr. 222 vd.

⁵⁵ Ayn. esr. s. 226.

⁵⁶ Ayn. esr. s. 231 vd.

üstelik *Anadolu*'da bazı limanlar ile bir kısım toprakların da verilebileceği belirtiliyordu⁵⁷. Gene barış müzakereleri hakkında A. B. D. Dışişleri Bakanlığına çekilen 29 Ekim 1918 tarihli telgrafta da, *Rodos ve 12 Ada* mes'elesinde İtalyan - Yunan anlaşmazlığına işaretlerle, Yunanistan lehine bir hal çaresi bulunması isteniyordu⁵⁸.

1918 Aralık'ında Paris'te toplanan ve 18 Ocak 1919'da çalışmalarına başlayan Barış Konferansı'nda durum Yunanistan lehine görünüyordu. Nitekim, Venizelos, 30 Aralık'ta verdiği muhturada, *İstanbul ve İzmir* bölgesinden başka *Rodos ve 12 Ada* ile birlikte bütün *Ege Adaları*'nı istiyordu. Yunanistan'da kurulmuş olan "12 Ada Cemiyeti" de Paris'e delegeler göndererek kesif bir faaliyete girişmişti. Bunlar, Wilson prensipleri dahilinde, adalar halkının kendi mukadderatlarına sahip olmalarını isterlerken, İtalyan Bakanlarından biri de aynı prensibe taraftar çıkmıştı. Askerî Emekliler ve Malûller Bakanı Bissolati, kabineden istifa ederek, İtalya'nın, halkı grek olan *12 Ada*'yı Yunanistan'a takdim ederek "emin bir dost" kazanmasını teklif etmeğe başlamıştı⁵⁹. Nihayet, A. B. D. delegelerinin hazırladığı 12 Ocak tarihli projeye göre (4. paragraf), *Rodos ve 12 Ada* Yunanistan'a verilecekti. Bütün bunlardan cesaret alan Venizelos, 3 Şubat 1919'da "10'lar Konseyi"nde taleplerini tekrarlayarak bütün *Ege Adaları*'nı istedi. Yunan talepleri, Lloyd George'un teklifi üzerine, A. B. D., İngiltere, Fransa ve İtalyan delegelerinden müteşekkil 8 kişilik bir komisyona havale edildi ve bu komisyon, 6 Mart 1919'da, İtalyan işgâlindekiler hariç, *Meis* de dahil olmak üzere bütün *Ege Adaları*'nın Yunanistan'a verilmesi kararına vardı. A. B. D. delegeleri *Rodos ve 12 Ada*'nın da Yunanistan'a bırakılmasına taraftar oldukları halde, İngiliz ve Fransız mümessilleri mes'elenin komisyonda müzakere edilmesini tercih etmişlerdi.

Paris'te vaziyet İtalya'nın aleyhine, Yunanistan'ın lehine geliyordu. İtalya, Adriatik mes'elesinde A. B. D. nin muhalefeti yüzünden 24 Nisan'da "4'ler Konseyi"nden çekilince Lloyd George, 5 Mayıs'ta *Rodos ve 12 Ada*'nın da Yunanistan'a verilmesini açıkça teklif etmiş, bunun üzerine 3 Büyüklükler, 14 Mayıs 1919'da Asya'daki Os-

⁵⁷ R. Lansing, *The Peace Negotiations*, Boston-Newyork, 1921, s. 192-197.

⁵⁸ Tafsîlât için: D. H. Miller, *My Diary at the Conference of Paris, with Documents*, New York, 1926, c. II, Vsk. 12.

⁵⁹ R. S. Salis, ayn. esr. s. 244.

manlı topraklarını paylaştıırken, *Rodos ve 12 Ada*'yı, *Meis* te dahil olmak üzere Yunanistan'a vermişlerdi.

Bu durum karşısında İtalya hükümeti, işgâli altında bulunan *Rodos ve 12 Ada*'dan hiç olmazsa bir kaçını kurtarabilmek için doğrudan doğruya Yunanistan ile anlaşma yollarını aramağa başladı. Haziran'da İtalya Dışişleri Bakanlığına tâyin edilen Tomaso Tittoni, Paris Barış Konferansı'na döndüğünde Venizelos ile temasa geçti ve 29 Temmuz 1919'da Paris'te bir anlaşma imzalamaya muvaffak oldu. *Tittoni - Venizelos Mutabakatı* diye anılan 8 maddelik bu gizli anlaşmanın⁶⁰ 5. maddesi ile İtalya, *Ege*'de işgâli altında bulunan adaların hükümlerini Yunanistan'a bırakıyordu. Yalnız *Rodos* adası İtalyan hâkimiyetinde kalacak ve İtalya, barış konferansının bu adalar hakkında kesin karar vermesini takibeden 2 ay zarfında *Rodos*'a geniş bir muhtariyet tanıyacaktı. Yunanistan da, kendisine devredilecek adalarda İtalya'nın, yol, liman, okul v.s. inşası için sarf etmiş olduğu parayı tazmin edecekti. Bununla beraber, 7. madde gereğince İtalya, *Anadolu*'da memnuniyet verici bir durum elde edemediği takdirde, bu mutabakattan feragat edebileceği gibi, Yunanistan da, 4. maddede zikredilen *Trakya*, *Güney Arnavutluk* ve *Anadolu* hakkındaki isteklerinde tatmin edilmezse aynı serbestiye sahip olacaktı.

Bu anlaşmadan başka, aynı tarihli bir protokolle de İtalya, *Anadolu*'da ve *Balkanlar*da Yunan ve İtalyan istekleri yerine getirildikten sonra, *Rodos* halkına kendi mukadderatlarını tâyin etme hakkını tanıyacağını taahhüt ediyor, ancak böyle bir plebisit için, İngiltere'nin de *Kıbrıs*'ı Yunanistan'a bırakmaya karar vermesi ve plebisitin, barış andlaşmasından 5 yıl sonra yapılmasını şart koşuyordu⁶¹.

Bununla beraber *Tittoni-Venizelos Mutabakatı* hiç bir bakımdan tatbik edilmek şansına nâil olmadı. Zirâ, eskiden beri İtalya'yı *Rodos ve 12 Ada*'dan çıkarmak gâyesini güden İngiltere ve bilhassa devrin İngiliz Başkanı Lloyd George, Osmanlı barışı hazırlanırken *Rodos ve 12 Ada*'yı tamamiyle Yunanistan'a bırakmak için çalıştı ve A. B. D. Senatosu da 17 Mayıs 1920'de, *Kuzey Epir*, *Anadolu* sahilleri (*İzmir - Aydın*) ile birlikte *Rodos ve 12 Ada*'nın Yunanistan'a verilmesini uygun buldu⁶². Bu vaziyette İtalya için, kâğıt üzerinde kalan bu Mutabakatı

⁶⁰ Metin: A. Giannini, ayn. esr. s. 17 vd.

⁶¹ R. S. Salis, ayn. esr. s. 255.

⁶² *Congressional Record*, LIX, s. 7 den naklen R. S. S. Salis, 261.

fesh etmekten başka yol kalmamıştı ve yeni Giolitti Kabinesinde Dışişleri Bakanlığına getirilen Kont Sforza, *Tittoni-Venizelos Mutabakatı*'nın 7. maddesine dayanarak, 22 Temmuz 1920'de Yunan elçiliğine verdiği bir nota ile anlaşmayı fesh ettiğini bildirdi.

Anlaşmanın feshi tabiatıyla Yunanistan'da infîâl uyandırdı. Venizelos, *Rodos ve 12 Ada* İtalya'ya bırakıldığı takdirde, Türkiye için hazırlanan barışı imzalamıyacağını söylüyor, İtalya ise, *Rodos*'ta plebisit yapılacaksa 15 yıl sonra yapılmasını istiyordu. İşte bu hava içinde *Sèvres*'e girildi.

İtilâf Devletleri'nin kendi aralarında hazırlayıp Osmanlı muhahaslarına kabul ettirdikleri 10 Ağustos 1920 *Sèvres Andlaşması*'nın XI. Bölümünün 122. maddesi doğrudan doğruya *Rodos ve 12 Ada*'ya âit olup aynen şöyle idi :

“Türkiye, eylevm İtalya'nın taht-ı işgâlinde bulunan Cezâir-i Bahr-i Sefid adaları, yâni Stampalia, Rodos, Harkit, Kerpe (Scarpanto), Kaşot, Piskopis, İncirli (Nysiros), Kalimnos, Leros, Patmos, Lipsos, Sömbeki (Simi), İstanköy (Coo) adaları ile bu adalara tâbi cezâir-i sagîre ve Kastellorizon (Meis) adası üzerindeki kâffe-i hukuk-ı tasarrufatından İtalya lehine olarak feragat eyler”⁶³.

Bu madde gereğince İtalya, yıllardan beri süre-gelen mücadele ve müzakerelerden büyük bir başarı ile çıkmış, *Rodos ve 12 Ada* ile birlikte Fransız işgâlinde bulunan *Meis* adasını da hâkimiyeti altına almış görünüyordu. Şimdi, *Meis*'in Fransa tarafından İtalya'ya devredilmesi gerekiyordu. Bununla beraber Yunanistan *Rodos ve 12 Ada* üzerindeki iddialarından vaz geçmiş değildi. Üstelik, adalar halkı Yunanistan'a mütemayil bulunuyor ve Anadolu'da başlayan Kurtuluş Savaşı karşısında *Sèvres* andlaşmasının kolay-kolay tatbik edilmeyeceği anlaşılıyordu. İşte bütün bunları göz-önüne alan İtalya, adalar hususunda Yunanistan ile yeni bir pazarlığa girişmeyi uygun buldu.

Sèvres Muahdesinin imzalandığı aynı gün (10 Ağustos 1920), İtalya'nın Paris Büyükelçisi Kont Lelio Bonin ile Venizelos arasında, *Rodos ve Meis* müstesna, *12 Ada*'nın ve onlara tâbi adacıkların hükümranlığını Yunanistan'a devreden yeni bir mutabakata varıldı. *Bonin-Venizelos Mutabakatı* adını taşıyan 10 maddelik bu yeni anlaş-

⁶³ Andlaşmanın Türkçe metni : *Sevr. Devlet-i Aliyye ile Sulh Muahdesi*, 10 Ağustos 1920, Konya, 1336; krş. İtalyanca tercümesi : A. Giannini, ayn. esr. s. 48 vd.

manın⁶⁴ 2. maddesine göre İtalya, 2 ay içinde *Rodos*'a geniş bir muh-tariyet verecek ve İngiltere *Kıbrıs*'ı Yunanistan'a terke karar verdiği takdirde ve 15 yıl sonra yapılmak şartıyla *Rodos*'ta plebisiti kabul edecekti. 3. Madde gereğince Yunanistan, İtalya'nın adalarda yaptığı inşaatın masraflarını ödiyecek. 4. madde ile de, Yunanistan'a bırakılan adalardaki Osmanlı teb'ası, *Sèvres*'in yürürlüğe girdiği anda Yunan teb'ası sayılacak, ancak 18 yaşından yukarı olanlar, bir yıl içerisinde Türkiye veya İtalya tâbiyetine girme hakkına sahip olacaklardı.

Bonin-Venizelos Mutabakatı, bir taraftan *Sèvres* andlaşmasına, diğer taraftan da İtalya - İngiltere - Fransa arasındaki anlaşmaya sıkıca bağlıydı. Gerçekten, anlaşmanın 10. maddesinde, tasdiknâmelerin, *Sèvres* tasdiknâmelerinin teâti edildiği vakit Paris'te yapılacağı ve bu Mutabakatın, *Sèvres*'in yürürlüğe girdiği zaman tatbik edileceği tasrih edilmişti.

İtalya, bu Mutabakata dayanarak *Rodos*'ta bir İtalyan Belediye Reisinin başkanlığında ve dört cemaatten (Türk, Grek, Lâtin, Yahudi) birer müşâvirin bulunduğu mahallî bir idare kurdu ve 23 Eylûl'de de adalardaki idarenin adını "Rodos ve Meis İdaresi" olarak değiştirdi. *Sèvres* andlaşmasının tasdik edilmemesi ve Yunanistan'da Venizelos'un devrilmesi İtalya'ya, bu Mutabakatı tatbik etmeyip adalarda kalma imkânını verdi. Türk Millî Mücadelesi karşısında *Sèvres*'i tâdil etmek için 1921 Şubat'ında Londra'da toplanan ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin de Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığındaki bir hey'etle katıldığı Konferansta İtalya, Fransa ile bir anlaşma yaparak (1 Mart 1921) *Meis*'i de almağa muvaffak oldu. Fakat bu devir, "hükümrânlık" adıyla değil, sadece *Mondros Mütarekesi* hükümleri dahilinde bir devir idi⁶⁵. Artık *Sèvres* andlaşmasının tatbik edilemeyeceğine kesin surette kanaat getiren İtalya, çok geçmeden adalardaki idaresine "Rodos, Meis ve işgâl altında bulunan diğer 12 Adalar idaresi" unvânını verdi (20 Kasım 1921).

Yunanistan'ın Anadolu'da mağlûp olması ve *Mudanya Mütarekesi*'nin (11 Ekim 1922) imzasıyla, *Sèvres* Andlaşması ve ona bağlı olan

⁶⁴ Metin için bk. A. Giannini, ayn. esr. s. 164-166.

⁶⁵ R. S. Salis, ayn. esr. s. 286 vd. Londra Konferansında 12 Ada temsilcileri, Yunanistan'la birleşme arzularını tekrarlamışlar, fakat Lloyd George, adaların *Sèvres* hükümlerince devri için evvelâ Fransa'nın *Meis*'i İtalya'ya vermesi gerektiğini ileri sürmüştü.

Bonin-Venizelos Anlaşması kendiliğinden düşüyordu. Buna rağmen şekli de olsa bir fesih gerekiyordu ve yeni Bononi Kabinesinde Dışişleri Bakanı olan Schanzer, 8 Ekim 1922'de Roma'daki Yunanistan elçisi Metaxas'a, İtalya'nın, *Bonin-Venizelos Mutabakatı*'nı fesh edilmiş telâkkî ettiğini bildirdi. Ancak İtalyan Bakanı, İtalya'nın, adaları Yunanistan'a devrettiği takdirde Türklerin intikamına mâruz kalacaklarını ve şimdi bu adaların "İtalya himâyesinde" bulunduğunu da ilâve etmişti⁶⁶.

V — Lozan Andlaşması ve Meis Adası Mes'elesi :

Lozan'da barış görüşmeleri başlamadan, İtalya'da Faşistler ve Mussolini iktidara gelmiş bulunuyordu. Mussolini, konferans açılmadan evvel İsviçre'ye giderek Lord Curzon ve R. Poincaré ile görüşmüş ve *Sèvres* Andlaşmasıyla İtalya'ya verilmiş bulunan *Rodos, 12 Ada* ve *Meis*'i elden çıkarmamak için zemin hazırlamağa çalışmıştı.

21 Kasım 1922'de *Lozan* müzakereleri açıldığı vakit durum şöyle idi : *Rodos, 12 Ada* ve *Meis*'i İtalya'ya bırakan *Sèvres* Andlaşması tasdik edilip yürürlüğe girmemiş, hattâ İtalya hükümeti, *Sèvres*'e bağlı olan *Bonin-Venizelos Mutabakatı*'nı fesh etmişti. Ancak, ortada fi'li bir durum da vardı ve bütün bu adalar İtalyanların işgâlinde idi. Diğer taraftan, *Sèvres*'in hükümlerini hiç-bir surette tanımayan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, 4 Ekim'de, barış konferansında müzakere edilecek mes'eleri gösteren bir program ilân etmişti. 14 maddelik bu programın 10. maddesi "Anadolu sahillerine yakın olan adalar" a âitti ki *Rodos, 12 Ada* ve bilhassa *Meis* bu adalar arasında yer alıyordu.

Lozan'da, *Rodos ve 12 Ada* hariç olmak üzere diğer *Ege Adaları* mes'elesi, müzakerelerin ikinci günü yâni 22 Kasım 1922'de ele alındı. Bu konudaki Türk görüşü, *Misak-ı Milli*'ye ve 14 Şubat 1914 tarihli Büyük Devletler kararına dayandırılmıştı. Türk heyeti başkanı İsmet Paşa, arazi mes'elelerini inceleyen ve Lord Curzon'un başkanlık ettiği Birinci Komisyon'un 25 Kasım tarihli toplantısında isteklerimizi şöyle belirtmişti :

1 — Anadolu sahillerine çok yakın olan adacıklarla *İmroz, Bozcaada* ve *Semadirek* Türkiye'ye verilmelidir. Bunlardan *İmroz* ve *Bozcaada* esâsen 14 Şubat 1914'te Türkiye'ye bırakılmıştır. *Semadirek* te Çanak-

⁶⁶ Ayn. esr. 291.

kale Boğazı'na çok yakın olduğu için Türkiye'nin emniyeti bakımından ona verilmelidir.

2 — Öbür adalar, askerlikten tecrid edilmeli, aynı zamanda bu adalara siyasî muhtariyet verilerek tarafsızlaştırılmalıdır⁶⁷.

Buna mukabil Venizelos, *İmroz ve Bozca-ada*'nın da Yunanistan'a verilmesini talep etmişti. Bu Türk - Yunan görüş ayrılığı ve Curzon'un, adalara bir nevi siyasî muhtariyet verilmesine hukukî ve amelî bakımdan imkân görmediğini ileri sürerek *İmroz, Bozcaada* ve *Semadirek* üzerindeki iddiaların Boğazlar mes'elesiyile birlikte müzakere edilmesini teklif etmesi üzerine, mes'ele bir alt komisyona havale edilmiş ve neticede sâdece *İmroz* ile *Bozcaada*'nın Türkiye'ye verilmesi, *Midilli, Sisam, Sakız* ve *Nikarya* adalarının da askerlikten tecridi konusunda anlaşılmıştı⁶⁸.

Dâveti yapan İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından hazırlanmış olan andlaşma projesinde 15. madde doğrudan doğruya *Rodos ve 12 Ada*'ya âitti. *Sèvres* muahedesinin 122. maddesinin bir adaptasyonundan ibaret bulunan bu maddeye göre, *Rodos* ile *Meis* dahil 13 ada İtalya'ya veriliyordu. Henüz bu madde ele alınıp müzakere edilmemişti. İtalya, Kurtuluş Savaşı süresince Ankara hükümetiyle idame ettirdiği iyi münasebetlerinden⁶⁹ dolayı *Meis* olmasa bile *Rodos ve 12 Ada*'nın kendisine bırakılacağını ümit ederken Yunanistan, *Bonin-Venizelos Mutabakatı*'nın fesh edilmiş olduğunu nazarı itibare bile almıyordu. Gerçekten, Yunan heyeti 29 Ocak 1923'te başkanlığa verdiği muhtıradan, proje metnindeki 15. maddeye muhalif olmadığını, ancak *Rodos ve 12 Ada* hakkında İtalya ile Yunanistan arasında tasdik edilmeyen bir anlaşma mevcut olduğunu belirterek, bu anlaşmaya ve milliyet prensiplerine uygun olarak *12 Ada* mes'elesine bir hal şekli verileceğini ümit ettiğini bildiriyordu.

Büyük devletler, komisyonlarda görüşülüp te bir karara varılmayan işleri kendilerine göre bir şekle sokmuşlar ve hazırladıkları bir

⁶⁷ Cemil Bilsel, *Lozan*, c. II, s. 243.

⁶⁸ Krs. *Lozan Sulh Muahedenâmesi*, (İstanbul, 1339) Madde: 12-14.

⁶⁹ Bilindiği gibi, 1921 Londra Konferansına Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin dâvet edilmesi mes'elesinde İtalya Türkiye lehine aracılık yapmış ve Konferans sırasında Bekir Sami Bey ile İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza arasında, İtalyanlara Anadolu'da bazı imtiyazlar taniyan bir protokol imzalanmıştı (12 Mart 1921 tarihli bu anlaşma metni için bk. A. Giannini, ayn. esr. s. 175 vd.). Ancak bu anlaşma Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından tasdik edilmemiş, dolayısıyla yürürlüğe girememiştir.

andlaşma metni ile 7 ek'ini, kabul edilmek üzere 31 Ocak 1923 te heyetimize tebliğ etmişlerdi. Uzun tartışmalardan sonra Türk delegasyonu, 4 Şubat'ta bu projeye bir muhtıra ile cevap vermiş, fakat Lord Curzon Lozan'ı terk edip gittiğinden Konferans'ın birinci devresi sona ermişti.

Türk Heyetinin 4 Şubat 1923 tarihli muhtırasında, muahede projesinin bir-çok maddelerine itiraz edildiği halde, 15. madde "bütünüyle kabul" edilmişti. Ancak muhtıranın sonunda, itiraz edilen maddelerin dışındaki diğer mes'eleler üzerinde de mukabil teklifler yapmak hakkımızın mahfuz bulunduğu belirtilmişti⁷⁰. Bununla beraber İtilâf Devletleri, bu muhtırada 15. maddeye itiraz edilmemiş olmasından, maddenin Türk heyetince kabul edildiği mânasını çıkaracaklar ve bu da Konferansın ikinci devresinde çetin müzakerelere rağmen *Rodos*, *12 Ada* ile birlikte *Meis*'i de elden çıkarmamıza sebep olacaktı.

Türk Heyeti Ankara'ya döndükten sonra Müttefikler, müzakerelerin tekrar başlamasını temin etmek için, 29 Şubat'ta Türk itirazlarına cevap vermişler, bunun üzerine Ankara Hükümeti, 8 Mart 1923 te İstanbul'daki İngiliz, Fransız ve İtalyan Yüksek Komiserlikleri vasıtasıyla mukabil tekliflerini bildirmişti⁷¹. Bu karşı teklifte, 15. maddeye *Meis*'in Türk hâkimiyetinde kalacağına dâir bir fıkra eklenmesi istenmişti.

Meis mes'elesi Lozan Konferansının ikinci devresinde uzun ve çetin müzakerelere yol açtı. 25 Nisan 1923 tarihli toplantıda, İngiliz delegasyonu başkanı Horace Rumbold, ne İsmet Paşa'nın 4 Şubat tarihli mektubunda, ne de Müttefiklerin 29 Şubat'ta buna verdikleri cevapta *Meis* adasının bahis-konusu edilmediğini öne sürerek, ahalisinin hepsi de hristiyan olan adanın Türkiye'ye verilmesini kabul edemeyeceğini söyledi. Buna karşılık Türk heyeti Başkanı İsmet Paşa, *Meis*'in, *Anadolu* kıyı sularında ve onu tamamlayan bir parça olduğunu, 14 Şubat 1914 Londra Büyük Elçiler Konferansı'nın da bu adayı Türkiye'ye bırakmış bulunduğunu, *Meis* Türk millî sınırları içinde olduğundan isteğin *Misak-ı Millî*'ye de uygun düştüğünü ve nihayet Konferansın birinci devresinde 15. madde üzerinde müzakere

⁷⁰ Mektup metni: *Lozan Zabıtları*, c. IV, s. 8-15.

⁷¹ bk. *Türkiye ve Düvel-i İtilâfiye beyninde Lozan Muahede-i sulhiyesi ve mukavelât projeleri ve Türkiye'nin teklif ettiği tadilât*, İstanbul, 1339.

açılmamış olduğunu müdafaa etti. Fakat İtalyan delegesi Montagna'ya göre, Müttefikler 29 Şubat tarihli cevaplarında, İsmet Paşa'nın 4 Şubatta verdiği muhtırada yazılı olmayan ve Türk hâkimiyetini kararlaştırılmış olan sınırların ötesine genişletecek olan bir teklifi görüşemeyeceklerini bildirmişlerdi ve Türk heyeti de bunu kabul etmişti. *Meis* adasının küçük olması, bu prensipten feragata sebep olamazdı. Ayrıca, Türk isteği *Misak-ı Milli*'ye de aykırı idi. Zirâ *Misak-ı Milli*'nin 1. maddesi, "Türk çoğunluğunun oturduğu" yerlerden bahsediyordu. Bütün bunlardan başka Montagna, andlaşmanın 6. maddesine göre 3 mil olarak tesbit edilen Türk kara-suları içinde olduğu halde, başka devletlere yâni Yunanistan'a bırakılan adaların bulunduğuna da dikkati çekti. İsmet Paşa, *Meis*'in *Anadolu*'ya bağlı olup olmadığını tesbit etmek için teknik bir komisyona veya hakeme gitmeğe hazır olduğunu bildirdiği halde, o gün Müttefikler adına konuşan İtalyan delegesi bunu da kabul etmediğinden müzakerelerde bir neticeye varılamadı⁷².

Nihayet, 4 Haziran 1923'te Birinci Komite toplantısı açıldığı zaman başkan Sir Horace Rumbold, müzakerelerin o hafta sonunda bitirilmesi gerektiğini ve Komitenin artık toplanamayacağını söylemiş, bundan sonra andlaşmanın 2, 12 ve 14. maddelerinde Türk isteğine uygun bazı değişiklikler yapılarak 15. maddeye geçilmişti. H. Rumbold, müzakerelerin bir an önce bitirilebilmesi için Türk heyetinden, *Meis*'in Türkiye'ye iade edileceği hakkında maddeye bir fıkra ilâve edilmesi teklifinden feragat edip etmeyeceğini sordu. Bunun üzerine İsmet Paşa, şu demeci okudu :

"*Meis* adası *Anadolu*'nun kara-suları dahilinde bulunur ve onun ayrılmaz bir parçasıdır. *Anadolu*'nun askerî emniyeti, bu adanın Türkiye'ye verilmesini gerektirir. Şu halde, adanın Türk hâkimiyetine verilmesini isteyen Türk delegasyonunun talebi, çok meşrû haklara istinat etmektedir. Fakat Türk Heyeti, dünya sulhünün teessüsüne yardım etmek gâyesiyle, gayet ağır bir fedakârlığı göze alarak *Meis* için yazdığı kayıtlardan feragat eyler"⁷³.

Türk Heyeti başkanının demeci belîğ, veciz fakat acı idi. *Rodos ve 12 Ada* dışında, Balkan Harbi sonrasında Türkiye'ye bırakılmış olan

⁷² Cemil Bilsel, *Lozan*, II, s. 249.

⁷³ Demec'in Fransızca aslı için bk. *Lozan zabıtları*, II. seri, I, s. 126; Krş. Cemil Bilsel, ayn. esr. II, s. 250.

Meis adası da, “dünya sulhüne hizmet” gibi ulvî bir prensib altında kaybedilmişti. İtalyan delegesi Montagna, yapılacak şeyi yaparak Türk delegasyonuna teşekkür etti ve bu hareketin, Türkiye ile İtalya arasında teessüs edecek dostluk ve iyi münasebetler bakımından bir kazanç olduğunu söyledi. Andlaşmanın 15. maddesi artık son şeklini almıştı :

“Türkiye, zîrde ta’dâd olunan adalar üzerindeki bilcümle hukuk ve müstenidâtından İtalya lehine feragat eyler : Elyevm İtalya’nın taht-ı işgâlinde bulunan Stampalia (Astropalia), Rodos, Kalki (K-harki), Skarpanto, Kazos, Piskopis (Tilos), Misiros (Nisyros), Kalimnos, Leros, Patmos, Lipsos, Sömbeki (Symi) ve İstanköy (Kos) adaları ile bunların tevâbiinden olan adacıklar ve *Meis* (Castellorizo) adası”⁷⁴.

24 Temmuz 1923’te imzalanan *Lozan Andlaşması*’nın Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde müzakeresi sırasında mebuslardan bir kısmı adalarla ilgili hükümleri tenkit etmişlerdi. Bunların başında da Şükrü Kaya vardı. 21 Ağustos toplantısında konuşan Şükrü Kaya’ya göre, Hükümetin büyük zaferden beklediği netice gâyet mütevâzi idi : *Misak-ı Milli* sınırları içinde hür ve müstakil bir devlet. Fakat bu hak *Lozan*’da da esirgenmişti. Andlaşma, 1913 sınırlarını bile temin etmiyordu. *Semadirek* ve *Limni* adaları alınmamıştı. Diğer adalar, yâni *Rodos*, *12 Ada* ve *Meis* Anadolu’nun bir parçası olup İtalya ile hiç-bir münasebeti yoktu. İşte bütün bu sebeplerle o, andlaşmanın reddini istemekte idi⁷⁵. Buna ve diğer maddeler hakkındaki tenkidlere rağmen Türkiye Büyük Millet Meclisi, 23 Ağustos 1923’te, 14 muhalife karşı 213 gibi büyük bir çoğunlukla *Lozan Andlaşma*’sını tasdik etti. Türkiye dışında andlaşmayı onaylayan ilk yabancı devlet te İtalya idi (11 Ocak 1924). Ancak, ilk tasdiknâmeler 16 Ağustos 1924’te mübadele edilebildiğinden *Lozan Andlaşması* bu tarihte yürürlüğe girdi.

Böylelikle *Rodos*, *12 Ada* ve *Meis*’i artık resmen hükümranlığı altına alan İtalya, bu adaları “İtalyan Ege Adaları” (Le Isole Italiane dell’Egeo) adı verilen bir idarî birlik halinde kendi topraklarına kattı. 1925’te kabul edilen bir kanunla da adalar halkı İtalyan teb’ası sayıldı⁷⁶. Bununla beraber *Rodos* ve *İstanköy*’deki türklere birer cemaat

⁷⁴ *Lozan Sulh Muahedenâmesi*, Madde: 15.

⁷⁵ bk. Cemil Bilsel, ayn. esr. II, s. 521 vd.

⁷⁶ R. S. Salis, ayn. esr. s. 325.

halinde teşkilâtlanmak, kendi yönetim kurullarını seçmek hakları tanındı.

Ancak, *Lozan Andlaşması*'nın 15. maddesinde *Rodos ve 12 Ada*'nın "tevâbiinden", yâni bunlara tâbi adacıklardan bahsedildiği halde *Meis* adasına tâbi adacıklar hiç zikredilmemişti. Bu yüzden, Anadolu kara-suları içinde bulunan ve sayıları bir-hayli olan bu adacıkların kime âit olacağı, Türkiye ile İtalya arasında önemli bir mes'ele halini aldı ve yıllarca süren müzakerelere konu teşkil etti.

Bu adacıkların durumunu tesbit etmek için, 1927 yılı Aralığından beri Ankara'da müzakerelere başlanmış, fakat herhangi bir ilerleme kaydedilmemişti. Türkiye Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü (Aras), 3 Nisan 1928'de Milano'da Mussolini ile görüşmüş ve bunun sonunda Roma'da 30 Mayıs 1928 tarihli Türk - İtalyan Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adli Tesviye Anlaşması imzalanmıştı. 5 yıl için imzalanan bu anlaşmanın 3. maddesine göre, iki devlet arasında çıkan ve diplomatik yollardan halledilemeyen uyuşmazlıklar, uzlaşma usulüne tâbi tutulacak, bunda da muvaffak olunamazsa adli tesviye yoluna gidilecekti. 4. Madde gereğince de, anlaşmanın tefsirinden ve tatbi-katından doğacak uyuşmazlıklar, sadece bir tarafın talebi ile La Haye Adalet Divanı'na götürülebilecekti⁷⁷.

Bu anlaşma 28 Kasım 1928'de Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından tasdik edilmiş ve tasdiknâmeler İtalyan Dışişleri Bakan Yardımcısı Grandi'nin Aralık ayındaki Ankara ziyaretinde teâti edilerek yürürlüğe girmişti. Bununla beraber *Meis*'e tâbi adacıklar mes'elesinde bir mutabakata varılamıyordu. Türkiye, *Lozan Andlaşması*'nın 15. maddesinde *Meis*'e tâbi adacıkların zikredilmediğine ve gene *Lozan*'ın 6. maddesinin ikinci fıkrasındaki, aksine bir kayıt olmadığı takdirde Türk kara-sularının 3 mil dahilindeki ada ve adacıkları da ihtivâ edeceği hakkındaki hükmüne dayanarak *Meis*'e tâbi adacıkların Türkiye'ye âit olacağını müdafaa ediyor, buna mukabil İtalya, maddedeki bir ifadeyi tefsir ederek, *Lozan*'ın 15. maddesindeki "bunların tevâbiinden olan adacıklar" ibaresinin *Meis*'e de şâmil olduğunu iddia ediyordu. Ankara'daki İtalyan Büyük Elçisiyle devam eden görüşmelere rağmen 1929 Mayıs'ında ancak Bodrum Körfezindeki *Kara-ada*'nın Türk hâkimiyetinde bulunması hususunda

⁷⁷ Mehmet Gönlübol-Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Ankara, 1963, s. 78. Anlaşma metni : *Düstur*, 3. tertip, ikinci tabı, c. X, s.32.

görüş-birliğine varılmış, lâkin *Meis*'e tâbi adacıklar konusunda uyuşulamamıştı. Bunun üzerine, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü ile İtalyan elçisi Orsini Barone arasında 30 Mayıs 1929'da imzalanan bir tahkim-nâme ile mes'elenin La-Haye Adalet Divanı'na götürülmesine karar verilmişti⁷⁸.

1930 Haziran'ında toplantıya çağırılan Beynelmilel Adalet Divanı'nda Türkiye'yi Adliye Vekili Mahmud Esad Bey temsil ediyor ve Divan'dan şu 3 mes'ele hakkında karar vermesi isteniyordu :

1 — *Meis*'e tâbi isimleri sayılan şu adacıklar, *Lozan Andlaşması* hükümlerine göre İtalya'ya mı, Türkiye'ye mi âit olmalıdır?

2 — Adalet Divanı, bütün bu adacıkları taraflardan birine verdiği veya iki taraf arasında paylaştığı takdirde, iki memleketin karşılıklı menfaatlerine göre, mahallî deniz nakliyat ve faaliyetlerini himaye etmek için ne gibi ölçülere başvuracaktır?

3 — Bodrum Körfezi'ndeki *Kara-ada*, *Lozan* hükümlerine göre İtalya'ya mı, Türkiye'ye mi âit olmalıdır?

Uluslararası La-Haye Adalet Divanı görüşmeleri devam ederken Türkiye ile İtalya arasındaki ikili temaslara ara verilmiş değildi. Nitekim Dr. Tevfik Rüştü Bey ile İtalyan elçisi Pompeo Aloisi arasında 4 Ocak 1932'de Ankara'da yeni bir anlaşma imzalanarak yıllardan beri süre-gelen bu mes'eleye son verildi. "Anadolu Sahilleri ile *Meis* Adası arasındaki ada ve adacıkların ve Bodrum Körfezi karşısındaki adanın cihet-i âidiyeti hakkında İtilâf-nâme" başlığını taşıyan 7 maddelik bu anlaşmanın⁷⁹ başlıca hükümleri şunlardı :

"Madde 1 — İtalya Hükümeti, aşağıda zikredilen adacıklar üzerinde Türkiye'nin hâkimiyetini tanır :

Volo (Çatal-ada), Ochendra (Uvendire), Fournachia (Furnakya), Kato Volo (Katovolo), Prassoudi (Prasudi) (Katovolo adasının cenubu şarkisinde), Tchatallota, Pighi, Nissi-Tis-Pighi, Recif Agricelia, Prousseclisse (Kaya), Pano Makri, Kato Makri (Kayalıklar dahil), Marathi, Roccie Voutzaky (Rocci Vutchaki), Dacia (Dasya), Nissi-Tis-Dacia, Prassoudi (Dasya'nın şimalinde), Alimentarya (Alimentaria), Caravola (Karavola).

⁷⁸ M. Gönlübol-C. Sar, ayn. esr. s. 109. Metin : *Düstur*. 3. tertip, ikinci tabı, c. XI, s. 102.

⁷⁹ Türkçe ve Fransızca metin : *Düstur*, üçüncü tertip, c. XIV (Ankara, 1939), s. 37 vd.

Madde 2 — Bodrum Körfezi'nde Kâin Kara-ada kezâlik Türkiye'ye âit olacaktır.

Madde 3 — Buna mukabil Türkiye Hükümeti, merkez Kastellorizo şehri kilisesinin kubbesi ve nısıf kutru bu merkez ile San-Stephano Burnu (Point du vent) arasındaki mesafe olan bir daire ile çevrilecek mıntaka dahilinde kâin adacıklar yâni : Psoradia, Polyphados, St. Georges (cenupta St. Georges, şimalde Agrielaia tesmiye edilen ve 236 numaralı İngiliz haritasında gösterilen iki ada).

Psomi (Strongylo), Cutsumbora (Kutsumboras) (Kayalıklar), Mavro Poinaki (Mavro Pinachi), Mavro Poinis (Mavro Poini) adacıkları üzerinde İtalya hâkimiyetini tanır.

Yukarıda zikredilen daire içinde bulunan bu adacıklardan maada St. Georges (Rho), Dragonera, Ross ve Hypsili (Stronghyli) adacıkları da İtalya'ya âit olacaktır”.

Bundan sonra 4. maddede, taksim edilen adacıklar arasında kalacak diğer adacık ve kayalıkların, hangi tarafta bulunurlarsa o devlete âit olacakları belirtiliyor, 5. maddede de kara-sularının sınırları çiziliyordu.

4 Ocak 1932 anlaşmasına göre, Bodrum Körfezi'ndeki *Kara-ada* Türk hâkimiyetinde kalıyor, *Meis*'e tâbi 30 adacık ise, 19'u Türkiye'ye ve 11'i de İtalya'ya verilmek üzere iki taraf arasında taksim ediliyordu. Anlaşma, 14 Ocak 1933'te Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından onaylandı ve 7. madde gereğince, tasdiknâmelerin Roma'da teâtisinden 15 gün sonra 1933 Mayıs'ında yürürlüğe girdi. Diğer taraftan, Türk ve İtalyan Hükümetleri, 3 Ocak 1933 tarihli birer mektupla, 30 Mayıs 1929 Tahkim-nâmesi dahilinde anlaşıklarını La-Haye Adalet Divanı'na bildirdiklerinden, mes'ele Divan'ın gündeminden çıkarıldı⁸⁰.

VI — Adaların Yunanistan'a Devredilmesi :

Lozan Andlaşmasıyla *Rodos*, *12 Ada* ve *Meis*'in İtalya'ya verilmesi, Avrupa büyük devletlerinin yardımıyla bağımsızlığına kavuştuğundan beri bu adaları almayı siyasetinin temel unsurlarından biri haline getirmiş bulunan Yunanistan'ı hiç şüphesiz ki memnun etmemişti. Ancak o Anadolu savaşının mağlûbu sıfatıyla buna fazla itiraz edememiş, hattâ 23 Eylül 1930'da Roma'yı ziyaret eden Venizelos, Yunanis-

⁸⁰ R. S. Salis, ayn. esr. s. 332.

tan ile İngiltere arasında bir *Kıbrıs* mes'alesi bulunmadığı gibi, İtalya ile de 12 *Ada* mes'alesinin olmadığını, bu adaların İtalya hâkimiyetinde bulunduğunu söylemişti⁸¹. Diğer taraftan İngiltere de, başlangıçta, İtalya'nın adalara yerleşmesine muhalif bulunduğunu açıklamaktan geri kalmadığı, İşçi Partisinden yeni başbakan Mac Donal'd'ın ağziyle 1924 baharında *Rodos ve 12 Ada*'nın etnolojikman Yunanistan'a âit olduğunu söylemekten çekinmediği halde, Afrika'daki *Oltregiuba (Jubland)* mes'alesinde İtalya ile anlaştıktan sonra (15 Temmuz 1924), adalar hakkında İtalya'ya cephe almaktan vazgeçmişti. Ancak, gerek Venizelos'un sözleri, gerekse İngiltere'nin birbirine zıt gibi görünen hareketleri, devrin şartlarına uydurulan bir politikanın çeşitli tezâhürlerinden ibaretti. Aslında ne Yunanistan adalar üzerinde hak iddiasından feragat etmiş, ne de İngiltere 1912'den beri takip ettiği "İtalyanları Ege'den çıkarmak" siyasetini terk etmişti.

İtalya, Mihver Devletleri İttifakı ile Birinci Dünya Savaşından önce olduğu gibi gene Almanya tarafında yer alınca, Ege ve Adalar mes'alesi Avrupa siyasetinde ön plâna geçmiş ve arkasından da İkinci Dünya Savaşı gelip çatmıştı. Bu sıralarda tarafsızlığını ilân etmiş olan Türkiye'nin herhangi bir teşebbüsü olmadığı halde, ilim muhitlerinde, *Rodos ve 12 Ada* üzerinde Türkiye'nin de söz sahibi olduğu belirtiliyordu. Meselâ, 1940'da Paris Hukuk Fakültesinde müdafaa ettiği *Le Statut du Dodécanèse en droit international* adlı doktora tezinde S. Roussos, gelecek barış konferansında 12 *Ada*'da 3 devletin, yâni Türkiye, İtalya ve Yunanistan'ın hak iddia edebileceklerini açıklayarak "Türkiye, hukukî ve stratejik deliller göstererek İtalya'nın bu adalardan çekilmesini isteyebilir" demekte idi⁸².

Buna rağmen, olaylar, İtalya'nın taarruzuna uğrayan ve İngiltere A. B. D., tarafından tutulan Yunanistan'ın lehine inkişaf etti. Müttefikler, İtalya'nın kayıtsız-şartsız teslim olması gerektiğini ilân edince (8 Eylül 1943), *Newyork*'ta toplanan 12 *Ada* temsilcileri, 23 Ekim 1943'te Yunanistan'la birleşmek istediklerini ilân etmişlerdi. 1945 baharında da İngiliz donanması, Alman kuvvetlerinin elinde bulunan adaları geri almağa muvaffak olmuş, bunun üzerine Yunan

⁸¹ Ayn. esr. s. 327.

⁸² bk. Dr. Mehmet Saka, *Ege Denizi adalarında Türk hakları*, Ankara, 1955, s. 219-225; İtalyanca metin: A, ayn. esr. s. 371-373.

Kral Nâibi Damaskinos, “Kurtarılan Oniki Ada’ya Yunanistan’ın selâmını götürmek” için 13 Mayıs 1945’te Averof zırhlısı ile *Rodos*’a hareket etmişti. Aynı gün Yunan Başbakanı Amiral Voulgaris, W. Churchill’e çektiği bir telgrafla *12 Ada*’nın derhal Yunanistan’a ilhak edilmesini istiyor, Oniki Ada Komitesi fahrî başkanı Dr. Skevos Zervos ta Atina’daki İngiliz elçisine şu mektubu gönderiyordu :

“Kendi adalarında oturan ve dünyanın her tarafında bulunan Oniki adalar adına, yüzyıllardan beri bizi himaye eden ebedî büyük müttelikimize, hakikî dostumuz yenilmez Büyük Britanya’ya, yabancı yumruğu altından kurtuluşumuz ve millî kurtuluşumuza yaptığı kıymetli yardımlardan dolayı en hareketli hislerimizle en derin minnetlerimizi sunarız”⁸³.

Yunan Kral Nâibi şatafatlı bir merasimle *Rodos*’a doğru hareket ederken, “Yunan Mukaddes Taburu” na mensup müfrezeler *Rodos*, *Istanköy* ve *Leros*’a çıkararak buralardaki Alman kuvvetlerini silâhtan tecrid etmeğe başlamışlardı. Yabancı basında, Nâib’in *12 Ada*’ya Yunan bayrağını çekmek için bu seyahate çıktığı hakkında haberler yayınlanıyordu. Fakat İngiltere Dışişleri Bakanlığı, seyahatin bayrak dikme ile ilgili olduğu yolundaki haberleri tezkib ederek, Baş-Metropolid olan Nâib Damaskinos’un adalara “vâız vermeğe” (!) gittiğini bildiriyor ve *12 Ada*’daki Alman garnizonunun muhafazası Yunan kuvvetlerine verildiği için, Nâib’e Yunan kıt’alarının refakat edebileğini savunuyordu. İşçi Partisi meb’uslarından M. Strauss’un, Avam Kamarasında *12 Ada*’nın istikbali hakkında bir karar alınıp alınmadığını sorması üzerine de Dışişleri Bakanlığı Parlamento Müşaviri M. Hall, “Hayır. İngiliz hükümeti, bu husustaki Yunan hissiyatının hâretli mâhiyetini anlamaktadır. Fakat, bütün diğer arazi mes’elelerinde olduğu gibi, bu adalar üzerindeki hâkimiyette de bir değişikliğe sulhtan evvel karar verilmemesi esastır” diye cevap vermek suretiyle⁸⁴, İngiltere’nin, *Rodos*, *12 Ada* ve *Meis*’i Yunanistan’a vermek niyetinde olduğunu, ancak bu husustaki kesin kararın barış yapıldığında ilân edileceğini açıklamıştı. Nitekim Nâib Damaskinos, 15 Mayıs 1945 te *Rodos*’ta “vâız” yerine siyasî bir nutuk vererek, “artık *12 Ada*’nın hür Yunanistan’a katılmış olduğunu” söylüyor, ancak “ana-vatana

⁸³ *Ayn Tarihi*, Mayıs 1945, s. 903 vd.

⁸⁴ *Ayn. esr.* s. 770.

kat'î olarak kavuşmak için biraz sabretmek lâzımgüleceğini" belir-tiyordu.

1945'te adaların idaresi resmen değilse bile fi'len Yunanistan'ın eline geçmişti. Hukuken, 8 Mayıs 1945'te kurulmuş olan İngiliz askerî idaresi Rodos ve 12 Ada'ya hâkim görünüyor, fakat idarenin her kademesinde Yunanlılar yer-almış bulunuyordu. Bu da bir intikal devresi idi. Nihayet 10 Şubat 1947'de imzalanan ve Türkiye'nin temsil edilmediği İtalyan Barış Andlaşması'nın 14. maddesi ile *Rodos* ve *Meis* dahil 13 Ada Yunanistan'a verildi⁸⁵. Türkiye'nin, *Lozan* Andlaşması ile ancak İtalya lehine üzerindeki hükümlerlik hakkında feragat etmiş olduğu adalar Yunanistan'a devr edilirken, plebisit yapılmasına bile lüzum görülmemiş, sadece *Lozan*'ın Anadolu kıyılarına yakın adaların askerlikten tecrid edilmesi hakkındaki hükmüne paralel olarak, Yunanistan'ın bu adalarda askerî üsler ve yığınak yapamıyacağı belirtilmişti.

İtalyan Barış Andlaşması'nın imzalanmasından sonra, *Rodos ve 12 Ada*'daki İngiliz askerî idaresi 1 Nisan 1947'de yerini Yunan askerî idaresine bıraktı ve andlaşmanın tasdik edilmesinden sonra da Yunanistan bu adaları "Oniki Ada" (*Dodekanes*) adını verdiği bir idarî bölüm halinde kendi topraklarına kattı. Yunanistan'ın yüzyıllık emeli, kuvvetli hâmelerinin himmetleriyle bu suretle gerçekleşirken, 1523'ten bu yana, 389 yıl adalarının efendisi ve işgâl altında veya İtalyan teb'ası olarak yaşamış olan *Rodos* ve *İstanköy* türkleri, yeniden tâbiyet değiştirmek veya öz-topraklarını terk etmek gibi ikisi birbirinden acıklı sonuçlara varan bir yol kavşagına gelmiş bulunuyorlardı⁸⁶.

⁸⁵ Mehmet Saka, ayn. esr. s. 38.

⁸⁶ Yunan idaresi altında yaşamak istemiyen *İstanköy* ve *Rodos* türklerinden bir-çoğu İtalya'ya bir kısmı da Türkiye'ye göçmüştür. Bu yüzden, İtalyanlar zamanında sayıları 11.000 olan *Rodos* türklerinden bugün adada ancak 3.400 kişi kalmış bulunmaktadır (bk. C. Ali Salkım, *Nasıl baskı yapıyorlar?*, *Cumhuriyet* gazetesi, 17 Temmuz 1964).

AHMED VEFİK PAŞA'NIN
ŞAHSIYETİNİN TEŞEKKÜLÜ, HUSÛSÎ HAYATI
ve
MUHTELİF KARAKTERLERİ *

F. ABDULLAH TANSEL

Vefik Paşa'nın çocuk denilecek yaşlardaki husûsî hayatını, şahsiyetinin nasıl teşekkül ettiğini aydınlatan bilgiyi, çok samimî arkadaşı Sir Austen Henry Layard'ın eserinde buluruz. 1817'de Paris'te doğan ve ondan altı yaş büyük olan bu İngiliz, o sırada *Morning Chronicle*'in muhâbiri olarak İstanbul'da bulunuyordu. Sir A. Henry Layard, kendi hâl-tercemesini içine alan *Autobiography and Letters* adlı eserinde Vefik Paşa hakkında —ona dâir neşriyatta bugüne kadar hiç kimse- nin faydalanmadığı— zengin malzemeyi önümüze sermekte, yetiştiği çevreyi, âile ve arkadaş muhitini, o gençlik çağlarında kimlerin hangi eserlerini okuduğunu, ne gibi mes'elelerle alâkalandığını, muhtelif karakterlerini v. b. birçok husûsiyetlerini canlandırmaktadır.

Sir A. Henry Layard, Vefik Paşa ile — onun Terceme - odası'nda çalıştığı sırada — 1839'da tanışmıştır. *Autobiography*'sinde verdiği bilgiye göre, Vefik Efendi, babasıyla birlikte, su kemerlerine yakın eski tarz, ahşab, büyük bir evde oturuyorlardı. *Morning Post*'un muhâbiri, edebiyata meraklı, serbest düşünceli bir kimse olan Mr. Longworth da, Layard'ın yakın dostu idi ve İstanbul'da ahbap olmuşlardı; bir başka arkadaşı, İstanbul'a muhâbirlik vazifesiyle gelen, çok iyi bir âileye mensup Colonel White'dı; o esnâda İstanbul hakkında hazırladığı eseri (bunu sonradan neşretmiştir) için, Türk-Müslüman hayatına dâir hususlarda Vefik Efendi'den istifâde ediyordu. Sonradan vezirliğe kadar yükselen Vefik Efendi bu sırada onaltı-onyedi yaşında bir gençti. Babasıyla Paris'te bulunduğuandan, Fransızca'yı bir Fransız gibi konuşuyor ve yazıyordu. Babasını, İngiliz ve Fransız

* Bu makalenin, I. Ahmed Vefik Paşa'nın Hayatı, II. A) İlmî Eserleri, B) Adapte, Terceme İlk Eserleri ve Lehçe-i Osmânî, C) Bursa Tiyatrosu, Tiyatro Eserleri ve Husûsiyetleri, D) Telemak Tercemesi ve Başka Eserleri bölümleri, *Bellekten*'in bundan önceki sayılarındadır (C. xxviii., sayı 109, Ocak, 1964; sayı 110, Nisan, 1964).

klâsiklerini içine alan bir kütüphâne teşkili için ikna' etmişti. Vefik Efendi, aynı zamanda Acemce ve Yunanca'yı, Şark edebiyatını da iyi biliyordu. Vefik Efendi ile Longworth'un, haftada iki gece birbirlerinin evinde yemek yemeleri âdet hâline gelmişti. O günlerde ecnebîlere, güneş battıktan sonra Galata'dan öteye, Müslümanlar tarafına geçmek yasak edilmişti; fakat bu İngiliz'e, Rûhü'd-Dîn Efendi'nin konağına gitmek için izin veriliyordu. Bu iki arkadaş beraber geçirdikleri geceleri okumağa, çalışmağa hasretmişlerdi; bu toplantılara Sir A. Henry Layard da, Vefik Efendi tarafından da'vet edildiğinden, İstanbul'da kaldığı müddetçe, fırsat buldukça, muntazaman haftada iki def'a su kemerleri civarındaki konağa, yaz aylarında da Boğaziçi'ndeki yalıya gitmişti. Beraberce, İngiliz klâsiklerini, bu arada Gibbon, Roberston, Hume'u okuyor, siyâsî ıktisada çalışıyor, Adam Smith'in, Ricardo'nun kitaplarını mütâlea ediyorlardı. Longworth, kuvvetli bir *protectionist*'ti; bir memleketin tüccar ve esnafını başka memleketler halkının rekâbetinden himâye için gümrük resmi v. b. nizamların konulmasını lüzumlu bulan bir görüşe sâhipti; A. Henry Layard ise, serbest ticaret tarafını tutuyordu. Birçok saatlerini bu mes'elelerle alâkalı münâkaşalarla geçiriyor, Ahmed Vefik de bunlara kuvvetle iştirâk ediyor, kuru mübâhaseleri şakalarla, misallerle canlandırıyor. Bâzı Ahmed Vefik, bâzı kendileri Shakespeare'in tiyatro eserlerini okuyorlardı; Vefik Efendi bunları anlıyor, kıymetlendirebiliyor, Charles Dickens'ın romanlarını okurken komik sahnelerde kahkahalarla gülüyor, bilhassa bu muharririn *Pickwick* ve başka eserlerinden çok zevk alıyordu. Bu komik sahneleri, ekseriya, sonradan nakletmek de âdeti idi; görülmemiş derecede kuvvetli bir hâfızası vardı ve okuduğu şeyleri nâdiren unuturdu. Daha o sırada, onaltı-onyedi yaşında iken her mevzu'da sağlam bilgisi vardı; Şark'a ve Garb'a âit bu bilgisini soraları bir hayli genişletmiştir. Onun hayrete şâyan isti'dâdı, dürüst tabiatı, arkadaşlarını daha o zaman, hükûmette yüksek bir yer kazanacağına inandırmıştı. Çok şen, neş'esiyle bulunduğu çevreyi de eğlendirici bir karaktere sâhip olan Ahmed Vefik, Türkler'in ecnebîlere, bilhassa Avrupalılar'a kendilerine âit şeylerden bahsetmemeleri husûsiyetine aykırı olarak, her zaman birşeyler öğretmeğe hiç çekinmeksizin hazırdı. A. Henry Layard bu münâsebetle, "Ben ondan Türk hayat ve âdetlerine dâir pek çok şey öğrendim. Babası da bildiklerini söylemekten sakınmazdı; Fransızca'yı herkese benzemez tarzda konu-

şur, lâkin maksadını kâfi derecede iyi anlatırdı; nâzik, zarif tavırları, vakur görünüşü, kar gibi beyaz sakalı, — o zamanlarda henüz bugünkü gibi sivillerin giydiği avrupâî tarzda giyinilmediğinden — sarığı ve elbisesiyle mükemmel bir Türk centilmeni idi” diyor. Rûhü’-d-Dîn Efendi’nin konağı da, o devirdeki emsâli gibi, harem ve selâmlığa ayrılmıştı, avrupâî tarzda döşenmemişti; masa, iskemle v.b. eşyâ Türk evlerinde henüz kullanılmıyordu. Vefik Efendi’nin babasının konağında da yerler hasırla kaplı idi; bunların üzerine renk ve desenleri güzel Kürd ve Acem halıları serilmişti. Etrafta, üzerleri Bursa ve Şam ipekli kumaşlarıyla örtülü dîvanlar bulunuyordu; dayanmak için, yine Bursa ve Şam ipeklisinden büyük yastıklar vardı. Misâfirliğe gidince, onların evlerinde de pabuçlar çıkarılıyordu. Rûhü’-d-Dîn Efendi’nin, evi eski tarzda döşenmekle, kendisinin giyinişi eski tarzda olmakla beraber, o devir an‘anelerine uymayan tarafları da vardı. Onlar baba oğul, kendi mevkîlerinde bulunanlardan farklı olarak, hizmet işlerinde köle, harem-ağası, câriye kullanmağı câiz görmemişlerdi. Evlerinde harem ve selâmlık bulunmakla, kadınlarını akrabaları dışında kimseye göstermemekle beraber, Reşid, ‘Âli, Fuad ve Kabûlî Paşa gibi münevverlerin, Rûhü’-d-Dîn ve Vefik Efendi’nin de bir tek zevceleri vardı. Yemeğe da‘vetli oldukları, geceyi beraber geçirecekleri günlerde Longworth ve A. Henry Layard, Rûhü’-d-Dîn Efendi’nin evine erken, ikinci vakti gidiyorlar, güneş batıncaya kadar Vefik Efendi ile eserler okuyor, çalışıyorlardı. Yorulunca, Ahmed Vefik namaz için hareme gider, bir saat kadar sonra — birçok Türkler gibi evleri herkese açık, misafir-sever olduklarından — yemek için toplanırlardı. Onların da yer sofrasında, çatal ve bıçak kullanmayarak eski usûlde elleri ile yemek yediklerini, bu yemek merâsimini, yenilen yemekleri uzun uzun tasvir eden, resmî Türk ziyâfetlerinde yemek nev‘inin kırkikiden az olmadığını, Rûhü’-d-Dîn Efendi’nin sofrasında bunun nâdiren otuzu geçtiğini kaydeden Layard, birçok Türk evlerinden farklı olarak, onların evlerinde yemekten önce iştihâyı açmak için meze, rakı da ikram edilmediğini kaydediyor. Rûhü’-d-Dîn Efendi’nin sofrasındaki misâfirler Bâb-ı âlî’den, umûmiyetle Hâriciye Vekâleti’ne mensup bâzı me’murlar, pek sık olarak dışarıdan gelen nüfuzlu, sözü geçer ve bunların birkısmı hükûmetle alâkalı işler için İstanbul’a gelen şahsiyetlerdi; meselâ bir Kafkas reisi, Asya’dan bir Türkmen Beyi hac için Mekke’ye giderken uğradı. Ahmed Vefik bunları arar ve da‘vet eder, böylece uzak Müslüman memleketlerinin

siyasî mes'eleleri hakkında sık sık bilgi edinirdi. Sir A. Henry Layard da, ekseriya, Vefik Efendi'nin evinde rastladığı Biritanya'nın Osmanlı İmparatorluğu elçisi Sir Stratford Canning'den siyasî ve başka sâhalarda haber alma fırsatını buluyordu; bunlar, onun sonraları *Morning Chronicle* v. b. gazetelerdeki yazıları için malzeme teşkil etmişti. Rûhü'd-Dîn Efendi'nin da'vet ettiği, veya onun misâfir-severliği dolayısıyla kendiliğinden gelen misâfirler yemekten sonra bir saat kadar oturup sigara ve kahvelerini içtikten sonra gidiyorlar, bundan sonra Ahmed Vefik, A. Henry Layard ve Longworth çalışma ve münâkaşalarına tekrar devam ediyorlardı. Ahmed Vefik saat bir, veya ikiden önce yatmağa nâdiren gider, haremde yatar, sabahleyin de diğer Türkler gibi erken kalkardı. Misâfirleri Layard ve Longworth, selâmlıktaki pek temiz yataklarında rahat rahat uyur, ev halkı sabah namazı için güneş doğarken kalkınca onlar da kalkar, kendilerine yıkanmak için leğen ve ibrikler getirilir, sigara ve kahvelerini içtikten sonra evden ayrılırlardı¹.

Layard, *Autobiography*'sinde İstanbul'da 1845 yılına kadarki hayatını anlatırken, bu hayatıyla sıkı münâsebeti bulunan Vefik Efendi'nin muhtelif karakter husûsiyetlerinden ve fikirlerinden, resmî hayatından da yer yer bahsetmektedir: Birçok Türk arkadaşları arasında — cümbüş ve eğlence için de — kıymetli arkadaşı Ahmed Vefik'tir ki, her zaman yaramazlığa hazır olan o, Müslüman arkadaşları arasında nasıl uslu, ağırbaşlı, vakur olmak lâzım geldiğini çok iyi biliyor, avrupalı arkadaşlarıyla toplantılarda bu tavırlarını bırakıyordu; içlerinde en yüksek onun sirâyet edici gülüşüydü ve delice el şakalarından eğlenmesi önlenemezdi. Layard, bir bayram gecesi nasıl toplandıklarını, ona yaptıkları bir mu'zibliği de naklediyor: Ahmed Vefik, ertesi günü Sultan'a bayram tebrikine gideceği için resmî elbisesini de giymiş, o gece Orta-köy'de arkadaşlarıyla kalmıştı. Hepsi, üzerlerine paltolarını örterek uyumuşlardı. İçlerinden biri, Vefik Efendi'nin paltosundan, rütbesini (H *âceğânlık) gösteren nişanını çıkarıp saklamıştı. Vefik Efendi sabahleyin paltosunu giymiş, Orta-köy'den henüz pek uzaklaşmadan nişanının yok olduğunun farkına varmıştır. Heryeri aramışlar, fakat bu mu'zibliği yapan nereye sakladığını da unuttuğundan bulamamışlardı. Vefik Efendi, merâsim saati yaklaştığından,

¹ Sir Austen Henry Layard, *Autobiography and Letters*, London, John Murray, Albemarle Street, W., 1903, c. II., s. 47-55.

ödünç bir nişan bularak tebrike gidebilmişti. Layard, "Birçok günlerden sonra, hizmetçiler odayı temizlerlerken, bir dîvânın minderi altında bulmuşlardı" diyor².

Layard, İngiltere elçisi Sir Stratford Canning'in müstebid siyasetini anlatırken; ona karşı durmağa yalnız bir kişinin, Ahmed Vefik'in kaşlarını çatmağa cesâret ettiğini kaydeder; bu yüzden, elçilik çevresinde bir kırgınlık da uyandırmıştı: Vefik Paşa bir iş sebebiyle Sefâret-hâne'ye yemeğe davet edilmiş, Sir Stratford Canning ile arasında, İngiliz teb'asından Yunanlı, veya Maltz bâzı kimselerin Türk polisi tarafından hapsedilmesi dolayısıyla şiddetli bir münâkaşa olmuştu. Bunlar şübhesiz suç-üstü yakalanmış ve hak ettiği cezâyı bulmuşlardı; Vefik Efendi Türk hükûmetinin hareketini yerinde buluyordu. Sir Stratford Canning, oradakilerin dikkatini çekecek yolda yumruğunu masaya vurarak, bir İngiliz teb'asının resmen sorguya çekilmeden hapsedilmeleri ile kapitülasyonların ihlâl edildiğini söyleyip, "Ben bu mahbusları serbest bırakmak için bir kavas ile Galata'ya gitse idim, sizin hükûmet otoriteniz ne yapmağa cesaret ederdi?" deyince, Vefik Efendi sükûnetle, "Herhâlde sizi ve kavasınızı da onlarla beraber hapsederlerdi; onlar vazifelerini yapacaklardı!" cevabını vermişti. Layard, Canning'in hiddetini tasvirin güç olduğunu, böyle bir cevap karşısında susmağa mecbur kaldığını, bu dikkate değer Vefik Efendi'nin zekâ ve kudretini takdir de ettiğini yazıyor³. Bu hâdise, bize, Vefik Efendi'nin, kendisi için çok elverişli olan Londra Sefâret Kâtibliği vazifesinde (1840-42), neden kısa bir süre çalıştığını da aydınlatmaktadır.

Morning Chronicle'ın kendisine verdiği muhâbirlik te'lif ücreti az olduğundan, Beyoğlu'na göre hayat şartları daha ucuz bir yerde yaşamağı düşünen Layard'ın, Longworth ile beraber Kandilli'de bir yer kiralamağa karar vermelerinde Vefik Efendi ile dostluklarının da te'siri vardır; çünkü Fuad Efendi (Paşa) Kandilli'de bir yalıda, Vefik Efendi de Boğaziçi'nin aynı sâhilinde yine bir yalıda oturuyorlardı. Bu iki İngiliz muhâbiri böylece onlarla sık-sık görüşmek, siyasî ve başka haberleri elde etmek fırsatını buluyorlardı⁴.

Siyasî Tanzimat'a, avrupâî yeniliklerle alâkalı fikirlere de *Autobiography*'sinde yer veren A. Henry Layard, Ahmed Vefik Efendi'nin

Ayn. esr., c. II., s. 74-5.

³ *Ayn. esr.*, c. II., s. 85-6.

⁴ *Ayn. esr.*, c. II., s. 104.

de bu husustaki düşüncelerini kaydetmiştir: Avrupaî yenilikleri memleketimize tatbik için cehâlet, taassub, hodbînlik, Rıza Paşa v. b. bâzı kimselerin yalnız askerlik sâhasında kuvvetlenme tarafını tutmaları gibi güçlüklerle karşılaşan Reşid Paşa'nın muârizları arasında Ahmed Vefik de bulunuyordu. O, Reşid Paşa'nın ta'kıbettiği siyasetle, bozulmuş devlet müesseselerinin yenileştirilip temizlenebileceği husûsunda endişeli idi; bunun verimli olması için, bir hazırlık devresi, Avrupa medeniyetini eski Türk politika sistemi an'anelerine aşlamak lâzımdı; aynı zamanda, eğer tekemmül ettirilirse, medeniyet, idâre sistemi ve terakkî unsurlarını içine alan İslâmiyet'ten de faydalanmak lâzımdı; Reşid Paşa'yı, başka muârizları gibi bu yenilik hareketinde sür'atlı bulan Vefik Efendi de, aksi hâlde başarı elde edilemeyeceği, zâten zayıflamış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun çâresiz olarak, mutlakâ, hâlen mâlik olduğu şeyleri, istiklâlîni de kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalacağı fikrinde idi⁵.

Vefik Paşa'yı, memleketimizde rastladığı şahsiyetler arasında "fevkal'âde münevver" olarak vasıflandıran Layard'ın⁶ yukarıda naklettığımız ifâdelerinden anlaşıldığı gibi, onun daha onaltı-onyedi yaşında iken kendisinden birkaç yaş büyük İngiliz gazetecileri ile dostluğu, birbirlerinden karşılıklı faydalanmaları, şahsiyetinin teşekkülünde te'sirli olduğu kadar, Batı dünyasındaki şöhretine de yol açmıştır. Esâsen, yetiştiği çevre, gördüğü tahsil ve terbiye, yabancı dilleri çok iyi bilmesi sebebiyle Ahmed Vefik Paşa'nın ecnebîlerle münâsebeti sonraları da devam etmiştir; nitekim, Lamartine Türkiye'ye hicret etmeğe karar vererek, Sultan Abdü'l-Mecid ile Reşid Paşa'ya birer mektup yazıp, İzmir'de kendisine bir çiftlik verilmesini recâ ettiği zaman da Vefik Paşa'dan faydalanılmıştır. Mes'elenin halli için, Reşid Paşa'nın tasvibi ile, o sırada Terceme-odası hulafâsından bulunan Vefik Paşa, Lamartine'in vekili Charles Roland'la Aydın civârındaki çiftliği görmek için gönderilmiştir⁷. *İstanbul Latinliği* adlı eserin müellifi

⁵ *Ayn. esr.*, c. II., s. 89-90.

⁶ *Ayn. esr.*, c. II., s. 92-93. Layard, Fuad Efendi (Paşa)'nin Kandilli'deki yalısından, kütüphânesinden bahsederken, onun — Vefik Paşa hâriç — tanıdığı Türkler'in en bilgili ve münevveri olduğunu kaydeder; ikisini karşılaştırırken, "Damarlarında Greek kanı bulunan Ahmed Vefik'ten farklı olarak hâlis Türk soyundan idi" diyor.

⁷ Ahmed Refik, *Lamartine, Türkiye'ye Muhâceret Kararı, İzmir'deki Çiftliği (1849-1853)*, İstanbul, Orhaniye Matbaası, 1925, s. 3, 23, v. d. Ahmed Refik bu münâ-

Bellen de, tarihî bâzı hususlarda bilgi edinmek için Vefik Paşa'dan istifâde etmiştir; Bellen, adı geçen eserinde, Vefik Paşa'nın ifâdesine dayanarak, Fâtih'in, Galata-kulesi'nin yıktırılması için irâde buyurduğunu, yalnız üst kısmından on arşın kadar yeri yıktırılmakla iktifâ olduğunu (S. 159) yazar⁸. Vefik Paşa'yı komşusu olduğu için çok yakından tanıyan Sir Edwin Pears, onun Fransa'da elçi iken Napoléon III.'un sevgisini kazandığını kaydeder; Sir Edwin Pears'e göre Vefik Paşa, kendisini tahsil ve zekâca Vekiller'den çok üstün telâkkî ederdi ve öyle idi; fakat bir hatib olarak müstebit idi ve keyfî hareket ediyordu. 1876 yıllarına âit bu hâtıralarında, onun, riyâset iskemlesinden sık-sık meb'usları susturduğundan, onlara konuştukları şeyler hakkında hiçbir şey bilmediklerini anlattığından bahsetmektedir⁹. George Washburn da, Vefik Paşa'nın yakın dostu idi; hâtıralarında Vefik Paşa'nın şahsiyeti hakkında şu dikkate değer bilgiye rastlarız: Vefik Paşa, tanıdığım Türkler'in en alâka çeken idi; onaltı dil bilen büyük bir lisâniyatçı, Avrupa'nın klâsik müelliflerini tanır, hükûmette büyük mevki'ler işgâl etmiş, yeniliklere tarafdâr ve nâmuslu idi ki, bunlar bir Türk me'muru için nâdir şeylerdir; fakat hükûmet hakkındaki düşüncelerinde Şarklı idi; bir hükümdâr için ideali, Hârûnû'r-Resîd idi. Robert College'e çok yakın yaşadığından birçok geceleri birlikte geçirdiklerini kaydeden müellif, "Bir def'a, hiç unutmam, onu Alman bir hizmetçi ile *İncil*'in vahyi hakkında münâkaşa ederken buldum. Bu lâfzan Hıristiyan onu inkâr ediyor ve o İslâm, tıbkı bir protestan ilâhiyât semineri profesörü gibi, inandırmağa çalışıyordu" diyor.

sebetle, Reşid Paşa'nın Vefik Efendi'nin gönderilmesi ve harc-ı râh mes'eleli hakkında 6 ve 18 Zî'lîk'de, 1265 (23 Eylül ve 5 Ekim, 1849) tarihli iki arz tezkiresini de neşretmiştir. Vefik Paşa'nın Charles Roland'la bu seyahati iki ay sürmüş, çiftlikler uygun bulunmuş, sâhibi Manolâki, Reşid Paşa'yı Bâb-ı âlî'de görerek, kendisine çiftliklerin iltizam bedeline dâir bir defter de takdim etmiştir. Çiftlik, Lamartine'e tapusuyla verilmemiş, ancak belli bir süre için kiralanmıştır. Lamartine, bu çiftliği işletemeyeceğini anlayınca sermâyedârlar aramış, fakat bu husus kendisine yapılan mukâveleye aykırı olduğundan, çiftlik elinden alınarak, "fazl-ü dehâsına hürmeten" kendisine senelik 80,000 kuruş tahsis edilmiştir.

⁸ Celâl Es'ad, *Eski Galata ve Binâları*, İst., Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1329, s. 38, 87.

⁹ *Forty Years in Constantinople*, New York, D. Appleton Company, 1909, s. 58. Müellif, Ahmed Vefik Paşa'nın Edirne ve Filibe'ye; Bulgaristan ve Ermeni mes'eleleri, katli-âmlar hakkında ecnebilere haber verenleri cezalandırmak için gönderildiğinden, ta'kibettiği şiddet politikasından da bahseder (S. 60).

Vefik Paşa bu münâsebetle George Washburn'a, Paris'te elçi iken Ernest Renan'a bitişik oturduğundan, dinî mes'eleleri hergün, daimâ münâkaşa ettiklerinden bahsetmiştir. Yine George Washburn'un, "Sadr-ı â'zamlık yerine başvekillik te'sis ve Vefik Paşa buraya ta'yin edilmişti; üç ay sonra işten el çektirildi. Bana bu hususta birçok şeyler anlattı: Sultan ile iş görmek imkânsızdı; o sırada onunla iki-üç gün beraber bulunmakla aklını kaybedecek gibi olduğunu söyledi; şahsî teşebbüslerde hiç kimseyi, bilhassa Sultan'ı ikna' imkânsızdı; fakat Vefik Paşa, hayatî ehemmiyeti olan birşeyi Sir H. Layard ile işbirliği sâyesinde başarmıştı: Ruslar İstanbul'a yaklaştığı zaman, Sultan, Bursa'ya çekilmeğe karar vermişti. Eğer böyle yapsa idi, ihtimal bir daha geri dönemiyecikti. Vefik Paşa ve Layard, onu bu fikrinden vaz geçirmeğe çalıştılar. Layard, hikâye edildiğine göre — ki bunun biraz mecaz yoluyla nakledildiğini sanıyorum — Sultan'ın önünde diz çökerek yalvarmıştı" ifâdesi de, İngiltere elçisi Sir H. Layard ile eski yakın dostluğunun devamını ve şahsî teşebbüslerindeki başarısını aydınlatmaktadır¹⁰.

Vefik Paşa'yı hayranlık derecesinde takdir edenlerden biri de Gregoir (? پای، پای)'dir; Şark'a âit çinicilik, hattatlık, edebiyat v. b. bütün güzel san'atların hayrânı olan bu zât, tahminen 1868'denberi Bursa'da yerleşmiş, çinilerle süslediği köşkünü âdetâ bir müze hâline getirmiş bulunuyordu. Köşkündeki odalara Sa'dî (Şirazlı) — odası, Gül ve Bülbül — odası gibi, muhteviyatlarına uygun adlar vermişti ki, bunlardan biri de Ahmed Vefik Paşa — odası'dır. Ahmed Hâşim bu sonuncu odayı pek tasvir etmiyorsa da, Gregoir'dan naklen Vefik Paşa hakkında şu bilgiyi veriyor: "Vefik Paşa dostumdu. Bursa'yı hâtırâtıyla doldurmuştur. Onun için, Türk San'atı ve Bursa'yı sevenler için bu vezirin hâtırası azizdir. Güneşe kavuşturduğu Yeşil Câmi', onun bu şehre bir hediyesidir. Ta'mirden evvel Yeşil Câmi' bir harâbe, bir mezbele idi. İçerisi toprakla, molozla dolu ve kubbesi birçok yerle-

¹⁰ *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Boston ve New York, Houghton Mifflin Company, 1911, s. 55 v. d. Austen Henry Layard, Türkiye'ye önce 1839'da gelmiş, o sırada Mehmed Ali'nin elinde bulunan Mersin'e gitmiştir. 1842-45 yılları arasında İngiltere'nin Türkiye elçisi Sir Stratford Canning'e, resmî sıfatı olmaksızın ve aylık almayarak müşâvirlik etmiş, 1849, 1853'de iki kerre daha kısa süren resmî ziyaretler için gelmiş, 1873'de İngiltere'nin Türkiye elçisi olmuştur. Emekliye ayrılması 1880'dedir (Harold Bowen, *Türkiye Hakkında İngiliz Tedkikleri*, Longmans Green and Co. LTD., London, New York, s. 43).

rinden çatlamış, yıkılmak üzere idi. Ta'miri bir müşkil mes'ele idi. Vefik Paşa, bu iş için Fransa'dan meşhur mi'mar Parvillée'yi Bursa'ya celbetti. Parvillée, câmi'in içini temizletmekle işe başladı. Câmi'in yeşil çini hazinesi, işte bu ameliyeden sonra hayran gözlerimize inkişaf etmiştir. Sonra, kubbesi demir çenberlerle tutturulup çatlaklara çimento dökülerek kubbe tahkim edildi. Pek eski bir âbide olan Yeşil Câmi'in bu yenilik hâli, işte bu ta'mirden ileri geliyor. Parvillée, Yeşil Câmi'in ta'miri münâsebetiyle tedkik ettiği Türk mi'mârîsi hakkında kıymetli bir eser yazmıştır. Bu eserin nüshaları pek nâdirdir. Bana hediye ettiği nüshayı köşkte, eski bir Türk cildi içinde muhâfaza ediyorum. Zannederim ki İstanbul'da Müze-hâne kütüphânesinde bu kitabın bir nüshası daha var¹¹. Bu odanın tavanını eski bir Türk konağının harâbesinden satın aldım ve dağıtmadan, olduğu gibi yerinden söküp buraya taşımak, buradaki yerine yerleştirmek için bilmeniz ne zahmetlere katlandım, ne fedâkârlıklara râzı oldum, bakınız... Aradan geçen bunca asırlara rağmen hâlâ renkleri, altunları ve oymaları bozulmayan bu tavan, tek başına bir medeniyet isbâtı değil midir¹² ?”.

Görülüyor ki Vefik Paşa, Bursa'daki san'at eserlerini ihyâ etmekle de ecnebî dostlarının takdirini kazanmıştır; Richard Davey'in, Yeşil Câmi', bu Osmanlı san'atının fevkal'âde eserini i'mâr sûretiyle ihyâ ettiği için medenî dünyanın da Ahmed Vefik Paşa'ya teşekkürle borçlu olduğunu söylemesi de bu fikri kuvvetlendirir¹³.

Vefik Paşa'nın muhtelif karakterlerinden bahsedilirken varılan müşterek hüküm, kimseye benzemeyen, nev'i şahsına münhasir bir şahsiyet olduğudur. Türkçe ve yabancı dilde yazılmış eserlerde husûsiyetlerini canlandıran oldukça zengin malûmata rastlarız. Ona isnad edilen fikraller kararlarındaki çabukluk ve kesinliği, resmen ta'yin olunan bâzı me'murları maiyyetine kabûl etmeyerek îade ettiğini,

¹¹ Léon Parvillée (1830-?)'nin bu eseri 1874'de neşredildiğine göre (*Architecture et Décoration Turques au xv Siècle, avec une A. Morel preface de E. Violet-Le-Duc, Paris, 1874*), Yeşil Câmi'in bahsi geçen ta'miri Vefik Paşa'nın Bursa valiliğinden önceye, Bursa'da i'mar işleri ile çok meşgul olduğu Anadolu Sağ-kol müfettişliği (1863-64) zamanına rastlar.

¹² Ahmed Haşim, *Gurabâhâne-i Laklakân*, İst., İlhâmî Fevzî Matbaası, 1928, s. 14 v. d.

¹³ Richard Davey, *The Sultan and His Subjects*, London, Chatto and Windus, 1907, s. 411.

kânûna aykırı olmakla beraber vicdânen âdilâne hükümler verdiğini, birçok mes'ele ve dâvaları bu görüşle haklının lehine hallettiğini, titizliğini, yardım severliğini, kindarlığını ve nüktedanlığını ifâde eder. Ali Fuad Bey, "şekli mehîb, kıyafeti acîb, ahlâk-u etvârî garîb, tab'ı şedîd idi. Esmer renkli, iri yüzlü, iri gözlü, vücûdü şişman, karnı büyük, kâmeti mütevassıt idi. Uzun mâî püsküllü büyük bir Tunus fesi, harmânî şeklinde geniş bir sako, bol bir pantolon iksâ eder, murabba'ü's-şekil tek gözlük kullanırdı" diyor. Yalnız Garb değil, Şark âdet ve an'anelerini de çok iyi bilen Vefik Paşa, tanınmış yabancı dostlarına evinde, eski tarz yer sofrasında, sini üstünde, Şark'a mahsus yemekler ikrâm eder, suyu bardak kullanmayarak, yanında duran destiden içerdi. Herkesle ünsiyet etmez; dostluğu ancak kendi seçtiği ahbablarına münhasırdır. Akrebâ ve dostları, ona karşı hürmetle karışık bir korku duyarlardı; hiddetlenince onları azarlar ve birini tekdir edeceği zaman, Paşa ve Şeyh Balaban adlı kedilerine hitâben, temsil yolu ile hiddetini izhâr ettiği söylenilir¹⁴.

Vefik Paşa'nın kendine mahsus bir ev kıyâfeti vardır. Yazın Trabzon keteni, kışın pamuk ipliğinden dokunmuş, göğsüne, kollarına, yakasına beyaz keten çevrilmiş gömlek üzerine, mevsimine göre yerli malı ipek alacasından, veya ketenden bir entâri giyer, beline abânî bir kuşak sarar, gezi bir cübbe, veya kürk, çok ince dikişli bir takeye, âdî siyah abadan yapılmış, arkaları basık terlikler, ince, siyah bir bükmeye bağlı olarak boynuna ta'lik eylediği tek gözlük... Ziyâretine gelenleri, yerli ve yabancı mühim şahsiyetler de dâhil bu ev kıyafeti ile kabûl itiyâdında idi. Yemeğini ekseriya yalnız başına yer, yemek esnâsında da kitap okurdu. Kahve, dumanını içine çekmeyerek sigara içer, nargile çeker, içki kullanmaz. Babasından sıkı bir terbiye alan Ahmed Vefik Paşa, yirmi yaşında iken evlendirilmiştir; çok sert, fakat çok müşfik bir âile reisi idi. Tab'ında itidâlini muhâfaza edemediği iki kudret mevcuttur: Hiddet ve gazab, it'am ve ihsan. . İlki yüzünden çok düşman kazanmış, ikincisi borca girmesine sebep olmuştur. Hisar'da kâin bir yalısının eşyâsı ile yanması karşısında bile kendisini teessüre kaptırmayan Vefik Paşa, mütehammil bir şahsiyettir. Kitap okumak, bahçesinde, set üzerindeki erguvanların altında, hava serince bile olsa oturup dinlenmek, onun için zevk verici şeylerdir¹⁵.

¹⁴ Ali Fuad, *Ahmed Vefik Paşa, Servet-i fûnun* mec., c. 60, nu. 1554-80, 27 Mayıs, 1926.

San'atkâr Fehim Efendi, Vefik Paşa'nın az, fakat selis tarzda konuştuğunu, bakışları keskin, tavırca metin, pek sevimli bir ilim adamı olduğunu kaydeder¹⁶. Dr. İgnage Kunoş, "Paşa'nın davranışı şâhâne, bakışı merdâne, yüzündeki zekâvet, sözündeki kerâmet bana öyle te'sir etti ki, kırkûç sene geçtikten sonra hayâli hâlâ gözümün önünden gitmez" diyor¹⁷. Ahmed İhsan Tokgöz'ün, "Ahmed Vefik Paşa'nın yuvarlak sakallı çehresi, mâvi ipek püskülü, himâyesine aldığı tiyatrosu dimağıma nakşolunmuş kuvvetli hâaturalardandır" ifâdesi de¹⁸, kendisini görenlerde bıraktığı unutulmaz te'siri, nâfiz bir şahsiyet olduğu hakkındaki fikirleri kuvvetlendirir.

Ahmed Vefik Paşa'nın ahlâkî husûsiyetleri hakkında, bir müddet maiyyetinde çalışan Abdurrahman Şeref Bey'in verdiği bilgi de dikkate değer. Onu, dürüst ve malûmatı geniş, vatan-perver, hareketli; inat ve metinliği, sebati, mübâlegaya meyli ve hareketlerindeki istibdat darb-ı mesel hâline **girmiş** bir şahsiyet olarak canlandırır; "Kibr-ü azametine pâyân yoktu. Sevmediği adamları herhangi rütbede bulunursa bulunsun sûret-i gallzânede tahkir eyler, hoşlandığı kimselere toz kondurmazdı" diyor. Paşa, aynı zamanda çok misâfir-perverdir. Sevdiği kimselere, kendinden çok genç de olsa, haremnden kendi eliyle şerbet getirip ikram eder. "Büyük püsküllü fesi, müdevver çehresine mehâbet-i mahsûsa vererek, nûranî cebhesinde büyüklük ve zekâ ve

¹⁶ Cemâleddin, *Âyine-i zurefâ*, Kütübhanec-i İkdâm, 1314, torunu Fahrünnisâ Hanım tarafından yazılan hâl tercemesi, s. 137 v. d., 140. Abdülhak Şinâfî Hisar, Ahmed Vefik Paşa'yı şöyle canlandırıyor: "Ahmed Vefik Paşa geniş alınlı, yuvarlak yüzlü, zekî ve biraz çocukça gözlü, güler yüzlü ve son zamanları nûranî yüzlü, orta boylu, şişman, garip huylu, rûhen Şarklı, mâlûmâtıyla Garplı, afif, mağrur, kibar, inatçı, müstehzî, rahatına düşkün, hod-kâm, bâzan da güzel sözlü bir adammış. 'Bana cesur derler; halbuki bendeki cesâret değil, tevekküldür' dermiş. Bâzan hareketleriyle pek ma'kûl, bâzan âdetleriyle garip ve gülünç gözükürmüş.

"Elbiseleri bile tamâmen husûsî imiş. Mâvi ve uzun püsküllü bir fes, bol bir pantolon, bâzan harmânî şeklinde geniş bir sako, avrupâî bir beyaz pike yelek, resmî elbise olarak istanbulin, bir baston ve sonraları bir sopa, bir de tek gözlük. boynundan asma kordonlu bir monokl.. Evinde Şam alacasından önü açık bir entari, belinde kuşak, softan yapılmış bir cübbe, kışın bir kürk.. Şarklılığı, Garplılar'a takdir ettirmek azminde bulunan ve bütün hâl ve kâli ile muhteşem bir eski zaman adamı görünürmüş" (*Geçmiş Zaman Fıkraları*, İst., Hilmî Kitabevi, 1958, s. 145).

¹⁶ Ahmed İhsan, *Ahmed Vefik Paşa, Servet-i fûnun* mec., nu. 1495, 9 Nisan, 1341.

¹⁷ *Türk Halk Edebiyatı*, İst., 1925, s. 43 v. d.

¹⁸ *Matbûat Hâaturalarım*, İst., Şirket-i mürettibiye Matbaası, 1930, c. 1., s. 18.

ilm-ü haysiyyet şuaâtı lemeân ederdi. Sokakta dilenci kıyâfetine girse, hiç tanımayan kimse, bu adam Vezir'dir diye hükmedebilirdi. Mücessem hamiiyet ve sadâkatti. Âdab ve âdat-ı milliyeye bağlı olup, haremine ferâce ve çedik papuç giydirmiş. Her işde müfrit ve muâmeleleri ölçüsüz olup, zamana uymağı bilmez bir ferman dinlemezdi". Abdürrahman Şeref, onun bu halleri sebebiyle zamanında, memlekete icabettiği kadar faydalı olamadığı, fakat hiçbir işde de memlekete zararı dokunmadığı fikrindedir. Mâbeyn Başkâtibi Tahsin Paşa'nın, hâtıralarında yer yer rastladığımız gerek kendisinin, gerek Sultan Abdülhamid'in Vefik Paşa hakkındaki fikirleri de, onun ilmî ve siyasî olgunluğunu, sağlam karakterini canlandırmaktadır. Tahsin Paşa, "93 Kânûn-ı esâsî'sinin ta'til-i mer'iyeti hakkındaki beyan-nâme'yi imzalayan gerçi Sultan Hamid ve bu beyan-nâme'yi Meclis-i meb'ûsan'da okuyan zât Ahmed Vefik Paşa idi; ancak, Ahmed Vefik Paşa'nın Sadâret'e getirilmesinde ve Sultan'ı, Meclis-i meb'ûsan'dan kurtulup Saray'da merkeziyyet usûlünü te'sis için o beyan-nâme ile Kânûn-ı esâsî'yi mer'iyetten kaldırmağa sevketmekte Sa'id Paşa'nın rolü mâlumdur" diyor ve Sultan Hamid'in, Vefik Paşa için Ahmed Midhat Efendi'ye söylediği şu sözleri naklediyor: "Ahmed Vefik Paşa doğru sözlü ve muhâtabları üzerinde nüfuzlu, ağır-başlı bir zât idi. Hasan Fehmî Paşa hukuk ulemâsından idi. Bu iki zât, Osmanlı akalliyetlerinin oynamak istedikleri oyunlara meydan vermediler"¹⁹.

Vatan-perver bir şahsiyet olan Vefik Paşa'da ileriye görme kabiliyetinin henüz çocuk denilecek yaşta mevcut olduğu anlaşılıyor. XIX. asır Fransız muharrirlerinden Obiccini, tanıdığı bütün Türkler arasında onun, Fransızca'yı en iyi bilen olduğunu, Fransa'da tahsili sırasında ciddiyeti ve âteşin-meşreblığı ile dikkati çektiğini, daha o zaman memleketinin istikbâliyle meşgûl bulunduğunu kaydediyor; Paris'ten "mürebbsi ile beraber İstanbul'a avdet ederken Tuna boyuna geldikleri sırada nazarlarını Petrvardin Kal'ası'na dikmişti; çünkü kal'anın tepesinde Avusturya bayrakları dalgalanıyordu. Onun bu hâlini gören ve hissiyatını anlayan yolculardan biri, bir İngiliz şivesiyle, "Genç insan, neye mükedder oluyorsun? Bu yerler ecdâdının idi, ahfâda da dönebilir" dedi. Ahmed Vefik ise, "Efsûs, zâyî' ettiklerimizi nasıl istirdad edebileceğimizi düşünmüyorum; elimizde kalanları

¹⁹ *Tarih Musâhabeleri*, İst., Matbaa-i Âmire, 1339, s. 224 v. d. *Tahsin Paşa, Abdülhamid ve Yıldız Hâtıraları*, İst., Muallim Ahmed Hâlid Kitabhânesi, 1931, s. 78, 228.

hangi vâsıtalarla muhâfaza edebileceğimizi düşünüyorum” cevâbını verdi. Bu cevâbı veren onaltı-onyediyi yaşında bir çocuk idi, onunla böyle görüşen de meşhur Lord Palmerston” dur. Bu vak’ayı kaydeden ve Ahmed Vefik Paşa’yı yakından tanıyan Obiccini, onun doğruluğunun, hârikül’ade seciyyesinin, tavırlarındaki dürüştinin İstanbul’un hoşuna gitmediğini, bu muhitte siyasetten feyz bulmak isteyenlerin bir kapıya bende olmak mecbûriyetinde bulduklarını, böyle bir yaradılıştan olmayan Vefik Paşa’nın şahsî dolaplardan, ihtiraslardan uzak yaşadığını ileri sürer. O, ne Reşid, ne Fethî, ne de Rizâ Paşa değil, ancak Türkiye taraftarıdır; bu uğurda, icabettiği zaman düşündüğünü açıkça söylemekten çekinmez. Nâzırlar, bu husûsiyetinden dolayı onun lisânından çekiniyorlardı. “Hakikaten o da, gerek rical, gerek umûr-ı hükümet için hîn-i hâcette ağır muâhazeler basteyliyordu. Bu hakka da mâliktî; çünkü bu derece münevver ve müstakim bir insana Türkiye nâdiren mazhar olmuştur. Muârırları Ahmed Vefik Efendi’yi hırs-ı câh ile, gurur ile ithâm ederler. Ben ki onunla Boğaziçi’nde Rumelihisarı’ndaki yalısında uzun saatler geçirdim, bence Ahmed Vefik Efendi’de en mümtaz haslet, memlekete belki en derin bir irtibat ve o memleketin necâtı için âteşin bir arzudur”²⁰.

1867’de İstanbul’a gelen ve *La Turquie* gazetesinin yazı işleri müdürlüğü kendisine devredilen Charles Mismar de, Obiccini gibi, Vefik Paşa’nın Fransızca’ya vukûfuna hayrandır; “Fransız lisânıyla vâki’ olan ifâdatı bir bedî’a-i san’attı” diyor. Türkiye’ye âit işleri onun kadar iyi bilen kimseye rastlamamıştır; her suâlî rakamlarla, tarih ile, vak’alarla te’yid ve takviye ederek cevaplandırmağa muktedir bir şahsiyettir²¹.

Vefik Paşa Paris Sefiri iken Barbier de Meynard, Jule Favre, Alexandre Dumas Fils, Adolphe Thiers gibi i’timâdını kazandığı meşhur şahsiyetlerle Sefârethâne’de haftada bir gün toplanarak siyâsiyattan başka ilmî münâkaşalarda da bulunuyorlardı²². İstanbul’a gelen yabancılar ve dostları için onunla tanışmak ve görüşmek kaçırılmaz fırsatlardandır; Lord Stanley, her gelişinde misâfir olarak Vefik Paşa’da kalıyordu; Mirza Ya’kup Han, onun Rumelihisarı’ndaki yalısında misâfir bulunduğu sırada vefât etmiştir²³. Maârif

²⁰ Ali Kemal, *Türklüğün Piri, Peyâm-ı Sabah*, Edebî Nüsha—25; 29 Kânunısânî, 1336 (11 Şubat, 1921).

²¹ Mehmed Rauf, *Hâtrât-ı âlem-i İslâm*, Bursa, Matbaa-i vilâyet, 1327, s. 139.

²² Fahrünnisa Hanım, *ayn. esr.*, s. 129, v. d.

²³ Fahrünnisa Hanım, *ayn. esr.*, s. 129; Mehmed Rauf, *ayn. esr.*, s. 135.

Nâzırı iken, bu Nezâret'in Mektubculuk vazifesine ta'yin edilen Mehmed Memduh Paşa da, "Ulûm-u fûnûn-ı garbîye'den kemâliyle behre-mend olmak hasebiyle ekser ecânib kendisine perestîş edercesine hürmette" bulunduğunu yazar. Fatma Aliye Hanım da, çocukluk hatıralarını naklederken, Haleb'de İngiliz konsolosu bulunan Mr. Skin ile dostluklarından bahsediyor; bu zâtın, İstanbul'da kaldığı müddet zarfında Vefik Paşa ile mülâkat ve müsâhabede bulunduğunu yazıyor²⁴.

Vefik Paşa, babasından miras kalan konak harâba yüz tuttuktan sonra kışın da Rumeli-hisarı'ndaki köşkünde oturuyordu. Adı köşk, fakat geniş bir bahçe içerisinde saray gibi bir ihtişamı bulunan bu ahşab, aşı boyalı binâ yedi-sekiz odadan ibaretti²⁵. Kütüphanesi, bahçede yaptırdığı kârgir köşkte bulunuyordu. Rumeli-hisarı'nın en yüksek noktası olan Şehitlik Tepesi'nde, Sarıca Paşa Kal'sı'nın dibinde kâin bu binânın bahçesindeki Vefik Paşa kütüphanesinde üç-dörtbin cildten fazla mühim, aynı zamanda hattatlık, mücellidlik bakımından nefis kitaplar vardı²⁶.

Prof. Fuad Köprülü'nün, Ahmed Yesevî'nin *Divân-ı Hikmet*'inden, bunun eski nüshalarının bulunamamasından bahsederken, "Bizim bildiğimize göre en eski nüsha vaktiyle Vefik Paşa Kütüphanesi'nde bulunuyordu. Bu nüshanın 148 varaklı ve 4° inc büyüklüğünde, sâde fakat güzel bir yazıyla ve ser-nâmeleri kırmızı, Hicrî 1105 (M. 1693-4)'de yazılmış eski, ciltli bir nüsha olduğunu katalogdan öğrenmekle beraber (Katalog numarası: 1039), ne yazık ki ona tesâdüf edemedik" ifâdesinden de, Vefik Paşa'nın kütüphanesinde ne kadar nâdir eski yazmalar bulunduğu anlaşılır²⁷. Kütüphane katalogu ted-

²⁴ *Esvât-ı Suddâr*, İzmir, Vilâyet Matbaası, 1328, s. 32. Ahmet Midhat, *Fatma Aliye Hanım*, İst., 1311, s. 38.

²⁵ *Boğaziçi*, İst., Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1914, s. 91 v. d. Bu köşk ve kolleksiyonun en nâdir parçaları, sonraları esbak Adliye Nâzırı İsmet Paşazâde Rıza Paşa tarafından satın alındığı yine bu eserde kaydediliyor.

²⁶ George Washburn, Vefik Paşa için, "Zavallı, fakir adam idi. Yaşadığı ev yıktırılarak satıldı, âile yok oldu. İstanbul'un en kıymetli kütüphanesi olan kütüphanesi de, borçları ödemek için kısım kısım satıldı" diyor (*Fifty Years in Constantinople and Recollections in Robert College*, s. 56).

²⁷ *İlk Mutasavvıflar*, İstanbul, Matbaa-i âmire, 1918, s. 137. Bursalı Cenânî'nin *Hikâyât-ı Acîbe'si*'nin nâdir yazma nüshası da bu Kütüphâne'de mevcuttu (Prof. F. Köprülü, *Meddahlar Makalesine âit (Türkiyat Mecmuası*, c. II., 1928, s. 30). Prof. Fuad Köprülü, annesi Hatice Hanım'la babası Fâiz Bey'in evlenmeleri, Vefik Paşa'nın tavsyesiyle olduğunu söylüyor: Fuad Köprülü'nün babasının büyük annesi

kik edilince kitap adedinin 3851 olduğu görülür; fakat katalogda, eserlerin adlarına göre sayıldığı, meselâ yetmişiki cildten ibaret *Voltaire külliyyâtı*'nın bir eser olarak kaydedildiği gözönüne alınınca, torunu Fahrünnisa Hanım'ın tesbit ettiği 15,000 rakamı pek de mübâlegalı değildir.

Robert College müdürlerinden George Washburn'un ifâdesine göre onaltı lisan bilen Vefik Paşa'nın, kütüphanesinde hakikaten, Fransızca, İngilizce, Almanca, v. b. başlıca lisanlardan, Çince, Japonca, Rumca'ya kadar hemen bütün Garp ve Şark dillerinde, her sâhada eserlerin basılı, yazma en nâdir nüshaları bulunmaktadır. Mühim *dîvân*'ların, *mesnevî*'lerin hemen hepsini içine alan bu kütüphanede, Tanzimat Devri muharrirlerinin tarih, lisan, münşeât sâhasında pek az eserleri yanında, bilhassa Garp klâsiklerine âit san'at eserleri oldukça kabarık yekûndadır. Nazmî'nin *Mecma'ü'n-Nezâir*'inden, *Mushaf-ı şerîf* yazma nüshalarından çay risâlesine kadar pek mütenevvi' kitapları ihtivâ eden bu kütüphane, Vefik Paşa'nın nekadâr geniş bilgiye sahip olduğunu, umumî mâlûmatının derinliği dolayısıyla faydalanacağı eserleri nekadâr vukufu seçtiğini göstermektedir²⁸. Bu kütüphaneyi ziyâret eden Charles Mismar'ın, "Bir ufak işâreti üzerine küçük kızının binlerce âsâr arasından bir itmi'nân-ü vüsûk ile istenilen kitabı ayırıp getirmesi, kitapların mücerred bir zînet olmak üzere tedârik edilmemiş olduğunu isbat ediyordu" demesi de²⁹, Vefik Paşa'nın bunları mütâlea ile meşgûl olduğunu gösterir.

Ahmed Râsim, *Karagöz* sâhibi Ali Fuad Bey'den naklen, *Terce-mân-ı Ahval* idârehânesinde sık sık buluşan ilk gazeteciler arasında Ah-

ve Mâliye Nâzırı Hâlid Efendi'nin kızları Fatma ve Zeyneb Hanım'larla Ahmed Vefik Paşa kardeş çocuklarıdır. Büyük annesi ve âilenin diğer fertleri Türk-Rus savaşı münâsebetiyle 1876'da Rumeli'den hicretle, önce Bursa'ya gelmişlerdi; dayısı burada yerleştiğinden, annesi Hatice Hanım da sık-sık İstanbul'dan Bursa'ya gidip geliyordu. Hatice Hanım'la Fâiz Bey'in izdivâcına Vefik Paşa vâsita olmuş, Fâiz Bey'in çapkınlığından bahsedildiği için, âilesi Hatice Hanım'ı ona vermek istememişlerse de, Vefik Paşa'nın tavsiyesiyle bu mes'ud ve hayırlı evlenme vukû bulmuştur.

²⁸ Vefik Paşa'nın terekesine, irâde-i seniyye gereğince Mahmud Celâleddin Paşazâde Münir Bey nezâret etmiştir. *Ahmed Vefik Paşa Merhûmun Kütüphanesi Defteridir - Bibliotheque de feu Ahmed Vefik Pacha* adıyla basılan (İst., Bağdadliyan Taş ve Hurûfat Matbaası, 1893) katalogda da, kütüphaneyi ziyâret ve malûmat edinmek için Hariciye Vekâleti Umumî Kâtibi Münir Bey'e mürâcaat edilmesi bildirilmektedir. Bu kıymetli eserler kısım kısım satılmıştır.

²⁹ Mehmed Rauf, *ayn. esr.*, s. 139.

med Vefik Paşa'yı da zikreder; onun Şinâsî ile beraber *Tasvir-i Efkâr* gazetesini neşrettiği hakkındaki bilgi doğru olmamakla beraber, *Hikmet-i Tarih*'i ile *Şecere-i Türki*'si bu gazetede tefrika edilerek basıldığına göre, *Tasvir-i Efkâr*'ın ilk muharrirleri arasında Ahmed Vefik Paşa'yı da sayabiliriz. Yine Ahmed Râsim'in, *Ceride-i Havâdis* muharrirliğine nasıl başladığını anlatırken, bu gazete mensuplarından birinin, "Bana bak, oğlum, burası feyizli yerdir; Sadr-ı a'zam Sa'îd Paşalar, Vefik Paşalar, Ârifî Paşalar, Şinâsîler, Münif Paşalar hep buradan yetişmiştir. Sen gel, çalış!" dediğini kaydetmesi, Vefik Paşa'nın muharrirlik sâhasında da şöhretini anlatır³⁰.

Tanzimat muharrirlerinin hepsi, Nâmık Kemal dışında, Vefik Paşa'nın lehinde fikirlere sâhiptir. Ali Su'âvî, "İstanbul'da bunca Avrupa yetişmeleri arasında yalnız bir Ahmed Vefik Efendi gösteriyor. O ise, Avrupa'da okuduktan sonra, senelerce, gözlerini alil edinceyedek, memleketin lisânı olan Türkçe ve kezâ Arabî ve Farsî'ye çalışmış.. İşte maârif-i mahalliyyesi uğrunda bir tek alil.." demekle, onun Şark ve Garb kültürüne vâkıf, eşine az rastlanılır bir şahsiyet olduğu fikrindedir³¹. Sâmi Paşazâde Sezâi'nin, Abdülhamid Devri istibdâdının en şiddetli bir zamanında, 1904'de neşrettiği musâhabe-sindeki şu satırlar da dikkate değer: "Meşhur Ahmed Vefik Paşa'yı ilk def'a olarak bir yaz günü, semâ-yi şark'ın zîr-i safâsında şâd-ü hurrem olan Rumeli-hisarı'ndaki yalısında görmüştük. Entârisiyle köşedeki büyük bir minderde oturuyor, yanında açık duran bir pencereden, sevdâ gibi konduğu yerleri tehyiç eden bir rüzgâr-ı bî-karâra peyrev olmuş, Boğaziçi'nin güneşine karşı üzeri elmas-pâreler işlenmiş mînâ gibi parlayan mâî akıntıları görülüyordu. Bilmem ne için, mizâc-ı demevisini gösteren biraz kırmızı yüzü, müteeffiz olan o 'amîk gözleri ile kendisini bir Roma *consul*'üne benzetmiştim. O gün, zamânıyla beraber bulunduğu erbâb-ı idâre ve siyaseti ta'rif eyliyordu. Molière'in mütercim-i zî-iktidârı; Büyük, Mütercim ünvanlarıyla tanılan Rüşdü Paşa'dan bahsetti. Bir koca-karı evza' ve etvârını taklit

³⁰ *Muharrir, Şâir, Edib*, İst., Kanaat Kütübhâne ve Matbaası, 1924, s. 52, 94 v. d.

³¹ 'Ulûm gazetesi, c. II., nu. 19, 1287/1870, s. 1183. Ali Su'âvî'nin, "Hakkı Paşa nâmı, zamân-ı Abdül-Aziz'de Anadolu teftişine çıkan Vefik Efendi nâmı gibi, Rumeli'den başka Anadolu içerilerine ve Bağdad ve Mısır'a velvele saldı." ifâdesi de, Vefik Paşa'nın bu vazifesindeki şöhretini gösterir ('Ulûm gazetesi, c. II., nu. 19, s. 1205, *Tarih-i Nizâm-ı cedid* adlı makale).

ile, Rüşdü Paşa, 'Ah, bu devlette birşey yapılamaz, bu devlette bir iş görülemez!' diye âh-u vâh ederdi. Naklederken birdenbire bu entârili Roma *consul*'ü deşhetli bir savt ve tavr ile, 'Bu devlette birşey mi yapılamaz, bir iş mi görülemez? Eline fırsat geçir, dağları devir. Ben Anadolu'da dağ başında gördüğüm şehirleri ovalara, ovalarda bulduğum köyleri dağlara naklettim!' diyordu. Bu cezr-ü medd-i büldân, memleket için ne derecelerde bâis-i ümran olduğunu bilemezsek de, büyük bir ilim ve irfan ile senelerce riyâset-i idârede bulunmuş bir zatın bu hitâb-ı dehşeti, ehl-i dikkatin bir kitâb-ı ibreti olmağa sezâdır" ifâdesi, Vefik Paşa'nın nâfiz şahsiyeti kadar, cesur ve nikbIn karakterini de canlandırır³².

Nâmık Kemal'in, Vefik Paşa hakkında fikirlerine, Abdülhak Hâmid'e yazdığı mektuplarında rastlarız. Onun kullandığı Türkçe kelimelerle, kendine hâs imlâsı ile alay eder; Hâmid'in, Vefik Paşa ile Midhat Paşa'yı mukâyesesine hiddetlenerek, onun mürtekbiliğinden, Fuad Paşa'nın bulunduğu bir mecliste şâhit olduğu bir vak'aya dayanarak dalkavukluğundan, bizzat söylediği, "Ben Bursa şehrinin yarısından ziyâdesini kızak üstüne almış da geriye çekmişim" ifâdesine, İran'a giderken kuşların gökyüzünden bir köye inerek trnakları ile bıçak yapıp birbirleriyle cenkleştiğini gördüğünden bahsine dayanarak yalancılığına hükmeder. Vefik Paşa'yı bilmediği bir mes'elenin içine girip de Millet Meclisi Riyâseti'ni kabûl etmek, Meclis'i dağıtmak, Kânûn-ı esâsî'de *riyâset-i vükelâ* yerine *sadâret* yazılı iken, velev hayr için olsun, Kânûn-ı esâsî'nin hükmünü ilgâ edercesine Riyâset-i vükelâ'ya gelmek, bu mevki'de iken Süleyman Paşa'yı tevkif ettirmek, Ayastafanos Muâhadesi'ni imzalamak hareketlerinden dolayı hamiyetsizlikle itham etmektedir. Babasını tanımadığını, fakat Bulgaroğlu denilen ve müflis bir Rum olan amucasını Gelibolu'da gördüğünü söyleyen Nâmık Kemal, mektubunda sahifelerce Vefik Paşa aleyhinde fikirlerine yer verir; onun adının bile ebced hisâbı ile *mel'un* kelimesi ile aynı olduğunu söyler; bununla beraber Fransızca'ya, İngilizce'ye vukûfunu, çok kitap okuduğunu inkâr etmez; Hâmid'i dil bakımından Vefik Paşa'yı taklit etmemek husûsunda İkaz eder³³.

³² *Ye's, Şûrâ-yi ümmet*, nu. 50, 1 Nisan, 1904; *İclâl*, İst., Cihan Kütüphanesi, 1923, s. 108 v. d.

³³ 7 Şubat, 1879 tarihli mektubu, F. A. Tansel, *Husûsî Mektuplarına Göre Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, Ankara, 1949, s. 50-55. T. Tarih Kurumu, mektup, nu. 30. Sâmi Paşazâde Hasan Bey, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin "inhilâli ile Nâmık Kemal Bey, Prens Mustafa Fâzıl Paşa zümresine iltihak ettikten sonra, Subhî Paşa

Hâmid, babası Hayrullah Efendi ile iki kardeş çocukları olan Ahmed Vefik Paşa'nın, "Ben Sadr-ı a'zam olsam da, Ahmed Vefik Efendi'yim" demekle ma'ruf olduğunu, Efendilik'i zamanında *Mâcerâ-yi Aşk*'i okuyup, gördüğü müfritâne sözler meyanında "Âferin yâ Rabbi!" hitâbı cinsinden feveranlar bulunduğunu birâderi Nasûhî Bey'e söylediği gibi, kendisine de millî ve mahallî bir tiyatro yazmağı, atasözleri kullanmasını tavsiye ettiğini ve *Sabr-ü Sebat*'ı bu tavsiye üzerine yazdığını kaydeder³⁴. Hâmid'e göre Vefik Paşa "Müdâhin olmadığı hâlde, müdâhinlere nüvazişkâr idi; meşreb ve mişvârındaki garabetlerde bile bir mehâbet ve isâbet göze çarpar. Mütefennin, mütebahhir, siyâset-i hâriciye ve dâhiliyede mâhir olmakla beraber, derece-i ûlâda lûgaviyyûndan idi. Şiirle çok meşgûl olmaz ise de, hakikaten şâirdi. Tiyatro edebiyatına meyl-ü merâkı vardı. Molière gibi müstehzî olduğundan, tiyatro üdebâsı içinde onu diğerlerine tercih ettiğinden, âsârının birçoğunu Türkçe'ye terceme etmişti; Türkçe'de Molière idi³⁵.,,

Vefik Paşa'nın manzum tercemeleri, şâirliğine delildir. Fırsat buldukça, zerâfet sanılan Farsça terkiplerin, kâfiyece güzel, birtakım istiâreleri içine alan, fakat mânaca zayıf şiirlerle, bilhassa müstezadlardaki boş sözler aleyhinde bulunan Vefik Paşa, bunların tabîlikten uzak olduğu, atalarımızın, şiirleri kaba ise de, "suhande tab'-ı selîm gösterdikleri" ve mânaca güzel olan halk şiirlerinde, öyle yapma zarâfete kıymet verilmediği kanaatindedir³⁶. Sa'îd Paşa; Ahmed Vefik ve Edhem Paşa'nın silsileli cümlelerle yazı yazmamak ta'rizine uğradıklarını, bundan belki müteessir olarak, her ikisinin de zarûrî bir ihtiyaç olmadıkça resmî tahrirât için ellerine kalem almadıklarını, Vefik Paşa'nın yalnız Türkçe'de değil, Fransızca olarak nesir yazmağa da tam mânasıyla vâkıf olduğunu kaydeder³⁷. *Kâmûsü'l-A'lâm*'da, Şemseddin Sâmî'nin, Molière'in komedilerini çok beğendiği ve takdir ettiği için bunlardan birkaçını Türkçe'ye terceme ettiğini, en mühim

ve büsbütün haksız olarak peder ve bilemediğimiz sebeple Ahmed Vefik Paşa aleyhinde kaleme tezyif yolunda zebandırızlıkta bulunmuştu" diyor (*Hâdisât-ı hukûkiye ve Tarihîye* mec., cüz' 2, 1 Mayıs, 1341).

³⁴ *Eserlerimi Nasıl Yazdım, Resimli Ay* mec., nu. 53—5, Temmuz, 1928. Ruşen Eşref, *Diyorlar ki*, İst., Kanaat Matbaası, 1334, s. 15. İ. M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. III., s. 549.

³⁵ Hâtıralarından naklen, *Son Sadr-ı a'zamlar*, c. v., s. 710, 725.

³⁶ *Okumuşlar*, s. 37 v. d.; *Adamcıl*, 15 v. d.

³⁷ *Gazeteci Lisânı*, Sabah Matbaası, 1327, s. 53 v. d.

ve faydalı eseri olarak *Lehçe-i Osmânî*'sini kaydettiği Ahmed Vefik Paşa'nın kıymeti, san'at değeri bilhassa 1908'den sonra anlaşılmıştır.

Yaşadığı devirde halk edebiyatının değeri henüz takdir edilmediğinden Vefik Paşa da, kökleşen bir an'anenin te'siri ile *Lehçe-i Osmânî*'de *mânî* kelimesini *usûlsuz, darbsız elhân ile tegannî olunan vezinsiz, mânasız güfte*; *ozan*'ı, *mu'acciz, lâf-zen, geveze*, "tezyif makâmında kullanılan *Türk'e şehir içi zindan gelir, yâhut, Türk'e Beylik vermişler, evvelâ babasını kesmiş* gibi atasözlerine dayanarak, *Türk* kelimesini *kaba, köylü*³⁸ tarzında mânalandırmakla beraber, çağdaşları arasında millî mes'eleleri en iyi kavrayan halkçı bir şahsiyettir. *Türk Halk Edebiyatı* adlı eserini yazmak için İstanbul'a gelen Dr. Kunoş, halk tâbirlerimizi Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmânî*'sinden öğrendiği gibi³⁹, bu ziyâret sâyesinde, câriyesine söylettiği iki Türkmen türküsünü dinleyip tesbit etmiştir⁴⁰. Bir konuşması sırasında, "Veysiler gibi yazmak kolaydır; Türkçe yazmak zordur" diyen Vefik Paşa'nın⁴¹, milliyet fikirlerinin, dolayısıyla Türk dili ve tarihine, halk edebiyatına âit tedkiklerin inkişâfa başladığı 1908'den sonra dikkati çekmesi pek tabiidir.

³⁸ Prof Fuad Köprülü, '*Âşık Tarzı'nın Menşe' ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe, Millî Tettebbu'lar* mec., c. 1., nu. 1, Mart-Nisan, 1331, s. 8, not-1.

³⁹ Vizantal Efendi de, *Fransızca'dan Türkçe'ye Ceb Lûgati*'ni hazırlarken müşkillerini çözebilmek için Sa'îd Bey'e başvurmuş, bu eser Ahmed Vefik Paşa tarafından tashih edilmiştir (Refik-i tahririmiz Vizantal Efendi tarafından yazılan varakadır, *Tercemân-ı Hakikat* gazetesi, nu. 2480, 23 Eylül, 1886).

⁴⁰ *Türk Halk Edebiyatı*, s. 43 v. d. Vefik Paşa'yı, Vambéry'nin tavsiye mektubu vâsıtasıyla Rumelihisarı'ndaki yalısında ziyâret eden Dr. İgnac Kunoş,

*Ben babamın evin yıktım,
Tavladan Doru'sun çektim,
Yüzbin altın alıp çıktım,
Bin gidelim beyim oğlan!*

dörtlüğü ile başlayan Türkmen türküsünü ve,

*Kızım kızım, kınalı kızım,
Seni bir sarraf istiyor
Veriyim ana,..*

Bir de,

*Kızım sana hotoz alam,
Yok, babacığım, yok, yok*

mısra'larıyla başlayan türküleri, Paşa'nın Menekşe adlı câriyesinden dinleyerek tesbit etmiştir.

⁴¹ *İcmâl-i Edebt, Musavver Mâlûmat* mec., nu. 71, 13 Şubat, 1312.

Bir makalesinde medenî cesâretinin dayanağı ne olduğunu sordukları zaman, “Allâh’ıma tevekkülumdür!” cevabını veren Vefik Paşa’nın bu karakterinden hayranlıkla bahseden Ziya Gökalp, “Daha onbeş yaşında iken, Ahmed Vefik Paşa’nın *Lehçe-i Osmânî*’si ile Süleyman Paşa’nın *Tarih-i Âlem*’i bende türkçülük temayüllerini doğurmuştu” diyor. Gökalp’a göre, *Lehçe-i Osmânî* adlı bir Türk lûgati vücûde getirerek “Türkiye’deki Türkçe’nin, umumî ve büyük Türkçe’nin bir lehçesi olduğunu ve bundan başka Türk lehçeleri bulunduğunu aralarında mukâyeseler yaparak meydana” koyan Vefik Paşa’nın, bu ilmî türkçülükten başka, bir de bediî türkçülüğü vardı. Evinin bütün mobilyeleri, kendisinin ve âilesi ferdlerinin elbiseleri umûmiyetle Türk ma’mûlâtındandı; hattâ, çok sevdiği kerîmesi Avrupa tarzında bir terlik almak için ısrar ettiği hâlde, “Evime Türk ma’mûlâtından başka birşey giremez!” diyerek, bu arzunun husûlüne mümâneât göstermişti. Ahmed Vefik Paşa’nın başka bir orijinalitesi de, Molière’in mudhikelerini Türk âdetlerine adapte etmesi ve şahısların isimlerini ve hüviyyetlerini türkçeleştirmek sûretiyle Türkçe’ye nakletmesi ve millî bir sahnede oynatması idi⁴².”

1916’da Dârü’l-bedâyi’in te’sisi ile san’at zevkından uzak adapte eserlerin çoğalması üzerine, “sahte, gülünç bir alafrangalık cilâsını medeniyet sanarak millî ruhtan uzaklaştığı nisbette kendisini yükselmiş gören zavallı renksiz bir sınıfa karşı üç-beş kerre oynandıktan sonra bir kenara atılmağa mahkûm adapte piyeslerle bu memlekette hakikî bir temâşâ hayatı yaratılamaz” fikrini ileri süren Prof. Fuad Köprülü, Vefik Paşa’nın adapte eserlerindeki muvaffakiyetini, tiyatro san’atına hakkıyla vâkıf olmasında buluyor; “Nâmık Kemal’in, Hâmid’in aslâ sahneye konulamayacak eserleri yanında, Ahmed Vefik Paşa’nın cidden çok millî bir çeşni verdiği *Zorâki Tabib*, *Zor Nikâhı* gibi mahsûllerin temâşâ eseri olmak i’tibâriyle çok yüksek kaldığı muhakkaktır” diyor ve bunun sebebini, N. Kemal ve Hâmid’le Vefik Paşa arasındaki şahsiyet farkında buluyor: “Kemal ve Hâmid, eski gazel edebiyatına aksü’l-‘amel yapmakla beraber, pek tabiî, o edebiyatın an’anelerinden büsbütün kurtulamamış san’atkârlardı; ister makale, ister hikâye, ister temâşâ eseri, her ne yazarlarsa yazsınlar,

⁴² *Küçük Mecmua*, yıl I., nu. 5, 3 Temmuz, 1338, *Dine Doğru* adlı makale; *Türkçülüğün Esasları*, Millî İctimâiyat Kütübhânesi—I., Ankara, Matbûat ve İstihbârat Matbaası, 1339, s. 6, 12 v. d.

şâirlikten ve eski şiir an'anelerinden ayrılamıyordu; halbuki daha çocukluğundanberi temâşâ hayatına ve temâşâ edebiyatına alışkın olan, eski gazel ve kaside edebiyatı ile, şâirlikle o kadar alâkası bulunmayan Vefik Paşa, tiyatronun ne demek olduğunu onlardan çok daha iyi anlamıştı." Diğer taraftan, yine Prof. Fuad Köprülü'ye göre, "Lise tahsilini Fransa'da gören A. Vefik Paşa, XIX. asırda Avrupa'da kuvvetlenen Şarkiyat tedkiklerine ve bilhassa Türkiyat sâhasında yapılan şeylere tamâmiyle vâkıftı. Türk tarihi ve Türkiye'nin diğer lehçeleri hakkında az-çok malûmatı vardı. Avrupa fikirleri ile iyice meşbu' olması ve Garb medeniyetini lâyıkıyla anlaması onu müfrit bir milliyet-perver yapmıştı. İşte bu te'sir altında *Lehçe-i Osmâni* nâmıyla Anadolu Türkçesi'nin ilk lûgatini yazdı. *Atalar Sözü* adlı darb-ı mesel mecmuasını neşretti. Bizim millî tarihimizin Osmanlı sülâlesi ile başlamadığını göstermek için Ebü'l-Gâzi'nin *Türk Şeceresi*'ni tercemeye kalktı, büyük Çagatay şâiri 'Alî-Şîr Nevâ'i'nin *Mahbûbü'l-Kulûb*'ünü İstanbul'da bastırıldı. Anadolu Türkleri'nin, büyük Türk milletinin bir şu'besi olduğunu —Avrupa Türkiyatçıları'nın tedkiklerine dayanarak— önce şuurlu sûrette öğrenen ve öğretmeğe çalışan ilk Türk mütefekkeri Ahmed Vefik Paşa'dır⁴³."

Tiyatro san'atında bir canlanma başlayıp, bir kıymet ifâde etmeyen eserler sahneye konulduğu zaman, tiyatro edebiyatımıza sağlam temel teşkil eden çok başarılı ilk eserleri verdiği için, Vefik Paşa'nın hatırlanması, komedilerinin örnek olarak gösterilmesi

⁴³ *Adaptasyon Merâkı, Büyük Mecmua*, c. III., nu. 37-38, 1919; *Bugünkü Edebiyat*, İst., İktal Kütüphanesi, 1924, s. 142 v. d. *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri*, İst., Devlet Matbaası, 1928, s. 44. *Ahmed Vefik Paşa, Cumhuriyet*, 13 Mart, 1928.

Vefik Paşa'nın en çok şöhret kazanan eseri *Lehçe-i Osmâni*'sidir. Bâzi yanlışları içine almakla (Msl., bk., Fuad Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, İst., 1918, s. 71) ve tertibi biraz karışık olmakla beraber, tarih ve dil sâhasındaki Türkçülük çalışmalarında bir dönüm noktası teşkil eder. Yabancı bir mecmuadan terceme sûretiyle neşredilen *Memâlik-i Osmâniye'de Edebiyatın Terakkîsi* adlı makalede, en çok rağbet gören eserleri olarak *Telemak Tercemesi*, bilhassa *Lehçe-i Osmâni* kaydediliyor (*Revue Encyclopedique*'den naklen *Musavver Mâlûmat* mec., nu. 18, 9 Haziran 1310—21 Haziran, 1894). Charles Warren Hostler de, Türkiye'deki Pan-Turkistler'den bahsederken, bu fikirlerin yayılmasında ilim adamlarının mühim eserlerinin te'siri olduğundan, İstanbul Üniversitesi'nde hocalık eden Ahmed Vefik Paşa'nın, vatandaşlarına Osmanlılar'ın büyük Türk milletinin kollarından biri ve ana dillerinin, Türkiye sınırları dışında geniş sâhalarda konuşulan Türkçe'nin bir lehçesi olduğunu izah eden ilk Türkler'den biri olduğunu yazar (*Turkism and Soviets*, London, George Allen and Unwin LTD.; New York, Frederick A. Praeger, 1957, s. 142).

an'ane hâlini almıştır. 1931'de Dârü'l-bedâyi' İstanbul Belediyesi'ne bağlandıktan sonra ve klâsiklerin temsil edilip edilmemesi münâkaşaları sırasında tiyatro san'atkârlarımızdan K. Kemal'in ileri sürdüğü fikirler, Vefik Paşa'nın bu yoldaki kıymet ve şöhret'nin delilidir: "Hiç şüphe yok ki tiyatro Türkiye'ye adumunu atarken, A. Vefik Paşa gibi büyük bir adamın sâyesinde kuvvetlice atmış, yarının Türk tiyatrosu için temel vazifesini görecekl klâsiklerden *Besmele*'yi çekmeği, tiyatronun alfabesinden başlamağı daha münâsıp ve daha selâmetli bir yol görmüş, bize kıymetli bir Molière tercemesi ve *adaptation* silsilesi yadigâr bırakmıştır. Eğer Vefik Paşa'nın halefleri bu çağra devam etmiş olsalardı, bu gün esaslı bir tiyatromuz, hırdavat yerine dolgunca bir tiyatro kütüphânemiz olurdu; böyle her çâreye başvuran bir vaziyette de kalmazdık. Vefik Paşa'nın tercemeleri aslı kadar mükemmel, aslı kadar mâna ve espiyi vüs'atı taşır; hattâ Molière'in *Mariage Forcé*'undan kuvvetli, bir *Zor Nikâhı*'mız var.. Paşa merhum, bu seciyye komedilerini terceme, yahut adapte ederken hiçbirinin taşıdığı seciyye alâmet-i fârikasını bozmamış, esere ve şahsa göre lisan kullanmış, en temiz Türkçe'yi yazmış, en güzel Türk atasözlerini yerinde olmak şartıyla sarfetmiştir. Netice i'tibârıyla Avrupa'da, İngilizler'den sonra Almanlar, Shakespeare'i nasıl iyi anlayan bir millet ise, biz de bütün ihmâlimize ve eslâfi hâfızamızdan silmemize rağmen, Fransızlar'dan sonra Molière'i, Paşa'nın sâyesinde büyük bir orijinalite ile terceme ederek kütüphânemize yerleştirmişizdir⁴⁴."

Hâlid Ziya Uşaklıgil, Vefik Paşa'nın adaptelerinin bir mu'cize kablından başarılı ve "bu tarz için birer şâh-eser" olduğu kanaatinde-dir⁴⁵. Faruk Nâfiz Çamlıbel'e göre, Molière'in eserlerini, aslıdaki bütün incelikleri muhâfaza ederek dilimize nakl ve terceme eden Vefik Paşa, tiyatro edebiyatımız için sağlam bir temel atmıştır⁴⁶. Fransız edebiyatına ve temâşâ san'atına vâkıf bulunan Reşad Nuri Güntekin, Ahmed Vefik Paşa'yı Türk tiyatrosunun hakikî plri ve patronu kabûl eder; "Onun zamanında ve ondan sonra memleketimizde bâzı tiyatro hareketleri olmuştur; tek-tük piyes muharrirleri ve tiyatro idârecileri

⁴⁴ *Klâsikleri Oynamalıyız, Dârü'l-bedâyi' Mecmuası*, yıl 2, nu. 14, 15 Şubat, 1932.

⁴⁵ *Sahne Eserlerimiz, Perde-Sahne* mec., nu. 9, 15 İkincikânun, 1943. *San'ata Dâir*, Maârif Basımevi, 1955, c. III., s. 167.

⁴⁶ *Molière ve Ahmed Vefik Paşa Merhum, Yarın* mec., nu. 15, 26 Birincikânun, 1338 (28 Aralık, 1922).

görülmüştür; fakat hakikî san'at tiyatrosunu onun kadar iyi anlayan yetişmemiştir. Ahmed Vefik Paşa, Molière'i adapte etmekle işe başlamıştır; bu, demir gibi bir başlangıçtır. Paşa, memlekette, yerli malî eserle tiyatro kurulamayacağını biliyordu; fakat yabancı eser tercemesi ile bunun mümkün olamayacağını anlayacak kadar da mütekâmil kafalı ve san'at işlerinin vâkîfi idi⁴⁷."

Tevfik Fikret tarafından tarama kalemîyle ve siyah mürekkeple bir resmi çizilen, Yahya Kemal'in,

*Hezâr gıbte o devr-î kadîm efendisine,
Ne kendi kimseye benzer, ne kimse kendisine*

beytiyle canlandırdığı⁴⁸ bu milliyet-perver, âlim olduğu kadar san'at-kâr da olan bu mütefekkirimizin, sık sık azledilmesi dolayısıyla hayâtı, bilhassa son yılları maddî sıkıntılar içinde geçmiştir. Bu son yıllarında onu birkaç ayda bir ziyâret eden Abdurrahman Şeref Bey, her ay muntazaman çıkmayan ma'zûliyyet maaşından başka geliri olmadığını, bunun, evini idâreye bile yetmediğini, eşyâsının eskimiş, hattâ minder örtülerinin yamalı olduğunu kaydediyor ve "Tenezzül edip de ne zamm-ı maaş, ne güzeşte maaşlarının te'diyesini istemiştir.

⁴⁷ *Vatan* gazetesi, 1 Nisan, 1941 (Zeki Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 251). Vefik Paşa'nın tiyatro eserlerinin şöhreti hakkında şu makalelere de bakınız: Muhmud Yesârî, *Ahmed Vefik Paşa'nın Hayatı ve Eserleri, Tarih Dünyası*, c. III, nu. 32, Ağustos, 1952. H. Fahri Ozansoy, *Ahmed Vefik Paşa, Devlet Tiyatrosu*, nu. 4, Mayıs, 1952. Hasan Âli Ediz, *Ahmed Vefik Paşa. ayn. mec.*, nu. 35, Ekim, 1957. Ayrıca bk., Cevdet Perin, *Tanzimat Edebiyatı'nda Fransız Te'siri.*, İst., 1946, s. 84 v.d.

⁴⁸ Âslı Âşîyan Müzesi'nde bulunan bu resim ve beyit, İ. M. K. İnal'ın eserinde neşredilmiştir (*Son Sadr-ı a'zamlar*, c. v., s. 699, 705). Ahmed İhsan, *Servet-i fünun* mecmuası tarihçesinde Vefik Paşa'nın da yeri olduğundan bahseder. Resim tab'ı için alınan ruhsatta, "Müslüman eşhas tasviri konulmamak şartı" vardır. Vefâtı münâsebetiyle yazdığı makaleyi sansör çıkarmış, resmin altına da *istizan* kaydini koymuştur. Mürâcaat ettiği Dâhiliye Nâzırı Münir Paşa, resmi görünce, gözleri yaşararak, "Vesle-i rahmettir!" demiş, resmin altına "görülmüştür" yazmıştır. Vefik Paşa'nın resmi, *Servet-i fünun*'da Müslüman eşhâsa âit ilk fotoğrafı teşkil eder (Nu. 3, 28 Mart, 1307; nu. 1495, 9 Nisan, 1341). Hüseyin Rahmî'nin babası Sa'îd Paşa'nın ikinci zevcesinin evi Bozdoğan-Kemerî'nde, Vefik Paşa'ya babasından miras kalan eve bitişikti. Tek başına, muhtelif şahısların seslerini taklid ederek piyes oynama âdetini duyan Hüseyin Rahmî'ye, Vefik Paşa, *Mürebbiye* romanında Dehri Efendi tipini ilham etmiştir (Refik Ahmed Sevengil, *Hüseyin Rahmî Gürpınar*, İst., Hilmî Kitabevi, 1944, s. 63). *Mürebbiye*'de, Molière'in *Les Précieuse Ridicules* komedsini, kendisi de rol alarak ev halkına temsil ettiren Dehri Efendi, yalnız bu bakımdan Vefik Paşa'yı hatırlatır (Krş., *Mürebbiye*, Kitabhâne-i Hilmî, 1927, s. 131 v. d.).

Hastalığı mesmu'-ı şâhâne buyurulup, maaşât-ı mütedâhilesinin tesviyesine irâde-i seniyye teallûk etmesi üzerine, li'ecilü't-teşekkür bir kerre sarây-i hümâyûna gitmişti. Meziyyetleri yalnız istignâlardan ibâret olsa bile, yine tebelle sezâdır" diyor⁴⁹. Bu mağrur ve ferâgat-kâr büyük devlet adamı, geçinebilmek ve borçlarını ödeyebilmek için Rumeli-hisarı'ndaki arâzisini kısım kısım satmağa mecbur kalmış, vefâtında, âilesinin geçimini te'min edebilecek hiçbir şey bırakamamıştır⁵⁰.

Abdülhak Hâmid'in "Türkiye'de Molière idi" dediği Vefik Paşa, avrupai tiyatro edebiyatımız için terceme ve birer şah-eser sayılan adapteleri ile sağlam bir temel atmakla kalmamıştır; memleketimizde ilk *sâl-nâme* onun tarafından tertib edildiği gibi, *Şecere-i Türki* tercemesi ile tarihî türkcülük yolunda ilk adımı atan, Anadolu Türkçe-

⁴⁹ *Tarih Musâhabeleri*, s. 225.

⁵⁰ Vefik Paşa'nın Rumeli-hisarı'ndaki evinin geniş arâzisi mevcuttu. Bebek'te, ufak bir evde açılan College'e, müessisi Robert'in ve vereselerinin terkettiği (1875) meblâğın önce 16.000, sonra 20.000 lirasıyla, bu sırada ma'zûl bulunan Vefik Paşa'dan arâzî alınarak, Robert College adı verilen mektebin birinci ve ikinci kısımları inşâ edilmiştir (Osman Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi*, İst., Osman Bey Matbaası, 1940, c. II., s. 649 v. d.).

George Washburn, Vefik Paşa'nın Robert College'e arâzisinin ne kadarını ne zaman ve ne kadara sattığı hakkında etraflı bilgi vermektedir: Vefik Paşa, Rumeli-hisarı'ndaki bu arâzisini Paris elçisi iken (Ocak-Şubat, 1860—Şubat, 1861) satmak istememiş, bir yıl süren bu vazifesinden ayrılıp memleketimize döndüğü zaman, paraya ihtiyacı olduğundan satmağa râzî olmuştur. Altı *acre* —bir *acre* takriben dört dönüm olduğuna göre, yirmidört dönüm— kadarını 1600, bir müddet sonra da geri kalan kısmını 1800 kadar İngiliz lirasına satmıştı. Dr. Hamlin, binânın yapılmasına müsâade verilmeye kadar bu parayı ödemek hususunda anlaşmıştı ki bu, 2 Aralık, 1861 tarihine rastlar (*Fifty Years in Constantinople and Ricollections of Robert College*, Boston ve New York, 1911, s. 7 v. d.); paranın tamamı 1862'de inşâsına müsâadeden sonra ödenmiştir. Ancak, bâzı sebeplerle College'in yapılması gecikmiş ve altı yıl sonra, 20 Aralık, 1868'de mümkün olabilmıştır. George Washburn, iznin, Vefik Paşa'nın birkaç gün süren Başvekilliği sırasında verildiğini söylüyorsa da, bu 1868 değil, 1872 (30 Kasım—2 Aralık)'dedir. Vefik Paşa, her hâlde arâzisinin üçüncü parçasını bu sırada satmıştır: "Bu arâzîyi, Mr. Robert'ten aldığım mektup üzerine derhal 13.200 dolara satın aldım. Bugün burada Theodoruse Hall ve altı profesör evi bulunmaktadır. Ahmed Vefik Paşa'nın bu zamanda paraya husûsî bir ihtiyacı yoktu; fakat College'in sıcak bir dostu idi; istediği fiyat da çok uygundu." diyen George Whashburn, 1872-73'de, College'i ziyaret için İstanbul'a gelen Amerikalı Mr. Bancroft ile Vefik Paşa'ya gittiklerini, Paşa'nın, misafir-perverliği ile Mr. Bancroft üzerinde de çok iyi te'sir bıraktığını yazar (*Ayn. esr.*, s. II, 55 v. d.).

si'nin ilk lûgatini, kendinden sonrakiler için senelerce örnek teşkil eden avrupaî tarzda ilk def'a tarih ders kitabı yazan da Ahmed Vefik Paşa'dır. Zekî, dürüst, medenî cesârete sâhip, müfrit derecede milliyet-perver; nüktedan, Şark ve Garb dillerinin birçoğuna hakıyla vâkif bulunan Ahmed Vefik Paşa, memleketimizin pek ender yetiştirdiği nâfiz bir şahsiyettir. Kôr muhitinde maddî, mânevî ıstıraplarla dolu hayatının yegâne tesellisini inzivâda, hiçbir vaktini boş geçirmeyerek kütüphanesinde mütâlea ile geçirmekte bulan ve 2 Nisan, 1891 (20 Mart, 1307=22 Şa'ban, 1308)'denberi kaybetmiş olduğumuz⁵¹ bu âlim ve büyük san'atkârımız, kendi vasiyyetine uyularak, Rumeli-hisarı'nda, evinin civârında Kayalar mezarlığındaki mütevâzi kabrinde ebedî sükûnetine kavuşmuş bulunmaktadır.

⁵¹ Ebüzziya Tevfik, memleketimizde Tanzimat'tanberi bâzı millî vak'aların tarihlerini kaydederken, sâl-nâmelerden de bahsetmiştir. ("İcâd-ı Sâl-nâme, Bâ Ma'rifet-i Ahmed Vefik Paşa, Şemst Hicret'ten, 1225—Kamerî Hicret'ten 1262", Nev-sâl-i Ma'rifet-Takvim-i Ebüzziya, 1309/1310, yıl 9, Matbaa-i Ebüzziya, 1310, s. 18).

Ahmed Vefik Paşa, *Servet-i fûnun*, nu. 3, 28 Mart, 1307; *Resimli Gazete*, yıl I, nu. 3, 28 Mart, 1307. Her iki mecmuada *Tercemân-ı Hakikat*'ten naklen resmî hâltercemesi, ikincide eserleri ve şahsiyeti hakkında daha geniş bilgi verilmiş, memlekete sâdikâne hizmetinden, hiçbir vaktini boş geçirmediğinden, cenâze masrafının Cîb-i hümayun'ca tesviyesinden bahsolunmaktadır.

Babası Hayrullah Efendi'nin dayısının oğlu Vefik Paşa'nın vefâtını, Londra gazetelerindeki telgraflardan öğrenen Hâmid, hizmetlerine mükâfâten âilesine taraf-ı şâhânedan maaş tahsisini umduğunu, 21 Mart, 1307 tarihli mektubunda yazar. Yine Pîrizâde İsmâ'il Bey'e gönderdiği 18 Nisan, 1307 tarihli mektubunda ise, "Burada bir Lord Stanley vardır; Vefik Paşa merhûmun dostlarından. Merhûmun âilesinin Ramazan harcını tedârikten âciz bir hâlde düçâr-ı zarûret olduklarını ve binâenaleyh Hanımı'na bâzı irsâlât-ı nakdiyyede bulunduğunu söylüyordu. Gayretime dokunup icâbeden mahallere beyân-ı hâl ettim" diyor (*Mektuplar*, c. II., s. 66, 68). Âilesine maaş bağlanması hakkındaki arz tezkiresinden, Hâmid'in, mektubunda bahsettiklerini resmî makamlara duyurduğu, ilâve olarak, Vefik Paşa'nın zevcesinin Galata'da oturan İngiliz Postahanesi Müdürü'nin zevcesinden on lira borç aldığı da anlaşılmaktadır. 6 Mayıs, 1891 tarihli bu vesika *Son Sadr-ı a'zamlar*'da (C. v., s. 700) neşrolunmuştur.

AHMED VEFİK PAŞA'YA DÂİR F I K R A L A R

Hiç kimseye benzemeyen, orijinal bir şahsiyet olan Ahmed Vefik Paşa'nın, keskin zekâsının tabîî bir mahsûlü olan nükteli, zarif, mizâhî sözleri, yaptığı işler, çok çapraşık gibi görünen mes'eleleri akla gelmeyen, hattâ garip tedbir ve kararlarla kökünden hallediverişi v. b. husûsiyetleri halk arasında fıkralar hâlinde ağızdan ağıza yayılmıştır. Bu fıkraların mühim birkısmı onun kendi sözlerinden, daha az birkısmı ise hakkında söylenenlerden meydana gelmiş bulunuyor.

Ahmed Vefik Paşa'nın şahsiyetini, husûsî ve resmî hayatını, o devreye âit bâzı mes'eleleri, çevresindeki bâzı kimselerin muhtelif cephelerini de aydınlatan bu tarihî fıkralar—ister kendinin, ister başkalarının ona dâir sözlerinden meydana gelmiş olsun—bîrer vesika değeri taşımaktadır. Bu fıkralar arasında, xiv. asır Acem şâirlerinden olup, eserleri muhtelif Batı dillerine çevrilen, dolayısıyla dünya çapında şöhret kazanan meşhur mizah şâiri Zâkânî 'Ubeyd'e nisbet edilenler de yok değildir⁵²; bu da, Vefik Paşa'nın zarif ve nükteli sözleri, akla sığmayan icrâatı, garip hareketleri ile tanındığını, bu gibi şeylerin ona nisbet edildiğini gösterme bakımından mânâlıdır.

Ahmed Vefik Paşa fıkralarını, esâsını teşkil eden vak'a ve sözlerin zamanına göre iki kısma ayırmak mümkündür: (1) Zamanı belli olmayan fıkralar, aşağıda neşredebileceğimiz fıkraların dörtte-biri kadardır; bunlar umûmiyetle onun keskin zekâsını, hükûmet işlerindeki aksaklıklar ve haksız işler dolayısıyla ta'rizli konuşmalarını, medenî cesâretini, gurûrunu, alaycı tarafını, hoşlanmadığı kimselerle konuşmaktan duyduğu usancı, rol yapmaktaki başarısını, nüktedanlığını, çocuklarına karşı nasıl sert bir terbiye usûlü kullanıp müsâmaha etme-

⁵² Meselâ Hasan Âlî Yücel'in neşrettiği şu fıkrâ: "Birgün odasında imiş, kâtip Nesib Efendi de yanında bulunuyormuş. Kâtibi yanından uzaklaştırmak üzere kapıyı kapamasını emretmiş. Kâtip bu emri yerine getirip tekrar yerine dönmek üzere iken şu ihtarda bulunmuş: 'Ben sana kapıyı dışarıdan kapa!' dedim." (*Pazartesi Konuşmaları*, İst., Remzî Kitabevi, 1937, s. 10), aslında Zâkânî 'Ubeyd'e âittir: "Bir sakıl, bir marlzin yanına girer. Çok oturur. Marlz, ziyâretçilerin çokluğundan sıkıldığını söyler. Herif, 'Öyle ise kalkayım, kayıpı kapayayım!' der. Marlz, şu cevabı verir: 'Kapa, fakat dışarıdan!'" (Muallim Nâcî, '*Ubeydîyye*, İst., Mihran Matbaası, 1305, s. 62).

diğini, dedi-kodu yapanları nasıl şiddetle tahkir ettiğini, iskelede vapur beklemekten çok sinirlendiğini, kütüphânesinden kimseye kitap vermediğini, bahçe ile meşgûl olmak ve ağaç yetiştirmek merakını ⁵³, alçak gönüllülüğünü ve gösterişten hoşlanmadığını, zamanında kıymetinin takdir olunmadığını ve iyi kalbliliğini v. b. muhtelif karakterlerini, husûsî hayatını canlandıran fıkralardır ⁵⁴. (2) Belli bir zamanla sınırlanabilen fıkraları, bunlara göre üç misli kadar daha faha fazla yekûn tutar; bilhassa me'muriyet hayatını aydınlatma bakımından mühimdir.

Vefik Paşa hakkındaki belli bir zamanla sınırlanan fıkralardan en eskisi Tahran Sefirliği (15. VI. 1851-12. IX. 1854) zamanına âittir ⁵⁵; Bundan önceki me'murluklarıyla, Terceme-odası Hulafâlığı, Encümen-i Dâniş a'zâlığı ile alâkalı fıkralara rastlamıyoruz. De'âvî Nâzirliği (11 Nisan, 1857—Ağustos-Eylül, 1857) zamanına âit bir fıkradan, borcunu vermeyenlere, kim olursa olsun, ne kadar şiddetli davrandığı anlaşılıyor ⁵⁶. Paris Sefirliği (Ocak-Şubat, 1860—23 Kasım, 1861) sırasındaki kesin ve karşısındakini susturucu kararları, medenî cesâreti, düşündüklerini olduğu gibi söylemesi, rütbeye kıymek vermeyişi, mes'eleleri can alacak noktastan kavrayıp i'tiraza meydan bırakmıyacak ve bazan garip tarzda halledivermesi, sert mukâbeleleri, memle-

⁵³ Sa'id Paşa, Hacı Mahmud Efendi'den naklen, "Vefik Paşa Anadolu Müfettişi iken, İzmid'de bir da'vâ vâki' olmuş. Bu da'vânın teshîli ru'yetini Ahmed Vefik Paşa'ya tavsiye etmek için Hacı Mahmud Efendi'yi İzmid'e göndermişler. O sırada Ahmed Vefik Paşa'nın icrâât-ı teftişiyyesince, Mahmud Efendi ne gibi şeylere mutali' olduğuna dâir idi. Diğer hikâye, Vefik Paşa ikinci def'a Vekâlet'inden sonra Rumeli-hisarı'ndaki bahçesinde büyük çamlar yetiştirdiğinden, anları alıp Yıldız hadîkasına götürmek için Saray'dan bağçevan-başını istemiş. Zât-ı şâhâne de, Mahmud Efendi'yi bağçevan-başı ile birlikte irsâl etmişler. Bunlar, bahçede büyük çamlar yerine birer-ikişer karış boyunda iki mi, üç mü çam ağacı bulmuşlar, anı mübeyyin idi." (*Sa'id Paşa'nın Hâtıratı*, c. II., İst., Sabah Matbaası, 1328, s. 24) diyorsa da, bu fıkraları tam olarak nakletmemektedir. Bir saat kadar Ahmed Vefik Paşa hakkında konuştuklarını, Hacı Mahmud Efendi'nin kendisini eğlendirmek maksadıyla Vefik Paşa'dan söz açtığını, bu fıkraları naklettiğini yazıyor ve "Merhum, bahçesinde büyük çamlar yetiştirdiğine dâir olan haberi ile tül-i ma'zûliyyetine remz-etttiği vehleten hatıra gelir amma, kendisinin âli-cenâbâne ve istiğnâ-kârâne meslekini bilenler bu tevcihi kabûl etmezler; bilmem ki maksadı ne idi!" diyor.

⁵⁴ Aşağıdaki fıkralardan nu. I, V, XX, XXIII-XXV, XXXIII, XXXVI, XXXVIII, XXXIX, XL, XLII, XLIX, L, LI, LIII, LIV, LVII, LVIII, LXII, LXIII.

⁵⁵ Nu. XXVI.

⁵⁶ Nu. XLV.

ketini yükseltici hareketleri, vatan-severliği on fıkranın meydana gelmesine yol açmıştır⁵⁷. Evkaf Nâzırlığı (23. XI. 1861—29. V. 1862) esnâsındaki hayatıyla münâsebeti bulunan fıkraların mevzu'ları, yersiz bâzı dinî âdet ve an'anelerin bırakılması, dini kötüyü kullanarak tahsisat almak isteyenlerle mücâdeleleridir⁵⁸. Anadolu Sağ-kol Müfettişliği zamanına âit olanlar (22 Mart, 1863—Ekim, 1864), yine medenî cesâretini, meselâ bir eşkiyâ ini hâline getirilen bir dergâhı nasıl yıktırverdiğini, yardım-severliğini, hattâ bâzan kendini şikâyet edenleri bile himâye ettiğini, bunu öğrenince susmağa mecbur kaldığını aksettirir⁵⁹. Rûsûmat Eminliği zamanına âit (25. XI. 1871—26. I. 1872) yalnız bir fıkra vardır ki, bunun esâsı, hakkında fena fikirlere sâhip olduğu kimselere ne kadar sert, hakâret edici tarzda muâmele ettiğidir⁶⁰. Sadâret Müsteşarlığı (26. I. 1872—16. V. 1872) esnâsında evrâka pek bakmaması, Sadr-ı a'zam'ın da'vetine kulak asmaması dolayısıyla hakkında bâzı fıkralar meydana gelen Vefik Paşa'nın⁶¹, Meclis Reisliği (5. II. 1877—14. VIII. 1877), birinci Başvekilliği (4. II. 1878—18. IV. 1878), ikinci Başvekilliği (30. XI. 1882—2. XII. 1882) devresindeki fıkralar keyfî icrâatı, ziyâretcilere yüz vermemesi, hattâ onları koğması, meb'uslara sert davranması, onların basit hitâbeleriyle alayları, önlenilemeyecek sanılan ve büyütülen hâdiseleri tek başına bastırvermesi dolayısıyla teşekkül etmiştir⁶². Vefik Paşa'ya âit fıkralar arasında en çok yekûn tutan Bursa Vâliliği zamanına rastlayanlardır (4. II. 1879—16. X. 1882); bu fıkraların teşekkülüne sebep, tiyatroya gitmeğe halkı teşvik hattâ mecbûr etmek, çıkmaz sokakları yıktırmak, yollara ağaç diktirmek, haksızlıkları önlemek gibi birçok resmî çalışmalarının gerçekleşmesi için serbest ve garip icrâatı, akla gelmez tedbirleridir⁶³.

Ali Fuad Bey'in kaydettiği gibi, "Vefik Paşa'ya nisbet edilen o kadar garip hikâyât vardır ki, toplanacak olsa, *Mudhikât-ı Ahmed*

⁵⁷ Nu. II, XXXIV, XXXVII, XLVI-XLVIII, LII, LX, LXI, LXIV, LXV. Bu vazifesinden önce, çok kısa süren Meclis-i vâlâ a'zâlığı zamanı ile alâkalı bir tek fıkra vardır (Nu. LXXV.).

⁵⁸ Nu. VI, VII, XXVIII, LXXI.

⁵⁹ Nu. XIV, XXXVI.

⁶⁰ Nu. X.

⁶¹ Nu. IX, XI, XXXII.

⁶² Nu. III, XXI, XXVII, XXIX, XXXI, XLI, XLIII, XLIV, LIX, LXVII, LXIX, LXX, LXXII-LXXIV.

⁶³ Nu. VIII, XII, XIII, XV, XIX, XXII, XXX, LV, LVI, LXVI, LXVIII.

Vefik Paşa adı ile bir cilt teşkil eder; ne yazık ki bilenler de azalmakta olduğundan, bunlar da kaybolmaktadır⁶⁴.” Yalnız Ahmed Vefik Paşa'nın husûsî ve resmî hayatını, muhtelif karakterlerini aydınlatmak bakımından değil, aynı zamanda o devre âit muhtelif mes'eleleri de aksettiren bu fıkralar, içine aldığı küçük vak'alarla, hareketli diyaloglarla, nükteli ve mizâhî ifâdesiyle, bu nev'in san'at değeri bakımından da en güzel örneklerindedir.

Aşağıda, muhtelif eser ve mecmualardan derlediğimiz fıkraları neşrederken, verdiğimiz notlardan anlaşılacağı üzere, bunların ilk neşrini esas aldık ve başka neşirlerini, basıldıkları tarihi gözönüne alarak sırasıyla kaydettik. Derlediğimiz bu tarihî fıkraların sayısı yetmiş beştir. Bunlar, yabancı veya yerli, Vefik Paşa'yı tanıyan veya bunların naklettiği kimseler tarafından, Charles Mismar, George Washburn, Subhî, Mümtaz, Emin, Memduh, Fuad, Sa'îd, Paris Sefiri Münir Paşalar, torunu Fahrü'n-nisâ Hanım, Washington Sefiri Süreyyâ Paşazâde Şekib, Reji Komiseri Nûrî, Alî Su'avî, Fuad Paşa'nın torunu Keçecizâde Reşad, Süleyman Nazif, Abdülhak Hâmid, Hacı Ali Bey, Nâsûhî Bey, İbnü'l-Emin M. K. İnal ,v. b. kimseler tarafından nakledilmiş ve bu fıkraların ekserisi bilhassa Ali Fuad, Fâik Reşad, Abdurrahman Şeref gibi kendisini tanıyanlar tarafından, veya tanıyanlardan naklen tesbit ve neşredilmiştir; bâzılarının neşrinde ise, kimin tarafından söylendiği kaydolunmayarak. “rivayet edildiğine göre” v. b. ifâdelere rastlarız. Bunlar, rivayet edeni belli olsun, veya olmasın, hattâ hakikî, veya uydurulmuş olsun, Vefik Paşa'nın şahsiyetini ve icrâatını canlandırdığından tarihî bir vesikadır; bu sebeple onları topladık ve neşrediyoruz.

⁶⁴ İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 737. M. K. İnal, “Belki o kadar garip hikâyâtı varmıştır da — zabtetmek ötedenberi mu'tâdımız olmadığı için — aradan zaman geçince unutulup gitmiştir. O hikâyelerin bize intikâl eden kısmı, öyle bir *cilt* değil, ancak küçük bir risâle teşkil edecek kadar mahdut olduğu gibi, bunları bilen de birçok zat değil, beş-on kimseden ibaret idi; onlar da gelip geçtiler” diyor (*Ayn. esr.*, s. 738). Ali Fuad Bey, neşrettiği fıkraları, Paşa'yı tanıyanlardan dinleyerek tesbit ettiğini, onunla şahsen tanışmadığını, “Bezm-i ülfetine dâhil olan zevattan bâzısı el-yevm hayatta bulunmasıyla daha birçok fıkraları hâturalarında nakşedilmiş olacağından, anlar da mahfûzatlarını tahrir eyleseler, ayrıca bir mecmua-i mehâzir vücûde gelmiş,, olacağını kaydediyor (*Ahmed Vefik Paşa Fıkârâtı, Servet-i fûnun mec.*, c. 62, nu. 1627-153, 20 Ekim, 1927; M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 713).

I.

“Âli Paşa, Ahmed Vefik Efendi’yi tanımak arzusunu hâsıl eden bir ifâde ile bana müşârileyhten çok def‘alar bahsetmiş ve ilm-ü fazlını temdlhen, ‘ O, bir canlı kütüphânedir!’ demişti. Bir başka def‘a da, ‘ Ahmed Vefik Efendi, Sultan Süleyman zamanında fevkal‘âde bir sadr-ı a‘zam olurdu!’ sûretiyle idâre-i kelâm etmiş ve fikrini isbat ve te‘yid için de müşârileyhin şu menkâbesini hikâye eylemişti: Birgün, mayyette me‘murlarından biri, ufak-tefek borçlarından dolayı Ahmed Vefik Efendi’ye şikâyet edilmiş idi. Müşârileyh, medyûnu, nezdine da‘vet ve edây-i deyn için bir mehil ta‘yin etmiş ve fakat inkıza-i mühletli müteâkip yine şikâyet vuku‘ bulmuş idi. Bunun üzerine müşârileyh, me‘mür-ı medyûnu tekrar celbederek sormuş:

‘Buraya nasıl geldiniz?’

‘Beygir ile efendimiz’.

‘Çok a‘lâ, oturunuz!’

“Müteâkiben ellerini birbirine vurarak, içeriye giren kapıcının kulağına birkaç söz söylemiş.. Biraz sonra kapıcı tekrar gelerek, bir miktar para getirip çıkmış. Ahmed Vefik Efendi, getirilen parayı ikiye ayırarak, bir kısmını dâyine uzatıp, ‘Buyurun! Bu sizin alacağınız’ demiş ve medyûna da, ‘Bu da size kaldı!’ deyip, mütebâkî parayı vermiş. Me‘mur bundan birşey anlamayınca demiş ki, ‘Tereddüt etmeyin, verdiğim para, pazarda sattırduğum atınızın bakıyye-i bedelidir!’⁶⁵”

II.

Ahmed Vefik Paşa’nın, “Paris Sefâreti’nden çağırılmasını icâbeden sebep de şâyân-ı dikkattir. Malûmdur ki sefâretlerin evrâk-ı muhâberesini hâvî çantalar bütün memleketlerde gümrük muâyenesinden muafır. Birgün Ahmed Vefik, Sefâret-i Osmâniye’ye âit valizinin açılmış olduğunu görür. Bundan o kadar müteessir olur ki, çanta ile kendisine gönderilmiş olan tütünün resmini tesviye edinceye kadar pek ziyade muazzep olur ve Mösyö Thouvenel (Paris sefiri)’e de mürâcaatla şikâyet ve şâyet böyle bir hâl tekerrür ederse hükümet-i metbûasına mukâbele-bi’l-misl yapılması için mürâcaat edeceğini ve o vakit hangi tarafın sût-i isti‘mâl ettiği tezâhür eyleyeceğini beyan eder. Nâzır, me‘muriyyetinin lâ-yuhtî olduğunu söyleyince, Ahmed Vefik Efendi, ‘Zannettiğiniz kadar değil, Ekselans, bu gün filân müessesenin senevî 70.000 franklık mücevherâtı, rüsûm-ı lâzimeyi tesviye etmeksizin hangi mec-

⁶⁵ Charles Mismar, *Souvenirs du Monde Musulman*, Paris, Librairie Hachette, 1892, s. 143 v. d. Bu eserin Türkçe tercemesi: Mehmed Rauf, *Âlem-i İslâm*, Bursa, Vilâyet Matbaası, 1327, s. 137. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, İst., Matba‘a-i âmire, 1339, s. 227; müellif bu fıkranın, Vefik Paşa’nın De‘âvî Nâzırlığı zamanına âit olduğunu kaydetmiştir. Ali Fuad, *Tarih Fıkralar VI.*, *Ahmed Vefik Paşa Fıkarâtı, Servet-i fûnun* mec., c. 62, nu. 1627-153, 20 Ekim, 1927. M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı a‘zamlar*, s. 713. Zeki Pâkalın, *Ahmed Vefik Paşa*, İst., Ahmed Said Matbaası, 1942, s. 128.

râdan celbettiğini bütün İstanbul pek iyi biliyor!’ der ve pek tabii ihtilâf başgösterir ⁶⁶.”

III.

“Midhat Paşa’nın nefyinden sonra, Parlamento, Sultan tarafından 19 Mart, 1877’de açıldı. Arkadaşımız Vefik Paşa, Meclis Reisi seçilmişti. Onun müstakil hareketi, kendine has hareket tarzı birçoklarını hayrete düşürüyordu. Bu, eşine rastlanmaz bir Meclis’ti. Bir celsesinde ben de bulundum. Birçok hâdiseler arasında, Peygamber soyundan gelen yeşil sarıklı bir hatibi susturdu ve sebehsiz olarak ikinci def’a intizama, sırayı bozmamağa da’vet edildi; Vefik Paşa ona hitâben, ‘Sen sus, eşek!’ diye güledi. O, vurulmuş gibi, oturduğu yere düştü ⁶⁷.”

IV.

“Ahmed Vefik Paşa merhum Paris Sefiri iken, ziyâretçilere Sefâret’te hüsn-i muâmele olunmadığı Bâb-ı âli’ye aksetmekle, yazılan muhtıraya müşârileyh şöyle cevap yazmış: ‘Jurnalıcılardan aç kalan, bizim Sefâret’e hücum etmekte olup, Sefâret ise İmâret olmadığından yüzverilmek mümkün olamıyor’ ⁶⁸.”

V.

“Vefik Paşa, iş başında dürüst ve hiddetli, evine ziyâret için gelen ahbablarına karşı çok yumuşak ve nâzik olduğundan, tabiatini tecrübe edenler ahlâkıyla uzlaşırlardı. Maârif Nâzırı iken, bu dâirenin mektupçuluğuna ta’yin edilen Mehmed Memduh Paşa ondan hiç incinmemiş, ma’zûl bulunduğu sırada da onun ziyâretine giderek sohbetinden zevk almıştır. Memduh Paşa, “Oturduğu ahşab hâne, Rumeli-hisarı’nın en yüksek burc-u bârûsu tahtında aşî-boyalı, yedi-sekiz odayı müstemil idi. Birgün yine oraya gittim; kendisini mütefekkir bir hâlde buldum. Sebebini sorduğumda, ‘Görüyorsunuz ya, kal’a içinde ikâmet eylediğimden endişedeyim!’ deyince, ‘Kal’a harap değil metindir, merâka mâhal göremem!’ cevabını verdim. ‘Yok, bunun yıkılacağını düşünmüyorum; vükelâ, Belgrad-kal’ası’nı Sırb’lar’a bahşeyledi. Şu kal’ayı dahi satarlarsa acabâ benim yurdum ne olacak mülâhazasından mustaribim!’ ta’rizi ile, Sadr-ı a’zam Âli Paşa’nın siyasi idâresine taş attı da kakhaha ile güldü ⁶⁹.”

⁶⁶ Mehmed Rauf, *Âlem-i İslâm*, s. 139. İbnü’l-Emin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadr-ı a’zamlar*, birinci basım, İst., Ahmed Sa’id, Millî Eğitim Basımevi, 1940-48, s. 659. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 129.

⁶⁷ George Washburn, *Fifty Years in Constantinople*, Boston ve New York, 1911, s. 118 v. d. Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, New York, D. Appleton and Company, MCMIX, s. 58. Zekî Pâkalın, *Ahmed Vefik Paşa*, İst., Ahmed Sa’id Matbaası, 1942, s. 129.

⁶⁸ Fâik Reşad, *Külliyât-ı Latâif*, İst., Sancakyan Matbaası, 1328, s. 232. İbnü’l-E. M. K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadr-ı a’zamlar*, s. 639. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 312.

⁶⁹ Memduh Paşa, *Asvât-ı Sudûr*, İzmir, Vilâyet Matbaası, 1328, s. 33 v.d. Ali Fuad, *Ahmed Vefik Paşa, Servet-i fûnun mec.*, c. 60, nu. 1554-80, 27 Mayıs, 1926.

VI.

“Cevâmi‘-i şerifede mihrâbın yanında duran minâre boyundaki mumlar, yüksek bir fiyatla i‘mâl edildiği hâlde neşrettiği ziyâ, kandil derecesinde olduğu için, Süleymâniye Câmi‘i ta‘mir olunduğu sırada —Evkaf Nâzırı bulunan— Ahmed Vefik Paşa, mumların yerlerine mum şeklinde ve zînet makâmında ağaçlar konulmasına teşebbüs etmiş ise de, dinî kâidelere uygun olmayan bu hareketi pek çok şikâyetlere yol açtığından mumlar eski hâlinde bırakılmıştır⁷⁰.”

VII.

“İstanbul‘da bulunan Haremeyn ahâlisinin Surre için Evkaf Nezâreti‘ne mü-râcaatlarında, Ahmed Vefik Paşa, ‘Oturduğunuz yerde para alıyorsunuz; ne hakkınız var, Beyte‘l-mal size ma‘kil (rızk) midir? Vermeyeceğim!’ demesi üzerine, mezkûr ahâlî bu cevaptan müteessir olarak Bâb-ı âlî‘ye gelip, Sadâret Kaymakamı Yûsuf Paşa‘ya şikâyette bulunmuşlardır. Yûsuf Kâmil Paşa, Ahmed Vefik Paşa‘yı Bâb-ı âlî‘ye celbedip, ‘Nice asırlardanberi muhâfaza edilen bir kâide birdenbire nasıl değiştirilir; usûl-i mu‘tâdeye riâyet ediniz!’ demiş ve Ahmed Vefik Paşa, bunun üzerine icâbını icrâ etmiştir⁷¹.”

İbnü‘l-Emin M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı a‘zamlar*, s. 708. Bu fıkra biraz farklı olarak Abdülhak Şinâsî Hisar tarafında da neşredilmiştir (*Geçmiş Zaman Fıkraları*, İst., Hilmi Kitabevi, 1958, s. 157) : “Ne gibi bir anlaşmazlık neticesi olarak, bir aralık Rumeli-hisarı kal‘alarının hiç olmazsa birinin, yâni Zağanos Paşa Kal‘ası‘nın yıkılması bahis mevzûu olmuş. Ahmed Vefik Paşa, celâdetle kal‘ayı yıktırmağa gelenlere fi‘len mâni‘ olacağını söyleyerek, Fâtih‘in yaptırdığı kal‘aları, düşmanlar memleketi istilâ ederlerse onlar yıktırırlar, yoksa düşmanların yapmak istediklerini biz kendimiz yapmağa kalkışmayız. Ben şimdi burada kal‘aların bekçisi gibiyim. Onu yıkmak isteyenlere ben mâni‘ olacağım diye, ne söylediyse söylemiş, fakat Vefik Paşa‘nın i‘tirazları muhakkak ki Padişah‘a da aksetmesi üzerine, bu garip fikirden vaz geçilmiş.”

⁷⁰ İbnü‘l-Emin M. K. İnal, *Evkaf-ı hümayûn Nezâreti‘nin Tarihçe-i teşkilâtı ve Vüzzârın Terâcim-i ahvâli*, Evkaf-ı islâmiyye Matbaası, 1335, s. 120. Ayn. müellif, *Osmanlı Devrinde Son Sadr-ı a‘zamlar*, s. 661. M. K. İnal, bu münâsebetle İzzet Molla‘nın, Sultan Mahmud‘un emriyle, devletin gelir ve giderine âit yazdığı lâiyhayı neşrediyor; bununla, Ahmed Vefik Paşa‘nın bu fıkraya mevzû teşkil eden icrâatı arasında yakın bir bağıllık buluyor: “Cevâmi‘de ne kadar cesim bal mumu varsa, yerlerine birer boyalı amud vaz‘olunup Câmi‘-i Nusret‘teki âvize gibi mihrâbın cânibeynine âvizeler konularak, bal mumlarının akçesi, vazife-i kalle-i hademeye zamm ile, güzelce müezzin ve temizce kayyım bulmalıdır. Ayasofya‘da ve sair salâtn cevâmi‘inde ikâmet edecek müezzin bulunmaz. Bilâ-fâide mihrâbta otuz kese akçelik mum yanıp, nısfı sirkat olunmaktadır. Allâh ve Resûl‘ünün rizâsı olmayan şey, mihrâb-ı cevâmi‘de icrâ olunmak revâ değildir.” (*Ayn. esr.*, s. 714). Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 303.

⁷¹ İbnü‘l-Emin M. K. İnal, *Evkaf-ı hümayûn Nezâreti‘nin Tarihçe-i teşkilâtı ve Vüzzârın Terâcim-i ahvâli*, s. 120 v. d. Ayn. müellif, *Osmanlı Devrinde Son Sadr-ı a‘zamlar*, s. 661.

VIII.

“Bursa Vâlisi bulunduğu sırada, uzun müddet açıkta ve sefâlet içinde kalan nâhiye müdürlerinden biri arz-ı hâl takdim etmek isterse de, pul almak için parası bulunmadığından ve pulsuz arz-ı hâl kabul edilemeyeceğini de bildiği için, ahbâblarından birinin setresini alır; Vefik Paşa'nın huzûruna çıkar. Yerle beraber temennâ ettikten sonra, şifâhen aşağıdaki arz-ı hâli okur:

Huzûr-ı âlf-i cenâb-ı hazret-i Vilâyet-penâhî'ye Ma'rûz-ı Çâkerleridir ki:

Kulları, kırk sene hizmet-i devlette bulunan ibrâz-ı sadâkat etmiş ve nice senelerdenberi açıkta kalarak sefâlete uğramış olduğumdan, bir nâhiye müdürlüğüne ta'yinime müsâade-i celîle-i vilâyet-penâhîleri şâyan buyurulmak bâbında emr-i ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. Pul. Üzerinde fi sene... Mayıs.. İmzâ... Filân bendeleri...

“Ahmed Vefik Paşa, bu sözlü arz-ı hâli dikkatle dinledikten sonra, tebeşir getirterek istid'âyı okuyana, ‘Arkanı çevir!’ der ve setresine, ‘Sual olunmak üzere taraf-ı defterdârî'ye’ yazar; Defterdâr'a gitmesini emreder. Havâle olunan istid'â sâhibi, Defterdâr'a gider. Selâm verdikten sonra, arakasını çevirir. Defterdâr, hayret içinde, havâleyi okuduktan sonra, Paşa'ya gidip, ‘Seyyâr bir havâlenizi aldım, ne ferman buyurulur?’ der. Paşa, ‘Adamcağız, pul parasını bile tedârikten âciz kaldığını anlatmak için, bana şifâhen arz-ı hâl verdi. Ben de sana havâle ettim; açık bir yer bul da, ta'yin et!’ der. Defterdâr da, aldığı bu emri yerine getirir ⁷².”

IX.

“Ahmed Vefik Paşa, Sadâret Müsteşârı iken, Sadr-ı a'zam Mahmud Nedim Paşa mütemâdiyen yanına çağırıp türlü türlü emirler vermeğe başladığından, Müsteşârlık odasını kapı arkasından kilitleyip, kendisini da'vete gelenleri içeriye sokmamış, Sadr-ı a'zam bu devamlı da'vetlerinden vaz geçmiştir ⁷³.”

X.

“Rüsûmat Emîni iken, Balık-hâne Nâzırı'nı çağırıp, balık rüsûmunun mikdârını sormuş.. Nâzır, üç senedenberi o me'muriyette bulunduğunu ve gösterdiği dikkat ve gayret sâyesinde rüsûm-ı kadîmenin üç sene zarfında iki misline bâliğ olduğunu söylemiş ve şu hâlde takdir bekler iken, ‘Ben bilirim o ne tutar! Seni hırsız herif seni! Çık dışarı!’ itâbıyla koğulmuş. Meğer Balık-hâne Nâzırı, Ahmed Vefik Efendi'nin defterinde fenâlar sûtûnunda kayıtlı imiş ⁷⁴.”

⁷² *Ayn. eserler*, s. 121; s. 729. Ali Fuad, *Tarihî Fıkralar VI.*, Ahmed Vefik Paşa *Fıkarâtı, Servet-i fûnun* mec., c. 62, nu. 1627-153, 20 Ekim, 1927. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 304.

⁷³ İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti'nin Tarihçe-i teşkilâtı ve Vüzzârın Terâcim-i ahvâli*, s. 121. Ayn. müellif, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 666.

⁷⁴ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, s. 226.

XI.

“Sadâret Müsteşârı iken, evrâka bakmayıp, ‘Ben Mektupçu değilim; vazifem, devletin mühim işleri hakkında istişâre edildikte re’yimi beyan etmektir’ der imiş; hattâ birgün sadr-ı a‘zam tarafından üç-dört kerre çağırıldığından, son def‘asında gitmemiş, kapısını kilitleyip oturmuş ⁷⁵.”

XII.

“Bursa Valisi iken yaptırdığı hastahâneye gelir tedârîki maksadıyla tiyatro açıp kendisi, Molière’in hafif komedyalarını terceme eder ve me’murları, eşrâfı cebren tiyatroya abone yazar idi. Nâibü’ş-şer‘ Âşım Bey, meslek icâbı tiyatroya gidemeyeceğini bahâne ederek, abone bedelini vermez. Bir sabah bakar ki, arabalığının kapısı gece, Vâlî’nin emri ile ördürülüp, hayvanları içeride mahbus kalmış ⁷⁶.”

XIII.

“Bursa’da iken arabasıyla sokak sokak dolaşır ve arabacıyı kasden çıkmaz sokaklara sokarak, araba durunca, ‘Vâlî Paşa’nın arabası hiç durmak olur mu?’ diyerek, Belediye’den amele celbiyle, karşı gelen divarı hemen yıktırır imiş. Bu sûretle bir hayli çıkmaz-sokağı açmış ⁷⁷.”

XIV.

“Devirde gezerken bir karyeye uğrayıp, hücrâ bir yerinde bulunan Bektaşî tekkesine gitmiş ve sonradan dergâhı yıktırmış; meğer, dergâhın bir vakittenberi eşkiyâ sığınağı olduğunu tahkik etmiş imiş ⁷⁸.”

⁷⁵ Abdurrahman Şeref, *ayn. esr.*, s. 227.

⁷⁶ *Ayn. esr.*, s. 227. Ali Fuad, *Tarihî Fıkralar — VI., Ahmed Vefik Paşa Fıkarâtı, Servet-i fûnun mec.*, c. 62, nu. 1627-153, 20 Ekim, 1927. M. K. İnal, *Son Sadr-ı a‘zamlar*, s. 687. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 301.

Vefik Paşa’nın Bursa Valiliği’nden azlinin sebeplerini içine alan Meclis-i vükelâ mazbatasında, aleyhinde ileri sürülen şeyler arasında, “Vilâyetin Adliye Müfettişini —ki bu zat ilmiye ricâlinin fudelâ ve zürefâsından Âşım Beydir— tahkir etmesine ve oturduğu hânenin önüne duvar çekerek ihtiyaçlarını tazyik etmek gibi iz‘âcât-ı gayr-ı ma‘küleye mebnî” kaydı da vardır (Mazbata metni için bk., M.K. İnal, *Son Sadr-ı a‘zamlar*, s. 687). Bu fıkranın, bu hâdiseden mülhem olduğu anlaşılıyor.

Abdurrahman Şeref Bey’in *Tarih Musâhabeleri*’nde, bu zât hakkında şu bilgi verilmiştir: Mustafa Âşım Bey “latîfeye meyyâl bir zât olup, hayli niyâbetlerde bulunmuş, Bursa Nâibi iken, vâlî Ahmed Vefik Paşa ile olan mâcerâsiyle iştihâr etmiştir (S. 318).

⁷⁷ Ali Fuad, *Ahmed Vefik Paşa, Servet-i fûnun mec.*, c. 60, nu. 1554-80, 27 Mayıs, 1926. Abdurrahman Şeref, *ayn. esr.*, s. 228. M. K. İnal, *Son Sadr-ı a‘zamlar*, s. 715. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 301.

⁷⁸ Abdurrahman Şeref, *ayn. esr.*, s. 228. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 301.

XV.

“Bursa’da kafadârı bir Müddeî Muâvini var imiş; akşamları o günki icrââtının hikmetini sorar ve Paşa da izah eyler imiş. Bir def’a, Mudanya Kaymakamı’na, filân yerine kadar Bursa yolunun iki yanına ağaç diktirilmesini emretmiş. Ormandan çıkarılan fidanlar fazla geldiğinden ağaç dikme, ta’yin edilen yeri aşmış. Ahmed Vefik Paşa muâyene ve tahkika gittiği zaman, gösterdiği noktadan ileri ne kadar ağaç dikilmiş ise hepsini söktürmüş. Hikmeti sorulduğu zaman, ‘Mudanya Kaymakamı, verdiğim emri bu def’a fazla icrâ etti; yarın da eksik icrâ edebilir!’ cevâbını vermiş.⁷⁹”

XVI.

“Tekâüt olarak Bursa’da ikâmet eden mutasarrıflardan bir paşanın kırk-kırkbeş aylığı tedâhül etmiş. Zavallı adam hasta ve zarûret içinde imiş. Haremi üfürükçü hocalara i’tikad ettiğinden, Paşa’sını tedâvi için, eline geçen parayı anlara verir imiş. Bu hikmete mebnî Ahmed Vefik Paşa, o âileyi mahrum bırakır imiş. Adamcağız vefât etmiş. Vâlî Paşa işitince, veznedârı çağırıp, müteveffânın matlûbâtını hemen tedârikle, mirasçuları arasında hemen taksim edilmek için Mahkeme-i şer’iyye’ye teslim etmesini emretmiş. Herşeyin sebebini sormayı âdet edinen Müddeî Umûmî, ber-mu’tâd, akşam üzeri, izahat istemek maksadıyle, ‘Bu adamı evâhir-i ömründe süründürdünüz; vefâtı günü tekmil alacaklarını niçin verdiniz?’ demesi üzerine, Ahmed Vefik Paşa, ‘Orasını sonra anlatırım. Sen şimdi Paşa (Adliye Nâzırı Cevdet Paşa)’na yaz; bugün ölecek olursa, havâlelerini hemen dakikasında tesviye ederim!’ cevâbını almış. Meğer Cevdet Paşa’nın geçmiş maaşları Bursa’ya havâle olunmuş; fakat ne kendisine para verilir, ne de havâle-nâmeleri iâde edilir imiş.⁸⁰”

XVII.

“Bursa’da efelerin acâyip husûsî kıyâfetlerine açıktan açığa husûmet göstererek, o kıyâfetle şehre her kim iner ise, dizliklerini polisler makas ile keserler imiş. Hasan Fehmî de, Aydın Vâlisi iken bu usûlü tatbik etmiştir.⁸¹”

⁷⁹ Abdurrahman Şeref, *ayn. esr.*, s. 228. Ali Fuad, *Servet-i fûnun mec.*, ayn. cilt ve sayı. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 301.

⁸⁰ *Ayn. esr.*, s. 228. Bu fıkra biraz farklı olarak Abdülhak Şinâsî Hisar tarafından da neşredilmiştir: “Ahmed Vefik Paşa, Ahmed Cevdet Paşa’yı hiç sevmezmiş. O, Adliye Nâzırı olduğu zamanda ödenmemiş aylıklarının te’diyesini Bursa’ya havâle ettirmiş; fakat Ahmed Vefik Paşa ne parayı, ne havâleleri göndertmemiş. Cevdet Paşa tarafından bu iş tekrar sorulunca, ‘Paşa eğer birgün vefât ederse, bütün havâlelerini alacaklılarına derhal ödettireceğimi te’mîn ederim!’ demiş (*Geçmiş Zaman Fıkraları*, İst., Hilmî Kitabevi, 1958, s. 150 v. d.). Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 302.

⁸¹ Abdurrahman Şeref, *ayn. esr.*, s. 228. Ali Fuad, *Servet-i fûnun mec.*, aynı cilt ve sayı. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 301.

XVIII.

“Bir köylü kadın, Ahmed Vefik Paşa’ya mürâcaat edip, saatini kaybettiğini ve aradığı hâlde bulamadığını, Vâli Paşa’nın, eğer gözlüğünü takar ise kaybolan şeylerin bulunduğu yeri keşflediğini haber verdiklerini, bu sebeple köyünden Bursa’ya geldiğini ifâde eder. Ahmed Vefik Paşa, kadının hangi köyden olduğunu ve saatini ne zaman kaybettiğini sorup anladıktan sonra, bir müddet beklemesini emreder. Çarşıya bir adam gönderip, münâsip bir saat aldırır. Kadını huzûra çağırıp, tek gözlüğünü, takarak, ‘Hanım, ben kayıpları bulurum amma tâze iken bulurum. Sen, vaktini geçirmişsin; şimdi bu saati al kullan; bir daha kaybın olursa, kırksekiz saati geçirmeden mürâcaat et!’ diyerek, hatırını hoş ederek kadını köyüne iâde eder ⁸².”

XIX.

“Bursa’da caddeleri genişlettiği sırada, Yürüyen Dede isminde bir türbenin yıkılmasıyla sokağa ilâvesi lâzım gelmiş. Ahmed Vefik Paşa, ulemâ ve eşraftan bâzıları ile beraber türbenin başına giderek, ‘Yürü, yâ dede!’ diye üç def’a selendikten sonra, ‘Dede Hazretleri elbette yürüyüp gitmiştir, ayak altında kalmayacak a!’ diyerek, türbeyi yıkmalarını emretmiştir ⁸³.”

XX.

“Usûl-i muhâkeme kânûnu ile adliye âit vazifeler ta‘yin edildiğinden, mülki me‘murların tevkif ve habsi gibi urfî emirlerine müddeî umûmîler mâni’ olmakta idi. Bundan Ahmed Vefik Paşa sıkılıyor ve günün birinde sadr-ı a‘zam olursa, Adliye dâiresine giderek, binek-taşında ‘Paydos!’ nidâsı ile dâirenin kapılarını kapayacağını söyler imiş ve bu sözü İstanbul’da da yayılmış. Bir aralık Adliye dâiresi ta‘mir olunup, kudemâdan bir kâtip efendi, sandıklarda eski bir evrak dosyası aramakla meşgûl iken, irgad-başı öğle paydosunu ilân etmekle, zavallı adam, Ahmed Vefik Paşa’nın sadr-ı a‘zam olduğu ve Adliye’yi ta‘tile geldiği zannına kapılarak, acele ile sandığı kapayıp, takımını toplamak için kalem odasına çıkmıştır ⁸⁴.”

⁸² Cemâleddin, *Âyine-i zurefâ* (İst., İkdâm Matbaası, 1314, s. 138): Fahrünnisâ Hanım’ın makalesi. Ali Fuad, *Servet-i fûnun* mec., ayn. cilt ve sayı, ayn. makale. İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed Vefik Paşa*, İst., Kanaat Kütüphanesi, 1939, s. 16. İbnü’l-Emin M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı a‘zamlar*, s. 729. Zekî Pâkalın, ayn. esr., s. 302. Bu fıkranın nasıl meydana geldiği hakkında fikir edinmek için, aşağıdaki LXVI numaralı fıkraya ve 130’uncu not’a bakınız.

⁸³ Abdurrahman Şeref, ayn. esr., s. 230. Ali Fuad, *Servet-i fûnun* mec., ayn. cilt ve sayı. İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed Vefik Paşa*, İst., 1939, s. 15 v. d. Zekî Pâkalın, ayn. esr., s. 303.

⁸⁴ Abdurrahman Şeref, ayn. esr., s. 227. Ali Fuad, *Servet-i fûnun* mec., c. 60, nu. 1554-80, 27 Mayıs, 1926, *Ahmed Vefik Paşa*. Müellif, Vefik Paşa’nın bu rivâyeti ahbablarına karşı tezkib ettiğini, “O söz iki cihetle benim sözüm olamaz: Evvelâ, *paydos* lâfzı ameale ta‘biridir; sâniyen, Adliye’nin ta‘tili, adâletin ta‘tili demektir.

XXI.

“Berlin Kongresi'nin müzâkere olunduğu ilk günlerde, Rus ordularının İstanbul'a yaklaşması sebebiyle heyecan artmış ve Rus murahhasları, İslâmlar tarafından Hıristiyanlar'ın katlolunacağını ileri sürerek, İstanbul'a asker idhâlini istiyorlardı (H. 1295—M. 1877-78). İşte bu sırada Zabtiye Nâzırı Hâfız Paşa'dan Bâb-ı âlî'ye derhâl gönderilen tezkirede, Tatavla'da toplanan birçok ahâlinin ayaklanma alâmetleri gösterdikleri haber verilmiş ve Taşkılla ile Beyoğlu İhtiyat Kışlası'ndan hemen birkaç tabur sevkıyla bu ayaklanmanın bastırılması lüzumu bildirilmiştir. Bu haber üzerine Başvekil Ahmed Vefik Paşa hemen arabasını hazırlatarak Tatavla'ya doğru gitmiş. Hakikaten, marangoz kalfası ve terzi çırağı makûlesinden beş-altıyüz aşağılık kimse toplanıp bağırmakta imişler. Ahmed Vefik Paşa'yı görünce sesinden ürkmüşler. Paşa, arabadan inip —romatizmadan mustarip olduğu için— topallaya topallaya nümâyîşçilerden birini yakalayarak kalın bastonu ile bir-iki indirdikten sonra, elindeki kurtulunca bir başkasını yakalamak için birkaç adım seğirtmiş, bunu gören serseri topluluğu çil-yavrusu gibi dağılmıştır. Paşa, Yıldız'a giderek, Zabtiye Nâzırı Hâfız Paşa'yı çağırılmıştır. Vak'aya şahit olan birinin ifâdesine göre, Hâfız Paşa içeri girdi, Ahmed Vefik Paşa, yakına geliniz diye çağırarak, aralarında birkaç adımlık mesâfe kalınca, iki parmağını birden uzatıp, ben, adamın iki gözünü birden oyarım diyerek, Hâfız Paşa'nın üzerine doğru yürüdü ve seni miskin herif seni! Taburlarla asker sevkedeceğine, kendin gidip de o karga derneğini niçin dağıtmadın? Devletin başına gâile mi açacaksın tekdirleri ile dışarı koğdu. Meğer bu Tatavla derneği, bir çiban-başı koparmak ve Rusya emellerine hizmet için fesadçılar tarafından tertibedilmiş imiş⁸⁵.”

XXII.

“Vefik Paşa Bursa Vâlisi iken, kendisine mürâcaat edenlerden şişman bir adama sebepsiz yere şiddetli muâmelede bulunmuş, yanında bulunan bir ahbâbının böyle bir muâmeleye mahal olmadığını hatırlatması üzerine, ‘Bilmezsin, o şişmanlar ne domuz olur ne domuz! Ben kendimden bilirim’ diye mukâbele etmiştir⁸⁶.”

Bir memleket adâletsiz yaşar mı? Fakat her dâirede olduğu gibi, Adliye'de de bir takım fenâ adamlar bulunduğundan, o makûleleri bir küfeye doldurup denize atma hıdır!” dediğini kaydediyor (*Ayn. mec.*, c. 62, nu. 1627-153, 20 Ekim, 1927, *Ahmed Vefik Paşa Fıkarâtı*). Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 303.

⁸⁵ Abdurrahman Şeref, *ayn. esr.*, s. 231. Ali Fuad, *Servet-i fûnun mec.*, ayn. cilt ve sayı. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 195. Abdülhak Şinâsî Hisar, *Geçmiş Zaman Fıkraları*, İst., 1958, s. 147 v. d.

⁸⁶ Ali Fuad, *Servet-i fûnun mec.*, ayn. cilt ve sayılar. Müellif, bunu ve bundan sonraki fıkrayı bi'zzat dinlediğini kaydediyor. Ayrıca bk., İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 728. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 112. Abdülhak Şinâsî Hisar, *ayn. esr.*, s. 150.

XXIII.

"İkinci başvekillikten ayrıldıktan sonra, Mâbeyn'de akdedilen bir komisyona, İkinci Mâbeynci Hacı Ali Bey vâsıtasıyla Abdülhamid tarafından dâ'vet edilen Ahmed Vefik Paşa, 'Efendimiz beni çocuk oyuncağı zannediyorlar!' cevabını vermiş ve 'Hah hah haah!' diye gülüp da'veti reddetmiştir ⁸⁷."

XXIV.

"Subhî Paşa erbâb-ı maâriften biri ile Ahmed Vefik Paşa'nın ziyâretine gitmiş. İlmî mübâhaseler sırasında eski müelliflerden ve eserlerinden söz açılınca, Vefik Paşa, o zâtın filân fenne dâir filân eseri vardır diye onların bilmediği eserlerden bahsetmiştir. Bu hâl, yaradılış bakımından iddiâlı ve mağrur Subhî Paşa'nın dikkatini çekmiş; diğer zât ile aralarında bir müellif ismi uydurmuşlar. Paşa aynı tarzda, bu müellifin şu fenne dâir şu eserleri vardır diyerek, o eserlere dâir fikirler ileri sürünce, hakikati anlamışlar ⁸⁸."

XXV.

Süleyman Nazif, babasından dinlediği şu hikâyeyi naklediyor: "*Tarih-i İbn Haldûn*'un İstanbul'da, metninden önce *Mukaddime*'si neşredilerek, birinci kısım sâbık Şeyhü'l-İslâm Pîri-zâde Sâhib, diğer kısımları Cevdet ve Subhî Paşalar tarafından terceme ve tab'olunmuştur; asıl tarih kısmı sonradan Subhî Paşa'nın eline geçip, Arapça olarak bastırılmıştır. *Mir'ât-ı İber* müellifi Diyarıbekirli Sa'îd Paşa, *İbn Haldûn tercemesi*'ni mütâlece ederek, *Mukaddime*'deki mükemmelliği metinde bulamayıp, metinde birçok yerlerin beyaz bırakıldığını, ifâdenin *Mukaddime*'dekinden farklı olduğunu görerek, tarih bilgisi ile meşhur Ahmed Vefik Paşa'yı ziyâretle, işin aslını anlamak istemiştir. Paşa, 'İbn Haldûn, o *Mukaddime*'yi *Murûcü'z-Zehab* sâhibi Mes'ûdî'nin bir eserinden almıştır; kendi eseri eğildir' diye, İbn Haldûn'u tezyîffe kalker. Mes'ûdî'nin böyle bir eserini arayıp bulamayan Sa'îd Paşa, Cevdet Paşa'ya mürâcaat eder. Cevdet Paşa, 'Mes'ûdî'nin öyle bir eseri yoktur. Eser, İbn Haldûn'undur; fakat tarih kısmını tamamlamağa muvaffak olamayarak müsvedde hâlinde bırakmıştır. Basılan eserdeki noksanlar bu sebeptendir; Ahmed Vefik Paşa bunu uydurmuştur!' der ⁸⁹."

⁸⁷ Ali Fuad, *Servet-i fûnun* mec., c. 60, nu. 1556-82, 10 Haziran, 1926, *Ahmed Vefik Paşa*. Müellif bu neşrinde, fıkrayı, o sırada orada bulunan Nasûhî Bey'den dinlediğini kaydediyor. Ayrıca bk., ayn. müellif, *ayn. mec.*, c. 62, nu. 1627-153, 20 Ekim, 1927, *Ahmed Vefik Paşa Fıkarâtı*. Bu fıkra, bu yazımızdaki XI. ve XL. numaralı fıkraları hatırlatıyor.

⁸⁸ Ali Fuad, *Servet-i fûnun* mec., c. 62, nu. 1628-154, 27 Ekim, 1927: *Tariht Fıkralar VI.*, *Ahmed Vefik Paşa Fıkarâtı*. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 306. Abdülhak Şinâî Hisar, *ayn. esr.*, s. 156.

⁸⁹ Ali Fuad, *Servet-i fûnun* mec., c. 62, nu. 1628-154, 27 Ekim, 1927, *ayn. makale*. Bu fıkranın dayandığı esas, bundan evvelkine çok benzemektedir; aradaki farkı, eser adlarının da kaydedilmesi teşkil ediyor.

XXVI.

“Vefik Paşa Tahran Sefiri iken, maiyyetinde çalışan Posta Nâzırı Haydar Efendi'den naklen: İstanbul'a gelen ecnebilere, şöhretinden dolayı Paşa'yı ziyâretle, ona dürbîn, baston gibi şeyler hediye ederler, o da bunlara karşılık bat-pazarından kırık-dökük nefes, akik v. s. taşlar toplatıp, bir hakkâk çağırarak, bunlardan yaptırdığı şeyleri ecnebilere hediye ederdi; bir de tarihi hikâyeye uydurarak, ' Bu yüzük, Orhan Gâzi'nin haremi ve Sultan Murad'ın vâlidesi Nilüfer Hatun'un yüzüğüdür ' der, ecnebilere bunları not ederlerdi ⁹⁰.”

XXVII.

“Ahmed Vefik Paşa'nın ilk başvekilliği, Rusya muhârebesinin sonuna rastlar. Ricâlin at ve arabaları cihet-i askeriyyece toplatıldığı için, Vefik Paşa da, Bâb-ı âlf yokuşundan yaya olarak inip çıkmakta idi. Birgün kendisi yine yaya giderken, ricâlden Edib Efendi'nin araba ile yokuştan indiğini görür. Edib Efendi'yi kasden tanımazlıktan gelerek, yanında bulunan Âmedî Hulafâsı'ndan Muhsin Bey'e, ' Bu kimdir? ' diye sorar. Muhsin Bey, ' Edib Efendi! ' diye cevap verince, Ahmed Vefik Paşa, ' Edebsiz! ' diyerek yoluna devam eder ve yokuşu çıkıncaya kadar beş-on adımda bir aynı suâli tekrarlar, ' Edib Efendi bendeniz! ' cevâbını aldıça, ' Edebsiz! ' diye tekrarlar imiş ⁹¹.”

XXVIII.

“Evkaf Nâzırı bulunduğu sırada, Galata Mevlevî-hânesi şeyhi Kudretü'llâh Efendi'nin, dergâhın muayyenâtı hakkındaki isteklerine kulak asmayan Vefik Paşa'ya, şeyh, ' Ben seni Hazret-i Mevlânâ'ya havâle ettim! ' diye inkisar edince, Paşa, ' Ben de seni Hazret-i Mevlâ'ya havâle ettim! ' sözü ile mukâbelede bulunur imiş ⁹².”

XXIX.

“Meclis-i meb'ûsân Reisi iken, müzâkere salonundan çıkınca odasına kapanır, kahkahalarla gülmüş; böylece, bâzı meb'usların irâd eyledikleri hitâbeler ile alay edermiş ⁹³.”

XXX.

“Bursa vâlilîği sırasında, keyfî bâzı icrâatından dolayı şikâyetler vuku' buldukça, ' Ayastafanos muâhadesi ile burası bizim hissemize düştü; ben istediğimi yaparım! ' dermiş ⁹⁴.”

⁹⁰ Ali Fuad, *Servet-i fûnun* mec., nu. 1628-154, *ayn. makale*.

⁹¹ Ali Fuad, *ayn. nüsha* ve *ayn. makale*. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 308.

⁹² Ali Fuad, *ayn. nüsha* ve *ayn. makale*. İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 714.

⁹³ Ali Fuad, *ayn. nüsha* ve *ayn. makale*.

⁹⁴ Ali Fuad, *ayn. nüsha*, *ayn. makale*. İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 686.

XXXI.

“Ahmed Vefik Paşa iki sene süren ikinci başvekilliğinde, ‘Bâb-ı âli’de Sadâret arabasını çekecek iki hayvan vardır, biri Müsteşar, diğeri Âmedci’dir; halbuki bunların biri çifteli, diğeri lâgardır ’ diyerek, Müsteşar Zihni ve Âmedci Şefkatî Efendi’nin tebdillerine kıyam ettiği hâlde, kendisi azledildiğinden bunların tebdiline muvaffak olamamıştır ⁹⁵.”

XXXII.

“Sadâret Müsteşarı iken evrâka ve müsveddelere bakmaz, hulafâsından Sâdik Bey’i karşısına oturtturarak bunları damgalatır, Sâdik Bey güldükçe kendisi de gülmüş. Birgün, oğlu Refik Bey’le bu Sâdik Bey’in civardaki bir evin penceresinde duran bir kıza bahçeden işâret ettiklerini görür. Oğlu Refik Bey kaçar; Paşa, Sâdik Bey’i köşküne götürür. Sâdik Bey dayak yiyeceğini anlayınca ve kuvvetli de olduğundan odanın kapısını sürmeler. Vefik Paşa, Şeyh Balaban adlı kedisine, ‘Oğlan Şeyh, artık her türlü edebisizliği bitirdin de, bir de komşuya mı tecâvüze başladın?’ deyince, Sâdik Bey, ‘Evet, efendim, bu günlerde hasbanın pek küstahlığı var!’ diye söze atılır. Paşa, bu pervâsız tavırdan dolayı somurttarak yerine oturur; dayak korkusu ile daha ileri gitmez. Sâdik Bey de, kapıyı açıp savuşur ⁹⁶.”

XXXIII.

“Bir bayram günü, evine gelen ziyâretçilere romantizmadan mustarib olduğundan bahisle bi’l-vâsıta ma’zerette bulunur, her zaman misâfir kabul ettiği odadan başka bir odada sevdiği birkaç ahabî ile sohbet ederken, ‘Aman! Aman!..’ diye bağırmağa başlar. Meğer bayram ziyâreti için gelen Moralı Celâl Bey adında biri, avdet esnâsında sokak kapısı sanarak Paşa’nın oturduğu odanın kapısını açmış, Paşa’nın, ahbabları ile sohbet ettiğini görmüştür. İşte Vefik Paşa, güyâ ıstırâbının şiddetini anlatmak için bağırmağa başlamış ve Celâl Bey gidince, kakkahaları atmıştır ⁹⁷.”

⁹⁵ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, s. 234. Ali Fuad, *Servet-i fûnun* mec., c. 62, nu. 1627-153, 20 Ekim, 1927, *Ahmed Vefik Paşa Fıkrâtı*. İbnü’l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a’zamlar*, s. 728. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 62.

⁹⁶ Ali Fuad, *Servet-i fûnun* mec., ayn. cilt ve sayı. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 305.

⁹⁷ Ali Fuad, *Servet-i fûnun* mec., c. 62, nu. 1829-155, 3 Kasım, 1927. İbnü’l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a’zamlar*, s. 730. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 307. Abdülhak Şinâsi Hisar’ın *Geçmiş Zaman Fıkraları*’nda, bu fıkra biraz farklı olarak kaydedilmiştir: “Abdülhak Hâmid, âlesinin en yaşlı akrabası olan Ahmed Vefik Paşa’yı arada-sırada ziyârete giderlermiş. Birgün misafirlerle blundukları odada onun sancılıandığını görmüşler. Kerevet üstüne yatarak, ‘Aman beni ma’zur görün!’ demiş ve bütün misâfirler odayı terketmişler; fakat Paşa’nın, yüzünden, hastalandığına ihtimal vermeyen Abdülhak Hâmid, başkaları oda civârından ayrılınca, anahtar deliğinden içeriye bakmış, Vefik Paşa’nın misâfirleri aldatıp savmış olmaktan memnun, kerevetteki şilte üstünde neş’esinden gülererek ve iki elini şaklatarak, oynadığını görmüş” (S. 154).

XXXIV.

“Ahmed Vefik Paşa'nın Paris Sefirliği sırasında zuhûr eden Şam mes'elesinden dolayı muğber olan Napoléon, bir kabul resminde Paşa'nın yanına gelerek, *Voire Empire Craque* (İmparatorluğunuz çatırıyor) diyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmeğe yüz tuttuğunu İmâ etmek istemiştir. Vefik Paşa'nın, ' Bizim memleketimiz, memâlik-i imparatoriyyenize uzaktır; zât-ı haşmetânelerinin hakkımızda doğru mâlûmât alamayacakları tabiidir. Bendeniz ise, Paris'te bulunduğumdan, memâlik-i imparatoriyyenizin ahvâlini yakından görüyorum; çatırdayan sizin imparatorluğunuzdur! ' cevâbını verince, canı sıkılan Napoléon derhâl yanından ayrılır. Medenî cesâretinden dolayı kendisini tebrik eden İngiliz Sefiri'ne, ' Bu sözü sizin söylemeniz lâzım gelirdi, çünkü devletiniz, söylediğiniz sözlerden dolayı sizi himâye ederdî: halbuki benim devletim küçük bir şikâyet üzerine beni azleder!' demiş, hakikaten müteâkiben infisâl etmiştir ⁹⁸.”

XXXV.

“Vefik Paşa, oğlu Refik Bey'i içkiye düşkünlüğü yüzünden evinden taretmiştir. Refik Bey birkaç sene sonra vefât etmiştir; Ahmed Vefik Paşa, ta'ziyeye gelen bir ahabâbına, ' Benim için Refik on sene önce ölmüştür; o zaman ta'ziye ede idiniz değerdi!' demiştir ⁹⁹.”

XXXVI.

“Vefik Paşa Anadolu Müfettişi iken Kastamonu Mutasarrıflığı'na ta'yin ettirdiği Sefir-i Kasır nâmiyle tanınan Yûsuf Riza Bey(Paşa)'in, bir vilâyet vâliliğine ta'yinini Yûsuf Kâmil Paşa'dan recâ eder. Paşa, birşey söylemez. Recânın tekerürü üzerine bir kâtip çağırıp, ' Rizâ Bey'in bir tahrirâtı vardı, getirin de Efendi okusun!' der. Efendi, kemâl-i dikkatle okur. Kendinin zemmedildiğini görünce, bir kelime söylemeden tahrirâtı bırakır; uzun bir temennâ ederek kalker gider ¹⁰⁰.”

XXXVII.

“Ahmed Vefik Paşa Paris Sefiri iken, maiyyetinde Başkâtip bulunan Âsım Paşa'nın iş için hiddetlenince yanağını okşadığını ve o muhterem zât, Paşa'dan sekiz sene önce vezirlik rütbesi ile mükerreren Hâriciye Nezâreti ile başka mühim me'muriyetleri ihrâz etmiş iken ziyâretine geldikçe minderin üstünde diz çökerek kemâl-i hürmetle oturduğunu ve Paşa —hâl-ü tavrıyla— bu vaz'ıyeti pek tabii gördüğünü Fuad Paşa'nın torunu Reşad Bey ve başkaları naklederlermiş ¹⁰¹.”

⁹⁸ Ali Fuad, *Servet-i fûnun* mec., c. 62, nu. 1629-155, 3 Kasım, 1927. İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 657. Hasan Âli Yücel, *Pazartesi Konuşmaları*, İst., Remzî Kitabevi, 1937, s. 237. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 307.

⁹⁹ Ali Fuad, *Servet-i fûnun* mec., ayn. cilt ve sayı.

¹⁰⁰ İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 719.

¹⁰¹ *Ayn. esr.*, s. 731.

XXXVIII.

“Vefik Paşa, herkesle birlikte vapur beklemek sinirlerine, yahut kibrine dokunduğundan İstanbul’a inmek ve başka bir yere gitmek icabetse, iskeleye uğrayarak Rumeli-hisarı’na gelecek olan Şirket-i hayriye vapurunu ev halkından bâzıları gözetip, ‘İstinye’den kalktı, Emirgân’a yaklaştı, Hisar’a gelmek üzredir’ diye tekrar tekrar haber vermeleri üzerine, tepedeki kütüphânesinden hareketle, adımlarını vapurun gelişi dakikasına uydurarak tam vaktinde iskeleye varır, hazır bulunan vapura girermiş¹⁰².”

XXXIX.

“Sâmî-Paşazâdeler, bir bayram günü Paşa’yı ziyaretleri sırasında büyük kardeşleri eteğine vardıkları hâlde, Sezâî Bey’in uzaktan temennâ etmesi azametine dokunduğundan, ‘Bir daha gelişinizde yakından görüşelim!’ demiştir¹⁰³.”

XL.

“Abdülhak Hâmid Tarhan’ın ifâdesine göre, Kara-dağ Prensi Nikola’nın İstanbul’a geldiği sırada Sultan Abdülhamid’in da’veti üzerine Vefik Paşa Saray’a gelir. Epeyi bekledikten sonra ne için çağırılıp, ne için bekletildiğini sorar. Diğer Sadâret ma’zulleri ile beraber Prens’e takdim olunmak için da’vet olunduğu söylenmesi üzerine, ‘Benim bağçevanlar ile işim yok!’ diyerek hiddetle yürüyüp gider¹⁰⁴.”

XLI.

“Zihnî Paşa’nın naklettiği üzere, kendi Mektupculuk’ta, Vefik Paşa birinci def’a Başvekâlet’te bulunduğu sırada, Vefik Paşa, bir vilâyet defterdârının azli için Mâliye Vekâleti’ne tezkire yazılmasını emreder. Mektupcu, odasına avdetle tezkireyi yazmağa başlarken, emredilenin Erzurum ve Sivas defterdârlarından hangisi olduğunu unuttuğundan gidip sorar. Paşa, bu def’a onlarla beraber diğer üç vilâyet defterdârının da azli emrini verir; deliye taş atma kabîlinden sormak hatâsında bulunup diğer defterdârların azline sebep olmasından dolayı müteessir olan Mektupcu’ya, hükm-i karakuşî’nin ne demek olduğunu anlatır¹⁰⁵.”

XLII.

“Sadr-ı a’zam Sa’id Paşa’nın anlattığına göre, erâzilden biri, Vefik Paşa’nın yalısına gider. Bu zât sohbet esnâsında kadın tabiatlı bir erkeğin namussuzluğundan

¹⁰² *Ayn. esr.*, s. 731.

¹⁰³ *Ayn. esr.*, s. 731.

¹⁰⁴ *Ayn. esr.*, s. 730. H. Âlî Yücel, *Pazartesi Konuşmaları*, s. 10.

¹⁰⁵ Ali Fuad, *Serret-i fûnun* mec., c. 62, nu. 1629-155, 3 Kasım, 1927. İbnü’l-Emin M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı a’zamlar*, s. 719. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 194, 306 v. d. (mükerrerdir).

uzun uzun bahs ve şikâyet ederek, zannınca onun müstehcen hâllerini ayıplamak sûretiyle kendi nâmus ve faziletini anlatmak ister. Paşa, âdetinin aksine tam bir sükûnetle dinledikten sonra, 'Nâmussuzlardan şikâyet etmek bizim gibi nâmusluların hakkıdır; senin gibi rezillerin şikâyete hakkı yoktur. Kalk, s. .dir kerata!' diye koğar ¹⁰⁶."

XLIII.

"Diyârbekirli Na'im Çorlu Kaymakamı iken, bir haydudu tutturmasından dolayı — o sırada Edirne Vâlisi bulunan — Ahmed Vefik Paşa'dan bir takdir-nâme alır. Paşa'nın birinci def'a Başvekâlet'e ta'yininin ikinci günü sabahleyin yalısına gidip tebrik eder ve takdir-nâmeyi gösterir; iltifat görür. Birkaç kerre de Bâb-ı âli'ye gider ve kabul olunur. Gündüzleri Bâb-ı âli'ye, geceleri yalya gitmenin ardı kesilmez; Ahmed Vefik Paşa'nın sabır ve tehammülü tükenmeğe başlar.

"Birgün Bâb-ı âli'de Müsteşar'la mühim bir mes'eleyi müzâkere ederken, müsâadesiz girmeğe alışmış olan Na'im yine arz-ı endâm edince, Vefik Paşa, 'Bre serhoş, hınzır kerata!' diye bağırarak üstüne doğru yürümeğe davranır; bir taraftan da ağaları çağırmağa başlar. Na'im son derece sür'atle odadan fırlayıp, ağalara, 'O işi ben bitirdim; sizin içeriye girmenize lüzum kalmadı!' der demez tabanı kaldırıp soluğu Sirkeci meyhânesinde alır. Onun, ağalara söylediği sözü Paşa işitince, kahkaha ile gülmeğe başlar.

"Na'im ertesi günü, Başvekâlet Müsteşarı Rauf Bey (Paşa)'e verdiği müzekkiredede 'Deli, serhoştan korkar derlerdi. Bu tamamıyla yalan imiş. Delinin, serhoşu pabuçsuz kaçırdığını gördünüz!' der ¹⁰⁷."

XLIV.

"Pertev Paşa'nın torunu Aziz Bey'den naklen: Vefik Paşa'nın ilk Başvekillik'i sırasında bir sabah Mahmud Paşa'da Menge sokağından geçiyordum. Yanında uşak ve yâver bulunmadığı hâlde Paşa zuhûr etti. Sırtında başlıklı kaput vardı. Anadolu bir Rum bakkalının dükkânının önünde durdu. Üstü açık bir kapta bulunan et kavurmasını — sopaya benzeyen — kalın bastonu ile dürttü, yere döktü. Bastonu kaldırarak, bakkalı azarlayıp söğmeğe başladı. Bakkal mukâbeleye hazırlandığı sırada, oradan geçenlerin vaz'ıyyetlerinden, karşısındaki adamın pek büyük bir kimse olduğunu anladı, son derece ürktü; durduğu yerde donakaldı ¹⁰⁸."

XLV.

"Ahmed Vefik Paşa De'âvî Nâzırı bulunduğu sırada, bir bakkal, borcunu vermediğinden dolayı şâir Safvet'i şikâyet eder. Nâzır, borçlu şâirin evine bir mübâsir gönderir. Safvet, ihtiyarlığından ve rahatsız bulunduğundan bahsederek dâireye

¹⁰⁶ İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 718.

¹⁰⁷ İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. vi., İst., Devlet Matbaası, 1938, s. 1088. Ayn. müellif, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 718.

¹⁰⁸ İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 717.

gidemeyeceğini söyler. Mübâşir, 'Gitmezseniz, Nâzır beni koğar; ekmeğimden olurum!' der. Şâir, bu söz üzerine gayrete gelerek, bir sürücü beygiri getirir; mübâşirle birlikte De'âvî dâiresine gider.

"Vefik Paşa hiddetle icâbeden sualleri sorup azarlamağa başlayınca, şâir Safvet 'Ben mütekâidim; maaş aldıkça esnafa borcumu veriyorum. Bakkala olan borcumu da elime para geçtikçe vereceğim; borcumu inkâr etmedim ki beni celb ve tevbih ediyorsunuz!' der. Vefik Paşa, şâirin habsini emreder.

"Safvet, gardiyandan kalem ve kâğıt ister. O sırada Mâbeyn Kâtibi bulunan Ziya Bey(Paşa)'e, uğradığı musibeti yazar; yardım ister. Ziya Bey, derhâl Cîb-i hümayûn'dan bir mikdar para alır; Safvet'e göndererek onu habsten kurtarır.

"Bu hâdisenin geçtiği günlerde vefât eden şâir Beranje (Béranger: 1780-1857) hakkında devlet ve millet tarafından gösterilen hürmet, İstanbul gazetelerine de akseder. Safvet, bir bakıma bu Fransız şâirinin ölümüne tarih, hakikatte Osmanlı şâirlerinden musibete uğrayanlara mersiye olmak üzere bir manzûme yazar. Bu manzûmenin başında,

*Beranje, misli yok şâir imiş ıklm-i Pâris'te
Göçüp gitmiş bekâyâ bezm-gâh-i zindegâniden
Değil ancak hünerverler, ahâlî mâtem etmişler
Cüdâ oldü deyü böyle fasîh-i bî-müdântden
Cenâzê masrafî olmak için i'tâ olunmuştur
Nicê yüzbin frank savb-i Krâl-i kadr-dâni'den
Bu ikrâmâ, bu lûtfâ şâir-i İslâm elyakken
Hakâretler görür anlar e'âliden, edântiden*

diyen şâir Safvet, böyle bir muâmele şöyle dursun, hakârete uğrayan bâzı şâirlerden bahsettikten sonra, son kısımda kendine âit mısra'lara yer vermiştir:

*Zavallî Safvet'in kurtulmadı gitti girtbânî
Du dest-î Ausador etmekçiden, bakkâl Yâni'den
Yinê hamd-eylerim orsâ bocâ mevc-î meşakkatlê
Yanaştım sâhil-î pîrtÿe hengâm-î cevântden
O dâná yerde yattıkçâ idê Hak cümlemiz mahfûz
De'âvî Nâzırî'ylê her belâ-yî nâgehântiden*

Bu münâsebetle Manastırlı Nâilî adlı şâir, Ahmed Vefik Paşa'yı haklı gösterme maksadiyle uzunca bir şiir yazmış ise de, bu gün elde bulunmayan bu şiirin, Mahmud Kemal İnal, hatırladığı aşağıdaki mısra'larını kaydeder:

*De'âvî Nâzırî Ahmed Vefik'â, Hak verê tevffk
'İbâdu'llâh umûrun doğrusû eyler idî tahkik
.....
Huzûrunda ne Hâkim nutka kâirdî, ne dê Patrık
Söz-atmış öyle merd-î kâmilê ibtâl-i hak etmiş
Tehakküm eyleyüb Safvet gibî bâzî koca zinduk¹⁰⁹*

¹⁰⁹ İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. ix., İst., Maârif Basım-evi, 1940, s. 1596, 1600. Ayn. müellif, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 712.

XLVI.

“Vefik Paşa Paris Sefiri bulunduğu sırada, Paris tiyatrolarından birinde, bir gece Hazret-i Muhammed’e dâir bir piyesin sahneye konulacağını işitince, bunun men’ini Hâriciye Vekâleti’nden talebetmiş ise de, kulak verilmediğinden, oyun gecesi tiyatroya gidip, perde açıldığı sırada sahnenin ortasında görünmesi üzerine oyunun temsil edilmediği, o vakte yetişen birkaç zattan işitilmiştir.”

Aynı hâdise dolayısıyla, Türkler’i tahkir eden bir piyesin oynandığı gece, İmparator’un tiyatro locasından Ahmed Vefik Paşa’nın son derece hiddetli bir hâlde çıkıp gittiği ve bu yüzden Napoléon’u gücendirmiş olduğu da rivâyet edilir ¹¹⁰.

XLVII.

“Napoléon’un beyaz boyalı bir arabası varmış. Vefik Efendi de aynini yaptırmış; bununla sokaklarda gezerken halk, İmparator geliyor zannederek telâşa düşerler imiş. Arabayı değiştirmesinin kendine tebliği Fransa hükümetince reca olunması üzerine, keyfiyyet, Hâriciye Nezâreti’nden Vefik Efendi’ye yazılmış.

“İstanbul’daki Fransız Sefiri, Padişah’ınkinin aynı olarak yaptırdığı mükellef kayık ile gezdiğinden, Vefik Efendi, Nezâret’e yazdığı cevapta, ‘Fransa Hariciye Nâzırı, kendi sefirlerinin Boğaziçi’nde bindiği kayığı görmüyor da, Osmanlı sefirinin Paris’te gezdiği arabayı mı görüyor. Sefir, o kayığı ortadan kaldırırsa, bu araba kendiliğinden kalkar’ demesiyle, elçinin kayığı kaldırılmış; Vefik Efendi de arabasını siyaha boyatmış ¹¹¹.”

XLVIII.

“Deli nâmı verilen Ahmed Vefik Paşa’nın husûsî kâtilbliğinde bulunan Paris Sefiri Münir Bey (Paşa)’den naklen: Birgün Vefik Paşa, Sadâret makâmından gelen bir tezkireyi okuyup fevkal’âde hiddetlendi. Pek ağır sözler söyleyerek, ‘Git, bu sözlerimi tamâmiyle o deliye söyle!’ dedi. Hemen Bâb-ı âli’ye gittim. Tebliğine me’mur olduğum sözlerin ağırlığından ürkerek, Sadr-ı a’zam’a söylemeğe cesâret edemedim. Dâhiliye Nâzırı Cevdet Paşa’ya gidip, tevassutunu reca ettim; ben de ona gitmek üzere idim, gel beraber gidelim!’ dedi. Gittik.

“Cevdet Paşa, ‘Ahmed Vefik Paşa bendeniz şöyle bir recâda bulunuyormuş’ mukaddimesiyle mes’eleiy anlatmağa başlar başlamaz, Edhem Paşa baştan ayağa hiddet kesilerek, ‘Be adam, bu çocuktur, işittiğini düşünmeden söyler; fakat sen ak sakalınla o delinin saçmalarını nasıl söylüyorsun!’ diye bağırmasıyla, sözünün sonunu dinlemeden savuştum ¹¹².”

¹¹⁰ İbnü’l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a’zamlar*, s. 658. Bu fıkranın ikinci paragrafında bahsedilen rivâyet, Charles Mismar’e âittir (Mehmed Rauf, *Hâtrât-ı âlem-i İslâm*, s. 139). Bahsi geçen eser, Voltaire’in *Mahomet ou le Fanatisme* adlı trajedisidir (Cevdet Perin, *Tazminat Edebiyatı’nda Fransız Te’siri*, İst., 1946, s. 83).

¹¹¹ İbnü’l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a’zamlar*, s. 657. İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed Vefik Paşa*, İst., 1939, s. 10. Abdülhak Şinâsî Hisar, *Geçmiş Zaman Fıkraları*, s. 146.

¹¹² İbnü’l-Emin M. K. İnal; *ayn. esr.*, s. 633.

XLIX.

"Vefik Paşa'nın, ' Ben kendime deli dedirtinceye kadar neler çektim neler!' dediği rivâyet edilir ¹¹³."

L.

"Meclis-i maârif Reisliği'nden mütekâid Hekim-başı Sâlih Efendi, birgün Ahmed Vefik Paşa'yı ziyârete gider. Paşa, 'Avrupa'dan nâdlde ağaçlar getirttim' diyerek, onu bahçesine götürür. Lâtince birer isim takarak ağaçları ta'rife kalkışır. Sâlih Efendi, bahçeyi karmakarışık bir hâlde görünce, 'İyi ammâ, intizamdan eser yok!' der. Paşa, 'Öyle ise, tanzim et!' cevâbını verir. Nebatât ilmi mütehasısı olan Sâlih Efendi, 'Hay hay.. Tanzim ederim; fakat bir şartla: Siz, yirmi gün bahçenin semtine uğramamalısınız; uğrarsanız, taktığınız isimler ve vasıflarla ağaçların yerlerini değiştirerek benim yaptığımı bozarsınız; bahçeyi evvelki gibi intizamdan mahrum bırakırsınız!' tarzında mukâbelede bulunur ¹¹⁴."

LI.

"Ahmed Vefik Paşa'nın kütüphânesine giren bilgili kimselerden biri, çoktanberi arayıp bulamadığı bir kitabı orada görünce, 'Bir gece için ihsan buyurunuz, okuyup îade ederim' demesi üzerine, Paşa, bu kitabı onun elinden alıp hemen yerine koymuş, 'Ben bu kütüphâneyi bir gece için şundan bundan aldığım kitaplarla vücûde getirdim!' cevâbını vererek, bu sûretle geri verilmek üzere alınan kitapların îade edilmediğini zarif bir tarzda anlatmıştır ¹¹⁵."

¹¹³ *Ayn. esr.*, s. 728.

¹¹⁴ *Ayn. esr.*, s. 736. Bu fıkranın dayandığı esas, Vefik Paşa'nın hayatına hemen tamâmıyla uymaktadır. Torunu Fahrünnisâ Hanım, onun husûsî hayatından bahsederken, "Yalnız iki şeye nasb-i enzâr eyler idi: Kitap, nebat..." diyor ve şu bilgiyi veriyor: "Her hâlindeki intizamsızlık bahçesinde de görülürdü. Tohumlarını Avrupa'dan getirterek yetiştirdiği mütenevvi' çiçekler; muntazam tarhlar, saksılar içinde ilk bakışta görülmeyip, âdî çiçekler arasında, meşcere aralarında, duvar diplerinde müdekkık nazarların meşhûdu olur. Kendi büyüttüğü otuz-kırk senelik cesim, mütenevvi' çamlar; akasya, pavlonya ve at-kestânesi gibi ağaçların arasında çıkmış bulunur, pek latif çiçekli küçük ağaçlar âdî ve yabanî ağaçların dal ve yaprakları arasında gizlenmiş kalırdı; bu sebeple, bahçeye ilk def'a giren kimse, kendisini, ağaç ve çiçekleri hudâyî nâbit, tabii bir ormanda zannedebilirdi; zirâ sâhibinin sâdeliğe olduğu kadar, tabiiliğe de merâkı var idi. Ömrünün sonlarında şişman vücûdünü ağırlar sızılar istilâ ederek, bir-iki kişinin yardımıyla ve çok zahmetle yerinden hareket eylediği hâlde yine her gün bahçeye çıkmaktan vaz geçmez, vücûdünü bu kadar yormaması hakkındaki hatırlatmalara, kendisini tanıyanlarca pek iyi bilinen latif tebessümü ile gülererek, 'Sizin tekrâren çocuk olduğunuz var mı çocuklar? Ben yeniden çocuk oldum; ne kadar zahmet çeksem, hava serince dahi olsa, yine bahçemden vaz geçmem!' diye cevap verir, ekseriyâ, bahçesinde kâin Boğaziçi'ne bakan set üzerinde, pek sevdiği erguvan ağaçlarının gölgesinde oturur idi." (Cemâleddin, *Âyine-i zurefâ*, "Müverrih Ahmed Vefik Paşa", s. 136, 140).

¹¹⁵ M. K. İnal, *Sou Sadr-ı a'zzamlar*, s. 737.

LII.

“Sâbık Washington Sefiri Süreyya Paşa-zâde Şekib Bey'den naklen: Cebel-i Lübnan mes'alesine dâir Fransız hükûmetinin icbârıyla Bâb-ı Âlî'den telgrafla verilen ta'limâtı Ahmed Vefik Efendi alır almaz ortadan kayboldu. Fransa hükûmeti ve Sefâreti ile Bâb-ı Âlî arasında muhâbereler cereyan etti. Mes'elenin halli için Fuad Paşa'nın Beyrut'a geldiğini haber alınca, Vefik Efendi Paris'te göründü. Daha evvel görünmüş olsa idi mes'ele, Fransa'nın menfaatini ve devletin zararını mücib bir şekilde girmek melhûz idi. İmparator Napoléon, Vefik Efendi'nin hareketlerine hid-detlenerek, 'Kendini Sultan Selim Sefiri sanıyor!' diye haber göndermesiyle, o da, 'Sultan Selim Sefiri olsa idim, zât-ı haşmet-meâbları burada bulunamazlardı!' diye mukâbele etti ¹¹⁶.”

LIII.

“Vefik Paşa me'muriyyet mevki'ine uşaksız gelip gitmekte olduğundan, o rütbede olan devlet büyüklerinin arkalarında, veya arabalarının üstünde mutlakâ bir uşak bulundurmaları usûlden olduğu için, ona bu hususta ihtarda bulunurlar. Dâiresine uşaksız gittiği zaman, kapıda duran nöbetçi askerler aldırmadıkları hâlde, bu def'a arkasında uşak görünce hürmetle selâmlarlar; bunun üzerine Vefik Paşa, uşağa, 'Beni değil, seni selâmhıyorlar; sen de onlara selâm ver!' demiştir ¹¹⁷.”

LIV.

Keçeci-zâde Fuad Paşa'ya göre, “Ahmed Vefik Efendi, binek-taşı büyüklüğünde bir pırlantadır; ne zînete, ne de kaldırırma yarar ¹¹⁸.”

¹¹⁶ *Ayn. esr.*, s. 655.

¹¹⁷ *Ayn. esr.*, s. 727. Zekî Pâkalın, bu fıkrayı biraz farklı olarak şu şekilde naklediyor: “Ülâ rütbesi verildiği zaman Şûrâ-yi devlet'e giderken yanına uşak almadığından ve o zamanda da böyle rütbeli adamların uşaksız sokağa çıkmaları ayıp sayıldığından kendisine edilen ihtar üzerine yanına uşak aldı. Bâb-ı Âlî'de nöbet bekleyen neferler, şimdiye kadar uşaksız geldiği için selâm durmadıkları hâlde, bu sefer uşakla görünce selâma durmuşlar. Vefik Paşa hemer elini arabanın penceresinden çıkararak uşağın eteği ile selâm verir.” (*Ayn. esr.*, s. 311). M. K. İnal, bu fıkra münâsebetiyle şu bilgiyi veriyor: “Arabanın üstünde uşak olarak dâireye girerken askerler selâmlarıyla Vefik Paşa, arabanın penceresinden elini çıkarıp uşağın eteğini sallamak sûretiyle mukâbelede bulunduğunu Refi' Cevad Bey *Kızılay* gazetesinde yazdığı makede söylemiştir. Onun nakli, daha tuhaf ise de, benim bildiğim, yukarıda yazdığım şekildedir.” (*Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 727, not—3).

¹¹⁸ *Ayn. esr.*, s. 710. Abdülhak Şinâsî Hisar, *Geçmiş Zaman Fıkraları*, s. 146; müellif, kaynak göstermeyerek, Sultan Abdül'aziz'in, Fuad Paşa'ya, Ahmed Vefik Efendi'nin nasıl bir adam olduğunu sorması üzerine, onun bu cevâbı verdiği kayd ediyor.

LV.

Vefik Paşa, bazı resmî muhâberelere, bu cins yazılarda gözönüne alınması gereken kâidelere aykırı olarak çok garip ve istihzâ yollu cevaplar vermiştir:

“Vilâyetlerin merci’i Dâhiliye Nezâreti olduğundan, resmî işlerin oraya yazılmasına dâir Başvekîl Sa’id Paşa’nın — diğer vilâyetler sırasında — icrâ ettiği tebliğ fenâ hâlde hiddetlendi. Esâsen hoşlanmadığı o zâtın, daha sonra yazdığı başka bir telgraf-nâme üzerine — gûyâ merci’ine mürâcaat ediyormuş tarzında — Dâhiliye Nezâreti’ne çektiği telgrafta, ‘Sa’id imzâsıyla bir telgraf-nâme aldım; bu adam kimdir?’ diyerek, Sa’id Paşa’yı tahkir etmiştir ¹¹⁹”.

LVI.

Buna benzeyen bir başka garip telgrafı, yine Bursa Vâlisi bulunduğu zamana rastlar: “Mâliye Nezâreti’nden Defterdârlik’a gelen telgraf-nâmelerde merkezin masrafları için birçok para istenildiğinden ve imkân bulunmadığına dâir yazılan cevaplar kabûl edilmediğinden Defterdâr, vilâyet nakâmına şikâyet etmiş, Vefik Paşa, ‘Ben söyleyim, sen yaz!’ dedikten sonra, muhtasar ve müfid, fakat resmî âdâbtan uzak şu cevabı yazdırmıştır: ‘Para denilen b. . ., bu vilâyette yok!’ Bunu kendi imzâ ettikten sonra Defterdâr’a da imzâ ettirerek resmî telgrâf-nâme olarak Nezâret’e çektirmiştir ¹²⁰”.

LVII.

“Vefik Paşa Paris’te iken, İstanbul’da bulunan karısı çiçek çıkarmış, zevcinin avdertinde o hâliyle görünmekten çekinmiş, Paşa, ‘Hanım, sakın endişe etme, ben seni bu hâlde daha çok severim!’ diyerek tesellî etmiş ve ona eskisinden daha iyi muâmelede bulunmuştur ¹²¹”.

LVIII.

“Pederim Hayru’llah Efendi ile iki kardeş evlâdı olan Ahmed Vefik Paşa ki, ‘Ben Sadr-ı a’zam olsam da, Ahmed Vefik Efendi’yim’ demekle ma’ruftur; Efendi’liği zamanında *Mâcerâ-yı Aşk*’ı okumuş, gördüğü müfritâne sözler arasında ‘Âferin Yâ Rabbi!’ hitâbı kabîlinden feveranlar bulunduğunu birâderim Nasûhî Bey’e söylediği gibi, bana da millî ve mahallî bir tiyatro yazmağı tavsiye etmişti. *Sabr-ü Sebat* : İkinci eserim olan bu ez’af eseri işte o tavsiyeye, yahut terbiyeye ittibân yazıp neşretmiştim. *Sabr-ü Sebat*’ta birçok atalarsözü kullanmış olduğumu tel-

¹¹⁹ Ali Fuad, *Ahmed Vefik Paşa, Servet-i fûnun* mec., nu., 1556-82, 10 Haziran, 1926. İbnü’l-Emin M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı a’zamlar*, s. 686. Abdülhak Şinâsi Hisar, *ayn. esr.*, s. 151.

¹²⁰ İbnü’l-Emin M. Kemal İnal, *ayn. esr.*, s. 686.

¹²¹ Ali Fuad, *Tariht Fıkralar — VI.*, *Ahmed Vefik Paşa Fıkarâtı, Servet-i fûnun* mec., c. 62, nu. 1629-155, 3 Kasım, 1927.

mlihen merhum gülererek, 'Ben sana durub-ı emsâl mecmuası yaz dememiştim!' latîfesiyle iktifâ etmişti ¹²²."

LIX.

"Başvekil iken, Dâhiliye Nezâreti de uhdesinde olduğundan, birgün nedense, Dâhiliye Mektubcusu Şeref Efendi'ye kızmış. O sırada Evkaf Nezâreti'nde Cihât Kalemi Müdürlüğü'ne birinin ta'yinine dâir bir tezkire gelmesiyle, Paşa, hiç münâsebeti olmadığı hâlde mümâileyhin bu müdürlüğe naklini arz ile irâdesini istihâsâl etmiştir. Adamcağız şaşırıp kalmış. Paşa'nın infisâlından sonra, Evkaf Nâzırı kendisini Evkaf Mektubculuğu'na nakl ile, işi bir dereceye kadar ta'mir etmiştir ¹²³."

LX.

Napoléon'un "huzûrunda Şam vak'asından bahsolunduğu sırada Vefik Efendi, 'Şam'a asker sevkedilmek istenildiğini işitiyorum; Fransız askerini, Türk askeri karaya çıkarmaz!' demesiyle, Napoléon bu sözü hayretle dinledikten sonra, 'Efendi, cidden vatan-perversiniz; fakat diplomat değilsiniz!' cevâbını vermiştir ¹²⁴."

LXI.

"Suriye mes'alesinde Âli Paşa'nın müdârâsı üzerine Fransız, Beyrut'a asker gönderdiği vakit, Paris Sefiri Ahmed Vefik Efendi, Fransa'nın Hâriciye Nâzırı Mösyö Thouvenel nâm zâta, 'Eğer Fuad Paşa'nın yerine ben Beyrut'ta olsa idim, umûr-ı dâhiliyemize müdâhale etmek üzere gelen Fransız askerini süngü ile karşıladım!' dedi. Mösyö Thouvenel, sefir-i müşârileyhin bu acı lâkırdıda hasbe'l-mukâbele hakkı olduğunu ıkrar etti; fakat İstanbul'da Âli Paşa gücendi ¹²⁵."

LXII.

"Ahmed Vefik Paşa vefât ettiği zaman nereye gömülmesinin arzu ve irâde edildiği usûlen zamanın hükümdârından sorulmuş, Abdülhamid II.'den, 'Kayalar

¹²² Abdülhak Hâmid, *Eserlerimi Nasıl Yazdım, Resimli Ay* mec., c. iv., nu. 53-5, Temmuz, 1928; buradan naklen: *Ülkü* mec., c. ix., nu. 51, Mayıs, 1937.

¹²³ Ali Fuad, *Ahmed Vefik Paşa Fıkarâtı, Servet-i fûnun* mec., c. 62, nu. 1629-155, 3 Kasım, 1927.

¹²⁴ İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 655. Müellif, bu fıkrayı, Almanya-Fransa harbi sırasında Paris'te bulunan Yeni Osmanlılar Cemiyet mensuplarından Reji Komiseri Nuri Bey'den naklen kaydetmiştir. Abdurrahman Şeref Bey, Yeni Osmanlılar cemiyeti mensuplarının, Âli Paşa'nın politikasına son vermek için, sadâret mevki'ine Mahmud Nedim, veya Ahmed Vefik Paşa'yı tavsiye ettiklerini kaydeder (*Tarih Musâhabeleri*, s. 172, 178).

¹²⁵ Ali Su'âvi'nin *Defter-i A'mâl*'inden naklen, İbnü'l-Emin M. K. İnal, *ayn. esr.*, s. 655.

kabristanına defnediniz ki, Robert College'de çalınan çan sesleri kıyâmete kadar kulaklarında çınlasın!' tarzında bir irâde sâdır olarak, icâbı icrâ olunmuştur ¹²⁶."

LXIII.

Vefik Paşa'nın iltifâtını görenlerden Şhremâneti Mülhakat Başkâtibi Hüseyin Vassaf Bey'den naklen: "Paşa derdi ki, Rumelihisarı'na gömüldüğümü istiyorum; Sultan Mahmud türbesine gömülüp de hayatım boyunca uğraştığım adamlarla âhirette tepişmek istemem ¹²⁷."

LXIV.

"Napoléon III., Vefik Paşa'nın şahsına hürmet ve muhabbetle beraber, kendisinin Sefâret'ten azlini arzu edermiş. Veda'-nâmesini takdim ettiği sırada, 'Sizin gibi bir zâtı, Vekiller'im arasında da görmek isterdim!' diyerek teessüfünü beyan ve kendi markasını hâvî olarak Fransa'nın Sevr fabrikası ma'mûlâtından mükemmel bir sofrâ takımını, üzerinde Vefik Paşa'nın ismi mahkûk bir tuvalet takımını hediye etmiştir ¹²⁸."

LXV.

"Vefik Paşa Paris Sefâreti'nde bulunduğu zaman, edebî bir mahfilde, 'İşret, Avrupa'nın mânevî istikbâlini tehdit ediyor' yollu idâre-i lisân etmiş. Otuziki sene sonra, Belçika'da çıkan tıbb mecmualarından birindeki bir makâlede, bu sözü telmihle, 'Vefik Paşa'nın söylediği istikbâl içinde bulunuyoruz' denilmiştir ¹²⁹."

LXVI.

Vefik Paşa, "Bursa'daki Yeşil Câmî-i şerîf'in içinde ve orta kısmında bulunan şadırvanı, bu yeri kazdırıp meydana çıkardığı zaman, yine Bursa'da birinin hânesinde gördüğü fûskiye taşının mutlakâ bu câmî-i şerîf'in işbu şadırvanına âit olaca-

¹²⁶ Osman Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi*, c. 11., İst., Osman Bey Matbaası, 1940, s. 650. Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 66. Abdülhak Şinâsî Hisar, *ayn. esr.*, s. 160.

¹²⁷ Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 67; müellif, bu fıkrayı "Zuhur gazetesi başmuharriri ve Rumeli-hisar'ında oturup, Ahmed Vefik Paşa ile görüşerek i'timadını da kazanmış bulunan Şhremâneti Mülhakat Başkâtibi Hüseyin Vassaf Bey'den" naklen, eski Şhremâneti muâvini Hâfız Râif Bey'den dinlediğini kaydediyor. Abdülhak, Şinâsî Hisar, *ayn. esr.*, s. 160.

¹²⁸ Cemâleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri*, İst., İkdâm Matbaası, 1312; bu eserde mevcut ve Vefik Paşa'nın torunu Fahrü'n-nisâ Hanım tarafından yazılan *Müverrih Ahmed Vefik Paşa* başlıklı makale, s. 131. İsmail Hikmet, *ayn. esr.*, s. 12. İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 658.

Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 118.

¹²⁹ Fahrü'n-nisâ Hanım, *ayn. esr.*, *ayn.*, makale s. 131. İsmail Hikmet Ertayan, *ayn. esr.*, s. 12.

ğını hisap ile, getirip yerli yerine vaz'ettirmiş ve tam bir uygunluktan dolayı, bu taşın, hakikaten o şadırvanın aksâmından olduğu tehakkuk etmiştir. Bu vak'a şâyi' olunca, bâzı saf-derûnlar, bu keşfi, tek gözlüğün kerâmetine hamletmişler; hattâ bir ihtiyar kadıncağız birgün müşârileyhe mürâcaatle, iki sene önce kaybolan saatini, o herşeyi görüp bildiği tek gözlüğü ile bakıp bulmasını recâ etmiş. Paşa'dan, 'Saa-tin kaybolalı çok vakit olmuş, artık bulunmaz; bu da anın hizmetini görür' cevâ-bıyla beraber, bir de saat alarak sevine sevine çıkıp gitmişti ¹³⁰."

¹³⁰ *Ayn. esr., ayn. makale*, s. 138. Fahrü'n-nisa Hanım, bu tek gözlüğü bir hâtıra olarak sakladığını yazıyor. Vefik Paşa'nın bu tek gözlüğünün kerâmetiyle kayıpları nasıl bulduğu etrafında ağızdan ağıza dolaşan müstakil fıkra, bu yazımızdaki XVIII. numaralı fıkradır. Bu fıkranın birinci kısmı, yâni Yeşil Câmî'in çalınan fısıkye taşını nasıl bulduğu hakkındaki fıkra, Abdülhak Şinâsi Hisar tarafından da neşredilmiştir (*Geçmiş Zaman Fıkraları*, s. 148).

Abdülhak Şinâsi Hisar, dedesinin Vefik Paşa'nın ziyâretine gittiğini, âilece görüştüklerini, bu münâsebetle onun bâzı husûsiyetlerini naklediyor: "Ahmed Vefik Paşa âilesinin hanımları, komşuluk duygusuyla, annelerime geldikleri zamanlar hep Paşa'nın âdetlerinden bahsederlermiş. Paşa'nın, dâima başkalarına tavsiye ettiği birtakım ahkâm varmış ki, kendisi bunları tatbik etmezmiş. Vefik Paşa, 'İnsan, uykusundan erken kalkmalı!' dermiş; fakat kendisi pek geç uyanır ve yatağından derhâl kalkmazmış. Ben bir sabah yatakta gazete okusam, annem bana, 'Sen de Vefik Paşa gibi yemek zamanına kadar yataktan kalkmayacak mısın?' diye sorardı. Paşa, hele kış geceleri yemek zamanına kadar yatakta kitap okurmuş. 'İnsan yemekte hem az, hem de hafif yemeli!' dermiş, halbuki kendisi, sevdiği yemekler olunca bunlardan bol bol yermiş. 'İnsan yemek yerken zihnini yormamalı, kafasını işletmemeli!' dermiş; fakat kendisi sofrada başkalarıyla birlikte yemek yemektense, yalnız kalmayı tercih eder, bir yandan yemek yerken, diğer yandan da muttasıl okurmuş. Ne zaman ben yemek yerken bir kitap açsam, annem bana, 'Sen de mi Vefik Paşa'yı taklit etmek istiyorsun?' derdi. Öyle ki, bizde Paşa'nın isminden bahsetmediğimiz hiçbir gün, veya bir gece geçmezdi. Yalımızın arka tarafındaki yolun karşısında küçük bir divarla çevrili küçük bir bahçemiz vardı. Bu divarın daha ötesinde de küçük, ahşap ve harap bir evin arkası görünür, bu evin bu tarafında tek bir göz gibi, bir tek küçük pencere bulunurdu. Bu küçük arsa ile, bu simsiyah ve harap ev Vefik Paşa'ya âit imiş. Büyük babam, arada bir Vefik Paşa'nın ziyâretine gidermiş. Birgün, o küçük ve siyah evde hiç kimsenin oturmadığını, yıkılacak olsa ancak küçük bahçemizin biraz genişleyeceğini, o kasvetli küçük pencerenin yıkılmasıyla evindeki hanımların ona minnetdâr olacaklarını söyleyerek, bu ufak arsanın muvâfık bir bedel mukâbilinde kendisine satılmasına müsâade buyurulması recasında bulunmuş. Paşa ise, hiç tahmin etmediği hâlde, 'Ben ömrümde hiçbir mal satmam; âdetim budur!' diye cevap verdiğinden, büyük babam, bu mürâcaatte bulunduğuna pek ziyâde canı sıkılmış. Bir müddet sonra Vefik Paşa, ağır hasta olduğunu duyarak büyük babamı çağırtmış; 'Hani, bahçenizin yanında küçük, harap ve ahşap bir evceğiz vardır, onu size hibe etmeğe karar verdim' demiş. O zaman da büyük babam izzet-i nefsinı menfaatinin üstünde tutarak, 'Efendim, bendeniz de ömrümde

LXVII.

“Ayastafanos muâhadesi müzâkere olunurken Grandük Nikola, galibâ Çarlık ordusunun azametli ve heybetli başkumandanı, Abdülhamid’i ziyârete geldi. Hünkâr, Grandük’ü Dolmabahçe sarayında kabûl etti. Başkumandan’ın istikbâlinde, bütün saray erkânı ile beraber o zaman Başvekil olan Ahmed Vefik Paşa da, Abdülhamid’in maiyyetinde alt kata indi. Sarayın ve dîvân-hânenin orta-kapısı önünde mevkib-i hümayûn tevakkuf etti. Grandük’ün Ayastafanos’tan bindiği muş, Dolmabahçe sarayının rıhtımına yanaştı. Nikola karaya çıktuktan ve orta-kapıyı basamaklayarak büyük koridora dâhil olduktan sonra, bir Rus Harbiye zâbiti, elinde bir gönder, rıhtıma atlar. Çarlık bandırasını hâmil olan gönder’i diker. Bu hâdise Ahmed Vefik Paşa’nın gözünden kaçmadı. Derhal mevkibi ve Grandük’ü bırakıp, sarayın merdivenlerini bir hızla indi. Rıhtımda dikilmiş olan Çarlık bandırasını bir hamlede söktü, denize fırlattıktan sonra, yine geldiği gibi acele acele çıkıp, mevkib-i hümayûndaki yerini aldı. Sanki hiçbir şey olmamış idi. Grandük Nikola, mağlûp Türk ordusu başvekilinin bu celâdeti karşısında şaşaladı; fakat ses çıkaramadı¹³¹.”

LXVIII.

“Ahmed Vefik Paşa, Hudâvendigâr Valiliği’nde bulunduğu sırada Tunuslu Hayreddin Paşa’dan ta’min şeklinde bir tahrirât-ı sâmiyye almıştı. Tunuslu, bu

hiçbir ihsan kabûl etmedim, âdetim budur!’ diyerek, bu hibeyi kabûl etmemiş” (*Geçmiş Zaman Fıkraları*, s. 157 v. d.).

Abdülhak Şinâsi Hisar’ın, Ahmed Vefik Paşa’nın bâzı husûsiyetlerine dâir verdiği bu bilginin hakikate uygun olduğunu, Paşa’nın torunu Fahrünnisâ Hanım’ın *Müverrih Ahmed Vefik Paşa* adlı makalesindeki şu kayıtları göstermektedir: İlk zamanlarda üç türlüden çok yemek yemezken, yaşlı iken muhtelif yemeklerden iştehâ ile yiyor, sofrada çoğu yalnız, ara-sıra çocuk ve torunlarıyla beraber bulunuyordu. Yemekten sonra bir saat kadar kitap okumamağı tavsiye ettiği hâlde, kendisi yemekte bile mütâlea ile meşgûl oluyordu. Yemekten sonra biraz uyuyan Vefik Paşa’nın gece uykusu çok azdı ve muntazam değildi. “Seher vakti uyanarak güneş gereği gibi yükselinceye kadar uyumaz, kışın yemek vaktine kadar yatağından çıkmazdı. Yarımşar saat, bir çeyrekten ibâret kesik kesik uykuları hesap edilse, gecede ancak birkaç saat uyuduğu anlaşılır” (Cemâleddin, *Âyine-i zurefâ*, İst., İkdâm Matbaası, 1314, s. 139).

¹³¹ Zekî Pâkalın, *Ahmed Vefik Paşa*, İst., Ahmed Said Matbaası, 1942, s. 309. Müellif bu fıkrayı neşrederken, nereden aldığını açıkca kaydetmemiştir; “Ali Fuad Bey’in neşrettikleri ile başka yerde gördüğü fıkralar” arasında yer alan bu fıkra, Ali Fuad Bey’in tesbit ettikleri arasında yoktur. Bu fıkraya mevzû teşkil eden hâdise, 21 Rebi’ I., 1295 (25 Mart, 1878) tarihine rastlar; Ayastafanos sulh muâhadesinden sonra Grand Duc Nicolas (Rusya ordusu başkumandanı)’nın, Rusya’nın Livadya vapuru ile Beşiktaş sarayına geldiği ve karşılanma merâsimi hakkında Mahmud Celâleddin Paşa’nın eserinde (*Mir’ât-ı Hakikat*, c. III., İst., Matbaa-i Osmânîye, 1327, s. 113 v. d.) tafsilât vardır.

yazısında, memleketin ne şekilde idâre edildiğini anlamak ve ona göre islâhat için muktezi tedbirleri tatbik mevki'ine koyabilmek maksadıyla köylerdeki Muhtar'lardan başlayarak vâlilere kadar bütün icrâ ve idâre kuvvetine mensup me'murların ne vazife ile mükellef olduklarını soruyordu. Ahmed Vefik Paşa, bu emir-nâme-i sâmiyi Hudâvendigâr Vilâyeti'nin bütün Mutasarrıf ve kaymakamlarına ta'mim etti. O esnâda Karesi Mutasarrıflığı'nda Giridli edib ve meşhur müfessir Sırrî Paşa bulunmakta idi. Bu zât, usûlen aldığı emri, livânın mülhakâtına tebliğ etmiş ve gelen cevaplar üzerine bi'zzat kaleme aldığı lâyihayı Vâli'ye göndermişti. Sırrî Paşa bu cevâbında Muhtar'lar, nâhiye müdürleri ve kaymakamlarla mutasarrıfların idâri vazifelerini mufassalan göstermiş ve vâliler hakkında birşey ilâve etmemiştir. Ahmed Vefik Paşa bu cevâbı pek beğenmiş ve derhâl, İstanbul'da devletin yüksek makamlarında bulunan ricâline şu aşağıdaki telgraf-nâmeyi çekmişti: 'Bir müddettenberi mutasarrıflık makâmında bulunan zevat içinde Karesi Mutasarrıfı Sırrî Paşa derecesinde kimse görülmediği beyan olunur¹³².'

LXIX.

"Ahmed Vefik Paşa Sadr-ı a'zam iken, Sadâret Kalemleri'nden birinde bir maaş mahlûl kahr. Usûlü vechile müstehak olanlara dağıtılması hakkında pusulası yapıлып, *mûcibince* işâret etmesi için takdim olunur. Ahmed Vefik Paşa pusulanın altına: Mûcibince yapılması ve Sadâret Kalemleri'nde maaşı üçyüz kuruştan aşağı nekadar me'mur varsa hepsine yol verilmesi meâlinde bir buyuruldu yazar. Müsteşar bunun sebebini sorunca, Paşa, 'Ha, söyleyeyim' der, 'çünkü ben üçyüz kuruşla hizmete başladım!'. Müsteşar, 'Aman efendim, zât-ı sâmi-i fahlmâneleri gibi fevkal'âde fıtratta zevât-ı mümtâze nerede bulunur! Bu bi-çarelere merhamet etmenizi recâ ederim!' diye pohpohlayarak bin müşkilâtla buyurulduyu düzeltmeğe muvaffak olur¹³³.'

LXX.

Ahmed Vefik Paşa'ya Hıristiyanlar'dan biri, 'Câmi'lerinizde niçin günlük yakmıyorsunuz?' diye sormuş. Paşa düşünmeğe lüzum görmeden, 'Bizimkiler abdestlidir; yel vermezler de onun için!' demiş,¹³⁴."

LXXI.

"Evkaf Nâzırlığı sırasında birgün medreseleri, sebilleri, imâretleri dolaşmağa çıkmış, bir ara girdikleri bir imârette kocaman bir kazanın kaynadığını, bir adamın

¹³² Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 309. Müellif bu fıkrayı, nereden aldığını kaydetmemiş, "başka yerde gördüğü fıkralar" arasında neşretmiştir.

¹³³ Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 312. Nereden alındığı kaydedilmeyerek, "başka yerde görülen" fıkralar arasında neşredilmiştir.

¹³⁴ Zekî Pâkalın, *ayn. esr.*, s. 312 v. d. Müellif bu fıkrayı da, Ali Fuad Bey'in *Servet-i fûnun* mecmuasında neşrettikleri dışında kalan "başka yerde gördüğü fıkralar" arasında neşretmiştir.

da muttasıl koca bir sopa ile kazanın içindekini karıştırdığını görmüş ve durmuş, 'Nedir o kaynayan?' diye sormuş. 'Zırva pişiriyoruz!' demişler. Biraz istemiş, parmağının ucuyla alıp ağzına götürmüş. Tatsız tuzsuz birşey olduğunu görünce, 'Mübârek hakikaten de zırva imiş, bir daha bu zırvayı pişirmeyiniz, yerine aşûre pişiriniz!' demiş ve zırvayı ortadan kaldırtmıştır ¹⁸⁵."

LXXII.

Vefik Paşa'nın Başvekil bulunduğu, Rusya donanması Ayastafanos'a geldiği, harb, veya sulh yoluna mı gidileceği hakkında müzâkereler cereyan ettiği sıradaki hâdiselerden bahseden Mahmud Celâleddin Paşa, şu fıkrayı naklediyor: "Hattâ Pâdişah Hazretleri, Meclis toplanmazdan evvel müverrih-i hakîri sûret-i mahsûsada huzurlarına celbedip, mes'elenin vâsıl olduğu müşkil ve tehlikeli neticeden bahisle, 'Rusya askerinin İstanbul'a duhûlüne cevaz gösteremem; ümerâ-yi askeriyemiz cesâretsizlik gösteriyorlar; ben nefsimce her fedakârlıktan çekinmem. Sancağ-ı şerîf'i çıkarıp Rus ordusu üzerine gitmeğe hazırım. Bunu meclise tebliğ etmesini Başvekil Paşa'ya söyle!' deyu emir buyurduklarından, içtima'dan önce irâde-i şâhâneyi ifâde etmiş idim. Müşârileyh gâyet telâşlı ve şeddü'l-fıkr bir zât olmağla, 'Biz işimize bakalım, o sözler cilvedir; meram bizi tecrübedir' diyerek Vefik Paşa'nın, Meclis müzâkeresi esnâsında Padişah'ın harbe gitmeğe hazır olduklarına dâir irâdelerini orada bulunanlara bildirdiğini, neticede müsâleha yolunun kabûl edildiğini, yine Mahmud Celâleddin Paşa kaydediyor ¹⁸⁶."

LXXIII.

"Ahmed Vefik Paşa, Başvekâlet'e ta'yini üzerine, hey'ete yeniden dâhil olunan Vekiller Saray'da toplanarak, ibkâ olunanlar da da'vet edildiği sırada, müşârileyh 'Aleyhimizdeki mazbatayı (Bursa Vâliliğinden azli dolayısıyla) hepsi mühürlediler; şimdi de gelirler, şapır şapır eteğimi öperler!' demiş olduğunu, o zaman Meclis-i vükelâ Zabıt Kâtibi bulunup orada hazır olan Mümtaz Paşa nakletmiştir ¹⁸⁷."

LXXIV.

"Ahmed Vefik Paşa Başvekil olunca, mukaddime-i icrâat olmak üzere Şeyhül-İslâm 'Uryânî-zâde Es'ad Efendi'ye, teşrîfattan bir me'mur irsâliyle, bundan böyle

¹⁸⁵ Bu fıkra İsmail Hikmet Ertaylan tarafından, kaynak gösterilmeksizin basılmış (*Ahmed Vefik Paşa*, İst., Kanaat Kütüphanesi, 1939, s. 13), Zeki Pâkalın'ın *Ahmed Vefik Paşa* adlı eserinde (S. 311 v. d.), müellifin, Ali Fuad Bey'in neşrettikleri dışında "başka yerde gördüğü fıkralar" arasında neşredilmiştir. Yine kaynak gösterilmeyerek, Abdülhak Şinâsi Hisar'ın *Geçmiş Zaman Fıkraları* (İst., Hilmî Kitabevi, 1958, s. 152)'nda da mevcuttur.

¹⁸⁶ *Mir'at-ı Hakikat*, c. III., s. 70 v. d. Ali Fuad, *Ahmed Vefik Paşa*, *Servet-i fûnun* mec., c. 62, 1555-81, 3 Haziran, 1926.

¹⁸⁷ Ali Fuad, *Servet-i fûnun* mec., c. 60, nu. 1556-82, 10 Haziran, 1926; *Ahmed Vefik Paşa* başlıklı makale. M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 691.

Vükelâ Meclisi'ne gelmemesi için haber göndermiş. 'Uryânî-zâde de, 'Deli pazarı, b.. Pazarı ' ta'biriyle mukâbelede bulunmuştur ¹³⁸."

LXXV.

"Meclis-i vâlâ a'zâsından iken, ziraat işlerine dâir Meclis'te cereyan eden müzâkere sırasında, 'Ben bahçemdeki ağaçları topraktan çıkardım; köklerini yukarı kaldırıp dallarını gömdüm. O kadar çok meyve oldu ki, yemekle bitmedi!' demesiyle, orada hazır bulunanlar birbirlerinin yüzüne bakakalırlar ¹³⁹."

¹³⁸ Ali Fuad, *ayn. esr.*, ayn. cilt ve sayı, *ayn. makale*.

¹³⁹ İbnü'l-Emin M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı a'zamlar*, s. 726. Müellif, bu fıkra münâsebetiyle şunları kaydediyor: "O mecliste bulunan babam Mehmed Emin Paşa merhûma, 'Acabâ kökü yukarı kaldırılan ve dalları toprağa gömülen bir ağacın meyve vereceği ümmid olunursa bu müzakereden de bir fayda beklenir demek mi istedi' dedim. 'O sözü o kadar ciddî bir tavırla söyledi ki, senin tevcih ettiğin mâna hatıra gelmez' cevâbını verdi."

ORD. PROF. DR. REŞİT RAHMETİ ARAT

REŞİD RAHMETİ ARAT

(15. V. 1900 — 29. XI. 1964)

Prof. Dr. SAADET ÇAGATAY

*bu tüş teg tiriglik keçer belgüsüz
kerek beg kerek kul barır kelgüsüz¹*

KB R 1396

İstanbul Üniversitesi Eski Türk Dili Kürsüsü Ordinaryüs Profesörü Dr. Abdürreşid Rahmeti Arat, birkaç yıldan beri ayakta geçirmekte olduğu kalb hastalığından kurtulamayarak, ancak bir gün yatakta kaldıktan sonra, beklenmedik bir zamanda aramızdan ayrılmış bulunuyor.

Merhum, 1933 'de ıslah edilip yeniden kurulmuş olan İstanbul Üniversitesi'ne, vazifede bulunduğu Berlin Üniversitesi'nden ve Prusya İlimler Akademisi'nden Türk Dili öğretimi için çağrılmıştı. O, böylece, bağlı bulunduğu ilim metodu uyarınca, Türkiye ilim çevresine ilk olarak karşılaştırmalı Türk Dili öğretimini getirmiş ve bu alanda değerli eserler vererek metodun uygulanmasında muvaffak olmuş olan bir türkiyatçı idi.

Ölümü yalnız memleketimiz için değil, türkiyat ilmi için de dünya çapında büyük bir kayıptır.

Öğrenimi ve hayatı :

Aslen Kazanlı olan R. Rahmeti Arat, Kazan'a yakın bir köyde, Eski Ücüm'de, İsmetullah adlı bir baba ile Mahbeder adlı anneden 1900 yılının 15 mayısında dünyaya gelmiştir. İlk mektebi mahallî şartlara göre kendi köyünde tamamladıktan sonra, bir amcası tarafından bugünkü Kazakistan'ın Kızılyar (Peterpavel) şehrine götürülmüş, orada ilk önce, bu yüzyılın başından beri yeni metodla çalışan Türk-Tatar mektebinde, sonra da hususî bir hazırlık ile rusça öğrenip Rus gimnaziyumunda (o zamanki nesil gibi bir taraftan da Türk-Tatar mektebine giderek) tahsilini devam ettirmiştir. Son sınıfa gel-

¹ Bu rüyaya benzeyen hayat, farkına varılmadan geçer; gerek bey, gerek kul, bir daha gelmemek üzere gider.

KB R 1396

diği günlerde, komünist rejiminin ilerlemesini önlemek maksadiyle baş kaldıran Amiral Kolçak ordusuna mekteplerden de gençler alınmıştı. Bu cümleden Rahmeti Bey de önce askerî eğitim kurslarına, sonra da cepheye gönderilmiştir. Kolçak ordusu yenilip dağıldığı zaman Rahmeti Bey yaralı olarak Mançurya'nın Harbin şehrine gitmiştir. Harbin şehrinde eskiden beri yerleşmiş olan Türk-Tatar aileleri bulunduğundan, bunların imamları, mektepleri ve cemiyetleri vardı. Bunlara kabileler halinde gelen her türlü tabakadan ihtilâl muhacirleri de katılarak cemiyet hayatı canlanıp genişlemiştir. Rahmeti Bey, burada gençlerle birlikte yararlı çalışmalarda bulunmuş, kendisini sevdirmiş, 1921 'de yarıda kalan gimnaziyumu tamamlayarak 1922 'de yüksek öğrenimini yapmak üzere Almanya'ya gitmeğe muvaffak olmuştur. Harbin'de ve Berlin'de bulunduğu süre içinde, Harbin imamı İnyet Ahmedî Bey'den maddî ve mânevî yardım görmüştür. Gençlik teşkilâtlarında birlikte çalıştığı gençlik arkadaşı Hüseyin Abdüş Bey de, her hususta ona destek olmuştur. Berlin'deki öğrenimi böylece, dışarıdan alınan cüz'î bir yardım ile ve bir haylî ağır maddî şartlar altında, kendi çalışmalarıyla ilerleyebilmiş, çalışkan, dürüst bir öğrenci olarak kendisini tanıtabildiğinden hocalarının da dikkatini çekmiş, iş bulmakta onlardan yardım görmüştür.

Bu esnada, Birinci Dünya Harbi ve Rus ihtilâlinde sonra, Berlin'e, Rus boyunduruğu altında kalmış olan Türk ülkelerinden, Türkistan, İdil-Ural ve Azerbaycan'dan da türlü yollarla gelen muhacir gençler vardı ve bunlar mekteplere yerleşmek üzere idiler. İyi bir tesadüf eseri olarak Lehistan Tatarlarından Yakup Bey Şinkeviç de daha önce Berlin'e gelip öğrenime başlamış ve büyük türkolog W. BANG'ın öğrencisi olmuştu. O, kendisinin şevkle çalıştığı Türk dili sahasına Rahmeti Bey'i de celbetti. W. BANG, o güne kadar meydana getirdiği türkçeye dair birçok eserleriyle tanındığından, Turfan kazılarında gelen malzemeyi işlemek için de en münasip bir ilim adamı olarak kabul edilmiş ve böylece 1920'de Berlin Üniversitesine çağrılmıştı. Bir talih eseri olarak Rahmeti Bey için de bu büyük bir fırsattı. Daha küçük yaşta aile yuvasından ayrılmış ve cemiyet meselelerine alışmış olan merhum, bütün varlığıyla kendisini bu millî işe vakfetti. Yoksa, yabancı memleketlerde belirli bir destek olmadan tahsile devam etmek için yalnız enerji ve zekâ kâfi gelmez. Bunun için çalışma heve-

sini besleyecek büyük ideale ve imana ihtiyaç vardı. Genç Rahmeti bu imanı kendisinde bulmuştu. Kısa zamanda kendisinin seciyesini tanıtarak yüksek ilim adamları arasına katılmış, yalnız tahsille kalmamış, ilmi araştırma sahasına da girebilmişti. Berlin İlimler Akademisi'nde yığılı duran bir sürü yazı malzemesi içindeki eski Türk kültürüne dair Uygur, Mâni ve diğer yazılarla yazılmış yazmaların tasnifi için diğer birkaç Alman bilginiyle beraber (bu cümleden A. v. GABAIN) Rahmeti Bey de görevlendirildi. Teknik işler yanında bu yazma eserlerin araştırılmasına ve işlenmesine de koyuldu. W. BANG gibi üstün olgunlukta bir ilim adamıyla çalışabilmek ve her gün onun yanında yardımcı olabilmek R.yi zamanla daha çok ilerletmiş ve Avrupa'nın XIX. yüzyılda zirvesine ulaşmış olduğu titiz çalışma metoduna vâkıf olmasına yardım etmiştir. Gecesini gündüzüne katıp çalışan Rahmeti Bey, Berlin Üniversitesini 1927'de bitirdiği zaman yalnız bir doktora çalışmasıyla ortaya çıkmadı. Akademi yayımları arasında yer alan Uygur metinlerini de baskıya hazır şekle sokmuş bulunuyordu. Bu gibi eserlerin ne kadar zorlukla, titizlikle işlendiğini, ne kadar büyük bir dikkat sarfetmek gerektiğini ancak bu mesleği yakından tanıyanlar takdir edebilirler. Öğrenimini bitirir bitirmez Berlin Üniversitesi'nin Şark Dilleri Semineri Kazan lehçesi rektörlüğüne alınmıştır. Böylece, ilmi çalışmaları arasına öğretim görevi de girmişti. O, titiz çalışmalarıyla, yaşı ilerilemekte olan hocamız BANG'ın tabii bir halefi olarak belirmişse de, yabancı oluşu buna mâni oluyordu. Fakat kader ona daha büyük kapıyı açmıştı. Atatürk'ün bir çok yenilikleri arasına millî kültür ve dil dâvası da giriyordu. O zamanın Maarif Vekili Reşit Galip Bey tarafından "Uygurcaı su gibi bilen" genç âlim Rahmeti Bey de çağrılmıştı. İstanbul'a geldiği zaman "*Uygur Tababetine Dair*" iki fasiküllük bir eseri ve *Oğuz Kağan Destanı* ve *Türkische Turfantexte VI* (W. BANG, A. von GABAIN'le birlikte) adlı eserleri Akademi neşriyatı olarak yayımlanmış, ayrıca birkaç ilmi mecmuada yazıları çıkmış olan tanınmış bir türkologdu.

Hayatı son derece muntazam geçmiştir. Başarılarında ve verimli çalışabilmesinde şüphesiz düzenli aile hayatının etkisi büyüktür. Tıp öğrenimi yapmak için Uzak Doğu'dan kendisiyle beraber Berlin'e gelen Rabia Hanım ile, ikisinin de tahsilleri tamamlanmak üzere iken, 1927'de evlenmişlerdi. Rabia Hanım Permlî bir tüccarın tek kızıydı. İyi bir terbiye ve ihtimamla yetiştirilmiş olan kızlarına iyi

bir tahsil de gördürmek isteyen ana-babası, onu Rus gimaziyumunda okutmuşlar ve ihtilâlden sonraki kargaşalıktan kurtarmak için Sibiryaya şehirlerinden birine tıp öğrenimine göndermişlerdi. Komünistlerin oraya da sarkmaları üzerine, bu genç kız da bir kafile ile birlikte Uzak Doğu'nun Harbin şehrine gitmiştir. Orada Rahmeti Bey'le tanışmış ve beraberce Berlin'e gitmişlerdir. Önce anne ve babası, bir daha görüşülmeyecek kadar uzak ülkelere, Almanya'ya gitmesine razı olmamışlar, fakat sonradan babası: "Anne müsaade etti" diye telgraf çekmiş ve bir daha anne-baba ile görüşmemek üzere böylece o da, tam izinli olarak Avrupa'ya gidebilmiştir. Rabia Hanım tahsilini tamamlar tamamlamaz Berlin'de hastahanelerde çalışmaya başlamış, ağır şartlar altında geçen öğrencilik devreleri çabuk unutulmuş, hayatları düzene girmişti. Bu evliliklerinden iki kızları dünyaya gelmiştir. Her ikisi de evlidir ve üç çocukları vardır. Rabia Hanım, Rahmeti Bey'in muntazam çalışabilmesi için her fedakârlığa katlanmış, ona iyi bir hayat arkadaşı olmuştur. Değerlerin derecesini ölçüp biçmesini bilen bu hanım, Rahmeti Bey'in gerçek değerler üzerinde çalışabilen ve pek az yetişen bir meslek adamı olduğunu, o mesleğin, kültür ve cemiyetin selâmeti bakımından, kendi mesleğinden daha üstün olduğunu kavrayacak kabiliyette idi. Türkiye'ye geldikten sonra, bir süre çeşitli yerlerde doktorluk yapmışsa da sonradan çocuklarının annesi ve hayat arkadaşının desteği olmak üzere, mesleğini terk etmişti. Son yıllarda, Rahmeti Bey'i yolculuklarında yalnız bırakmamak için Anadolu gezilerine onunla beraber giderdi. Rahmeti Bey de onun sonsuz fedakârlığını biliyordu ve minnettardı. Kutadgu Bilig'in tercümesini Rabia Hanım'a ithaf etmişti.

Tab'an sâkin, çekingen, oldukça mahçup bir insandı. Kendi yağıyla kavrulup, kendini her felâketten kurtaran insanlarda olan derin bir ciddiyet, hassasiyet ve ketumluk, onun tabiatının birbirinden ayrılmaz vasıflarındandı. Hiçbir zaman düşünmeden, gürültülü konuşmaz, kendisi lüzumsuz yere gülmediği gibi, başkalarını da sudan lâflarla alaylı bir şekilde güldürmezdi. Bir şey sorulduğu zaman da Rahmeti Bey'in derhal cevap verdiğini hatırlamıyorum. O, her zaman önce düşünür, sonra kaçamaklı bir cevap verir, bir hayli konuşuktan sonra asıl düşündüğünü ortaya koyardı.

Meslek icabı çalışmalarındaki titizliği, gayet tabii olarak devamlı ve istirahatatsız bir didinmeyi gerektiriyordu. Bu yüzden, yaz ay-

larında bile, Yeşilköy'deki yazlık evinde oturduğu halde, devamlı çalışır; ancak bir yarım gün kadar istirahat eder ve denize girip çıkar, öğleden sonraları cehennem gibi yanan şehre gidip işiyle uğraşır. Üniversiteye çok yakın bir yerde, oldukça dar olan bir ev satın almışlardı; onun alt katına da gece yarısına kadar çalıştığı kütüphanesi yerleştirilmişti.

İnsan olarak vazifesinas, halk ve millet uğrunda her hizmete hazır oluşu yanında, geldiği memleketin büyük acılar içindeki halkının yaşaması için bağlandığı türkçülük idealini o, taşkın çıkışlardan sıyırmak üzere, her zaman ilim ve kültür alanına sokmağa muvaffak olmuştur, demek yanlış olmaz. "Türk şivelerinin tasnifi" başlığı altında lehçe tasniflerini topladığı yazısında, Türk lehçelerinin ilmen gerçekten birbirine çok yakın olduğunu göstererek, bu şuuru aşılamağa çalışmıştır. Bu "şive" tâbiri Türkiye türkçesine göre yanlış olduğu için tepki yaratmış, çok tenkid edilmiştir. Gerçekte bu tâbir onun değil, ilk türkiyatçılardan olan ve sonradan pantürkistlik isnadiyle Ruslar tarafından öldürülen Kırım Bekir ÇOBANZADE'nin daha önce kullandığı bir tâbirdir. (Bkz. Türk-Tatar Diyalektolojisi, Bakû, 1927) *.

Çalışmaları :

Çalışmalarını ilmî bir tasnife tâbi tutmak gerekirse şu şekilde gösterebiliriz :

- 1) Avrupa'da uygurca üzerindeki çözümlü metin yayımları,
- 2) Bunların devamı olarak Türkiye kütüphanelerinden bulup çıkardığı uygur harfleri ile yazılmış metinlerin çözüm ve yayımları,
- 3) Kutadgu Bilig, Atebetü'l-hakayık ve Eski Türk Şiiri,
- 4) Türk yazı dilinin tarihî inkişafına dair makale ve bildirileri,
- 5) Tarih çalışmaları,
- 6) İslâm Ansiklopedisi'ndeki yazıları ve yönetimi,
- 7) Öğretim maksadiyle yazılmış yazıları.

Nazarî çalışmalarının en iyisi doktora tezi olarak hazırladığı "*Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen*" (Ungarische Jahrbücher Bd VIII - 1-4, Berlin 1928) dir. Bu eser, Avrupa'nın göbeğinde, Berlin Üniversitesi'nde Türk diline dair Yakup ŞİNKEVİÇ'in

* Bekir ÇOBANZADE için bkz. A. Battal Taymas : Kırım Bekir Çobanzade'nin Şiirleri (Türkiyat Mecmuası XII, 1955).

Rabğûzi'nin Sintaksı adlı doktora tezinden sonra ikinci olarak verilen önemli bir tezdi. Eserin konusu, Altayca'da yardımcı fiiller ve zarf-fiiller olmasına rağmen, burada diğer bütün Türk ağızları karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmış ve bilhassa uygurcaya ve kendi ana dili olan Kazan lehçesine geniş ve aydınlatıcı yer verilmiştir. Eserin ilmî değeri de Türk dili araştırmaları için temel çalışmaların gerektirdiği yüksek seviyededir. Türkiye'deki çalışmalarından, İstanbul kütüphanelerinden bulup çıkardığı bazı uygurca yazılmış yazılar üzerindeki yayımları, Avrupa'daki Uygur metinleri çalışmalarına eşitti ve daha az önemde değildi. O, bunlarla, Anadolu'yu fethetmiş olan Türklerin Uygur yazısını bildiklerini ve kullandıklarını ve bu yazı sisteminin alfabesinin bazı kütüphanelerde bulunduğunu, Kâşgarlı'nın *Divanü Lûgati't-türk*'ünde geçen alfabe sırasına göre tanzim edildiğini ve Fatih Sultan Mehmed'in bir yarlığını Uygur harfleriyle kaleme aldığını veya yazdırdığını ortaya koymuştur. "*Uygur Alfabesi*" ve "*Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı*" başlıklı etüdleri bu bakımdan dikkati çeken yazılardır.

İstilah buhranı içinde bulunduğumuz şu günlerde, tarihi bakımdan hiçbir zaman önemini yitirmeyecek olan Uygurların istilah yapma usulünü de rahmetli Türkiyat Mecmuası VII-VIII (1942) de "*Uygurlarda İstihlalara Dair*" adıyla işleyip ortaya koymuştur. Uygurca üzerindeki çalışmalarının sonuncusu da tamamlanmış ve baskıya verilmiş olan "*En Eski Türk Şiiri*" dir. Bununla o, Türk Edebiyatının başlangıç safhasını öğrenmek için bir kaynak açmış oluyor.

Son yıllarda bütün Anadolu kütüphanelerini dolaşarak, arap harfleriyle yazılmış olan eski eserleri araştırıyor ve bunların kronolojik sırasını aydınlatmak için bir katalog hazırlamak istiyordu. Bu çalışmalarına ait notların tamamlanmamış yazıları arasında bulunacağını umuyorum.

Uygurca metinlerin yayımları, eski kaynakların verdiği bilgilerin değerli sonuçları her bakımdan büyük bir malzeme topluluğu olan *ĶutadĶu Bilig* üzerine W. BANG'la beraber ve onun da ilgisini, çekmişti. Turfan kazılarında çıkmış Eski Türk yazı malzemesi ilim alanının türlü kıymetleri tarafından ahenkli ve metodlu bir şekilde işlenip kısa zamanda Türk dili bilgisini çok yüksek bir seviyeye ulaştıracak duruma getirilmişti. W. BANG'ın diller üzerindeki geniş bilgisi, çoktandır meşgul olduğu Türk diline metodik görüş ile çalışma çıkışı açtıktan sonra *ĶutadĶu Bilig'e* de sıra gelmişti. K. B. o güne kadar

W. RADLOFF ve H. VAMBERY tarafından ele alınmış ise de, bu eserin değeri ile mütenasip olmadıklarından, o henüz işlenmiş ve hattâ yayımlanmış sayılamazdı. Artık onun dili çözülecek duruma gelmişti, fakat bu büyük eserin ağır teknik işi vardı. Rahmeti Bey bu işi üzerine aldı. *Ķutadġu Bilig* onun, uğrunda bütün ömrünü harcadığı bir çalışma oldu ve “Giriş” teki açıklamaları, onun ağır teknik işinin bir mükâfâtı olmuştur. O, bugüne kadar bu eser hakkında söylenenleri bir tarafa atarak yeni fikirler ortaya koymuş, bu devire nüfuz etmeğe çalışmıştır. Şöyle ki, dördüncü bir tip olan *Odġurmuş*’u bu güne kadar kabul edildiği gibi “kanaat” in değil de “âkıbet” in mümessili olarak tanıtmıştır. Üstelik kendisinden önce umumiyetle bir nasihat kitabı ve devlet teşkilatı ile ilgili olarak kabul edilen bu eseri, Rahmeti Bey*, kâmil bir insanın nasıl olması gerektiğini öğreten bir eser olarak kabul etmiştir. Şüphesiz türlü fikirlerle dolu olan bu eser hakkında, son sözü söylemek henüz mümkün değildir. Fakat o bu eseri araştırmaya imkân verecek bir şekilde çözümlenmiş ve yayımlanmıştır. Her halde bundan sonra da bu konular üzerinde diğer bilim adamları tarafından aydınlatıcı fikirler ortaya atılır. Bugün için *Ķutadġu Bilig*’in önemli bir teknik eksiği, onun gramer bölümünün ve sözlüğünün kendisi tarafından yapılmamış olmasıdır. Bıraktığı evrak içinde ancak *Ķutadġu Bilig*’in sözlük kısmına dair A, B harflerini içine alan malzemenin işlenmiş olduğu anlaşılmıştır.

Ķutadġu Bilig’den sonra *Atebetü’l-hakayık* yayımını hazırlamıştır. Berlin Akademisinde *Atebetü’l-hakayık*’a dair bir dörtlük ihtiva eden bir sahife bulmuş ve bilhassa bundan sonra bu işi yapmaya heves etmiştir. Bu eserin bu güne kadar kullanılagelen *Gaybetü’l-hakayık*, *Hibetü’l-hakayık* adlarını da merhum dikkatle çözümlenmiş ve yayımlanmış olarak okumağı tercih etmiş ve bunu (s. 9 da) nüsha farklarını ve kelimelerin mânasını göz önünde tutarak inandırıcı bir şekilde ispat etmiştir.

* *Ķutadġu Bilig* (Metin) XXI s. 19 satırda :

“Yusuf’un eseri ilk bakışta doğrudan doğruya devlet teşkilatı ile alakadar görünürse de, şair eserinde, tecrübenin verdiği bir olgunlukla, cemiyeti teşkil eden fertler ile bunların cemiyet içindeki mevki ve vazifelerini tayin etmeğe daha çok yer ayırmaktadır.”

Aynı sahife, 29. satırda : “Eserin esasını teşkil eden kâmil insan mefhumu ve tarifi yanında daha birçok faziletler vardır . . .”

Türlü kongrelerde okuduğu bildirilerde o, hiçbir zaman yeni bir şey ortaya atmamış, devamlı şekilde Türk dili araştırmalarının temelini nelerin kurabileceği fikri üzerinde durmuştur. Buna misal olarak : Türk Dilinin İnkişafı (III. Tarih Kongresi Tebliğleri, 1943, Basılışı : 1948), Anadolu'da Yazı Dilinin Tarihî İnkişafına Dair (V. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, 1956, s. 225-232), Uygur Devri Türkçesi (İkinci Türk Dil Kurultayı, 1934) başlıklı yazılarını gösterebiliriz.

Diğer yazı ve eserlerinde merhum, her zamanki titizliği ile, temel olarak daima eski dil üzerinde önemle durmuştur.

Atebetü'l-hakayık'ın önsözünde: "Ayrı Türk muhitlerinde vücud gelmiş olan yazı dillerinin, muayyen şartlar dahilinde, eski yazı dilinden inkişaf etmiş olduğuna ve bunların tetkikinde de Uygur devri malzemesinin göz önünde tutulması lâzım geldiğine işaret etmiştim (bk. III. Türk Tarih Kongresi, T.T.K., IX. seri, nr. 3, Ankara, 1948, s. 598-611). Türk dil bilgisi sâhasında o zamandan beri yapılmış olan araştırmalar, bu fikirleri te'yit edecek bir çok malzeme vermiş olduğu gibi, *Atebetü'l-hakayık*'ta da bu hususta bir çok misâller bulmak mümkündür. Türk Yazı dilinin tarihî inkişafındaki bütün noktaların tamamıyla aydınlatılabilmesi için, tabi'i, daha bir çok eserlerin plânlı bir şekilde incelenmesi zarurîdir. Fakat bugün bir noktaya emniyetle işaret edebiliriz ki, o da eski eserlerin tetkikinde BROCKELMANN, SAMOYLOVIÇ v. b. tarafından tatbik edilmek istenilen usûlün yanlış olduğu ve bu usûl ile müspet bir netice elde edilemeyeceğinin artık anlaşılması bulunmasıdır." demiştir.

Tarih çalışmaları :

Eski dil araştırmaları dolayısıyla rahmetli tarih çalışmalarına da katılmış, bu alanda, uzun ve yorucu olan *Vekeyi* (Bâbü'r'ün Hâtıratı) tercümesini hazırlamıştır. Önsözünden ve notlarından anlaşılacağı üzere, bu eserin tarihi üzerindeki kaynak bilgilerinin en önemlisi, eserin arkasına eklenmiş 100 sahifeye yakın notlarıdır. Bundan başka da işlenmesi gereken birçok kaynakları göstermiştir. Meselâ Bâbü'r yayımındaki notlarda s. 573'de : "Eserin Hindistan'a ait kısmında birçok nebat ve hayvan isimlerinin karşılıkları üzerinde, bu hususları daha iyi tetkik etmek imkânını bulan şahıslar tarafından, büyük bir emekle çalışılmıştır; bunların neticeleri de buraya kısaca alınmıştır." demektedir.

İslâm Ansiklopedisi'nde de tarihle ilgili çeşitli makaleleri vardır. Tarih üzerinde harcadığı zaman ve İslâm Ansiklopedisi'nin teknik işleri, onu yıllarca yorduğu gibi, daha verimli dil çalışmaları yapmasına da mâni olmuş ve çalışma gücünü zayıflatmıştır. Şüphesiz, tarih konusuna bu kadar girmese ya da dolayısıyla ilgilenmese idi, dil alanında daha da çok feyizli eserler meydana getirmiş olurdu. Aslında merhumun İslâm Ansiklopedisi ile uğraşması ve bazı tarihî yazılar kaleme alması, bir dilci olarak mütalâa edilirse, dil üzerinde bu kadar iş dururken heder olmuş bir zaman sayılabileceği gibi, kendisini de boşu boşuna yormuş ve hayatını kısaltmıştır. Tarihçilerin dille yakından meşgul olan kimselere ihtiyaç duymaları, kendisinin de memleketinin boşluklarını doldurmak için çabalaması, sağlığının fazla bozulmasına sebep olmuştur.

Rahmeti Bey, tarih metodu görmüş bir tarihçi değildi. Her dilcinin, bilhassa eski dille uğraşan kimselerin tarih ile de ilgilenmemesi imkânsızdır. İslâm Ansiklopedisi'ndeki tarihî yazıları, bir bakıma ana hatları çizilmiş, meseleleri çözülmüş olan fakat titiz ve tam olmayan yazıları bazı yeni bilgilerle doldurmak, tamamlamaktan ibarettir. O, böylece, filolojinin metod ve bilgilerini buraya da tatbik etmiş bir yazardı, demek gerekiyor. Bunun bir başka yönü daha var : Dil çalışmaları ne kadar verimli olursa olsun, tekniği son derece zor olan yorucu ve yıpratıcı bir iştir. Bu yüzden Rahmeti Bey de biraz dağılmak ve başka işler içinde dinlenmek istemiş olacaktır. Bunu da devamlı çalışan bir kafa işçisi için tabii görmek gerekiyor.

Çalışma Usulü :

Rahmeti Bey, öğretim alanında W. Bang'ın usulüne göre, Türk dilbilgisinin temelini teşkil eden 3 lehçe grubu üzerinden hareket ederek uyurca, bunun devamı olan Tarançı ağızı -yani Doğu türkçesini eski dile en yakın bağla bağlayan ağız- ve Kıpçak grubundan da kazakça dersleri vermiştir. Tabii bu 3 büyük grup yanında, Türkiye türkçesinin çeşitli cephelerini, talebe ve arkadaşları üzerlerine almışlardır. Böylece o, türkolojinin metodik bilgilerini mukayeseli olarak Türkiye üniversitelerine getirmiş bulunuyordu. Öğretim alanında talebeye yaptırdığı tezlerin de hatırı sayılır bir yekûn tuttuğunu ve ileride bunların basılmasının da faydalı olacağını kaydedelim.

Türkiye'deki yayımlar ve çalışmalar göz önünde tutularak genişçe ele alınmış olan *Atebetü'l-hakayık*'ın notları bilhassa öğreticilik bakımından değerlidir.

Tam işlenmemiş olan malzemeyi kendi çalışmalarında mukayese için dahi kullanmak istememiştir. Bu hususta *Atebetü'l-hakayık*'ın önsözünde (s. 4) şöyle demektedir : “*Atebetü'l-hakayık* ile *Kutadgu Bilig*'in bilhassa aynı mevzuları ihtivâ ve birbirine çok yakından temâs eden kısımlarının mukayesesi ve bunun için hazırlanmış olan malzemenin buraya eklenmesi belki faydalı olurdu. Fakat bu mukayesede esâs olması icâb eden *Kutadgu Bilig* tamamıyla işlenmeden, böyle bir teşebbüsün bir çok eksik tarafları kalacağı düşünülerek, bu işin başka bir fırsata bırakılması daha uygun görülmüştür.” *Vekayi*'nin önsözünde, bir dilci olarak esas metni veremediğinden duyduğu üzüntüyü ifade etmektedir. Bu eserin metin yayımının elzem olduğunu ayrıca kaydetmesi de, yarım işten ne kadar hoşlanmadığını gösterir.

Devrimizin icabı olarak türlü şekillerde kendini gösteren “dil devrimi”, “dil arınması” ve buna dair söylenen ve yazılanlara karşı kayıtsız ve seyirci kalmış, aslında dilin temizlenmesine çok taraftar olduğu halde, uygulanan usûlü beğenmediği için bu işlerden uzak kalmayı tercih etmiştir. Kendi dili de orta bir tutumdadır; ne tam türkçe ne de büsbütün yabancı unsurlarla karışmış bir durumdadır. O, hiçbir zaman, yüzlerce yıl kullanılan ve mücerret ifade için gereken arapça sözcük ve tâbirlerden vazgeçmemiştir. Hiç bir şekilde gelişigüzel kelime uydurmağı kabul etmezdi. Tam ölçüp biçmeden ve dil kanunlarına sığmayan sözcük ve teşkilleri ortaya atmak, onun için akıl almaz işlerdendi. Son yıllarda, yazılarımızda kullandığımız bazı yeni sözcükleri hiç de beğenmez, bunlara çıkışırdı. Bizlere : “Siz Ankaralılar “önem” diye bir söz tutturmuşsunuz, önem, önem! önem ne demektir? Önem'in olması için sonam'ın da olması gerekir, böyle bir kelime Türkçe'de yoktur” diyerek, bunu parallelismus kaidelerine göre bir sisteme bağlamak istiyordu. Ben YUDAHİN'in Kırgız Sözlüğü'nü çıkarıp *önüm* : ‘büyüme, neşvünemâ bulma, *önümdü* : ‘verimli’ sözcüklerini gösterdim. O da “Bunu bilen nerde! Bu sadece *ön* kelimesinden yapılmıştır” dedi. Ben ise, bâzı tutunabilen, teşkil bakımından da yanlış olmayan, halk tarafından benimsenmiş bulunan ve diğer lehçelerde bilinen kelime yapma usûlünü zararlı bulmuyordum. Bunun gibi ıstılah yapma işlerine de asla müsamahalı davranmaz,

bunlar için de uzun ve titiz çalışmaların sonunda ancak bir neticeye varmanın mümkün olacağını, akıp giden hayatî ihtiyaçları göz önünde tutarak yapılan yarım işlerin faydasız olduğunu düşündü. “Gramer İstılahları Hakkında” (Türk Dili, sayı : 44) başlıklı yazısında Türkçe grameri konusunda şunları söylemektedir : “Türkçe grameri bahis mevzuu olduğu vakit şu üç noktanın göz önünde bulundurulması lâzımdır: 1. Gramerin esasını teşkil eden Türkçe malzeme, 2. Türk muhitinin şimdiye kadar mensup bulunduğu şark kültür muhiti ve 3. Türk muhitinin benimsemiş olduğu ilim ve medeniyet dünyasını içine alan garp muhiti. Bunların hiçbirinden tamamiyle vaz geçmek mümkün olmadığına göre, ağırlık merkezini Türk dili bünyesinde toplamak üzere diğer ikisini birleştirmekten başka bir yol yoktur.”

Aynı yazıda ıstılah konusunda da şunları söylüyor : “ıstılah sistemi bahis mevzuu olduğu zaman, bunun, ifade edilmek istenilen mefhumun hususiyetine ve bu hususiyetin o dildeki tasavvuruna aykırı olmamak şartı ile, mevcut ıstılah sistemlerinden birinden doğrudan doğruya tercümesi de mümkündür”. Yine aynı yazıya ıstılah konusunda şunları ilâve ediyor : “Bu işin kolay olmadığını ve asırların ihmal ettiği bir sahanın bütün eksikliklerinin birden doldurulamayacağını biliyoruz. Fakat doğru yolu buluncaya kadar bu işte muvaffak olamayacağımızı söylemek de nihayet bir arkadaşlık vazifesi olduğu gibi, bu kadar uzun senelerin tecrübesinden sonra bunu açıkça itiraf etmek, dilimize karşı da millî bir borçtur”.

Sözlerimi, ölümün yalnız maddî bir ayrılma olduğunu göz önünde tutarak, çalışmalarıyla aramızda her zaman yaşayacak olan arkadaşımız için, kendisinin çok sevdiği *Kıradğu Bilig*'den alınmış şu vecizelerle bitireceğim :

Kişi mengü bolmaz bu mengü atı
Anın mengü kaldı bu edgü atı
Özüng mengü ermez atıng mengü ol
Atıng mengü bolsa özüng mengü ol¹

¹ KBR : Kıradğu Bilig, Reşid Rahmeti Arat neşri, İstanbul, 1947 Metin; tercüme 1959, Ankara.

İnsan ebedî değildir, ebedî olan - onun adıdır; iyi kimselerin adı bunur için ebedî kalmıştır. Kendin ebedî değilsin, adın ebedidir; adın ebedî olursa, kendin de ebedî olursun.

R. RAHMETİ ARAT'IN ESERLERİ¹

Kısaltmalar

AM	Asia Major (Leipzig)
Annali RISON	Annali del Regio Istituto Superiore Orientale di Napoli
APAW	Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
CT	Cultura Turcica (Ankara)
EI	Encyclopédie de l'Islâm
EM	Edebiyat Mecmuası (İstanbul)
FF	Forschungen und Fortschritte (Berlin)
İA	İslâm Ansiklopedisi (İstanbul)
Le Muséon	Le Muséon (Belçika)
OL	Orientalische Literaturzeitung (Berlin)
RO	Rocznik Orientalistyczny (Krakow)
SO	Studia Orientalia
SPAW	Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften Phil. - Hist. Klasse
TD	Türk Dili (Ankara)
TDED	Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (İstanbul)
TDK	Türk Dil Kurumu
TK	Türk Kültürü (Ankara)
TKA	Türk Kültürü Araştırmaları (Ankara)
TM	Türkiyat Mecmuası (İstanbul)
TTAED	Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi (İstanbul)
TTK	Türk Tarih Kurumu
TY	Türk Yurdu (Ankara)
UJb	Ungarische Jahrbücher (Berlin),
UAJb	Ural-Alttaische Jahrbücher (Berlin)

1926

1. Qutadgu Bilig : UJb I, 1-2 (1926), 154 - 158.
2. Başkurt Tarihi - Geschichte der Baschkiren (G. Fahriddin) : UJb VI, 1-2 (1926), 159 - 161.
3. Neue Türkische Literatur im Berliner Ungarischen Institut : UJb VI, 3 (1926).
4. Die Chakassen (N. N. Kozmin) : UJb VI, 3 (1926).

1927

5. Handbuch für den Unterricht der krim - tatarischen Sprachen (H. Odabaş ve I. Gaya): UJb VII, 3 (1927).
6. Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Alttaischen : UJb VIII, 1 - 4 (1927), 1 - 66.

¹ Bu Bibliyografya TK. Sayı 27. 1965 'den alındı.

1928

7. Von Land und Leuten in Ostturkistan (A. v. le Coq) : UJb VIII, 3 - 4 (1928).
8. Die Vorlesungen über die türkische Geschichte in Mittelasien (V. Barthold) : UJb VIII, (1928).

1929

9. Ein osttürkisches Wahrsagebuch : Le Muséon LII (1929), 177 - 191.
10. Zur Klassifikation der Türksprachen (A. Samojlovič) : UJb IX, 2 - 3 (1929), 321 - 324.

1930

11. Zur Heilkunde der Uiguren I : İlimler Akademisi yayınlarından (SPAW Phil. - Hist. XXIV), Berlin, 1930, 25 + 2 s.
12. Uigurische Sprachdenkmäler (Radloff - Malov) : OL 3 (1930), 214 - 216.
13. Mitteltürkischer Wortschatz nach al-Kašgaris Divan Lugat at-Türk (C. Brockelmann) : UJb X, 4 (1930), 448 - 450.
14. Zur Heilkunde der Uiguren : FF 33 (1930), 436.
15. Legenden und Erzählungen über die Schamanen bei den Jakuten, Burjaten und Tungusen (G. V. Ksenofontov) : UJb X, 4 (1930).
16. Iz tretej rukopisi Kutadgu Bilig (S. Malov) : UJb X, 4 (1930).
17. Drevnetureckie nadgrobija s nadpisjami basejna v. Talas (S. Malov) : UJb X, 4 (1930).

1931

18. Zur Frage des 12 jährigen Tierzyklus bei den Türken (A. Samoylovič) : UJb XI, 3 (1931), 2 s.
19. Leitfaden für das Studium der türkmenischen Sprache (A. P. Potseluevskiy) : OL 3 (1931).
20. Orisca - türkmence sözlük (Aliyef A ve K. Boriyef) : OL 4 (1931), 364 - 366.
21. Le rythme poétique de chansons populaires de Gouklains (A. P. Potseluevskiy) : OL 4 (1931), 364 - 366.

1932

22. Die Legende von Oghuz Qaghan (W. Bang ile birlikte) : İlimler Akademisi yayınlarından (SPAW Phil. - Hist. Kl. XXV) Berlin, 1932, 44 s.
23. Zur Heilkunde der Uiguren II : İlimler Akademisi yayınlarından (SPAW Phil. - Hist. Kl. XXII), Berlin, 1932.
24. Prof. Dr. Johannes H. Mordtmann : UJb XII, 3 - 4 (1932), I s.

1933

25. Lieder aus Alt-Turfan : AM IX, 2 (1933), 129 - 140.

1934

26. Türkische Turfan Texte VI. Das buddhistische Sutra Säkiz Yükmek (W. Bang ve A. v. Gabain ile birlikte) : İlimler Akademisi yayınlarından (SPAW Phil. - Hist. Kl. X), Berlin, 1934, 102+1 s.
27. Türlü cehennemler üzerine uygurca parçalar (W. Bang ile birlikte) : TM IV (1934), 251 - 263.
28. Suvarnaprabhāsa (b. Türkish) (F. W. K. Müller - Dr. W. Lentz, Soghdische Texte II) (W. Bang ile birlikte) : İlimler Akademisi yayınlarından (SPAW Phil. - Hist. Kl. XXI), Berlin, 1934, 65 - 70.
29. Uygur devri türkçesi : İkinci Türk Dil Kurultayı, 1934.
30. İnkılâp ve dil : Millî Gazete 550 (1934), Bartın Gazetesi 464 (1934).
31. Bibliographie der Arbeiten von Prof. W. Bang Kaup (A. v. Gabain ile birlikte) UJb XIV, 4 (1934), 6 - 12.

1935

32. Uigurische Bruchstücke über verschiedene Höllen (W. Bang ile birlikte) : UJb XV (1935), 389 - 402.
33. Land und Volk der Tataren : Lautbibliothek, nr. 147, (Herausgegeben von D. Westermann), Berlin, 1935, 1 - 10.
34. Prof. Dr. Willi Bang Kaup : EM 3 (1935).

1936

35. Türkische Turfan - Texte VII : İlimler Akademisi yayınlarından (APAW Phil. - Hist. Kl. nr. 12 - 7) Berlin, 1936.
36. Oğuz Kağan Destanı, İstanbul, 1936, 69 s.
37. Uygurca yazılar arasında : TTAED 3 (1936), 101 - 112.
38. Uygurlar ve Uygur medeniyeti: A. Süheyl, Uygurlarda Tababet, 1936, s. 4 - 10, 37 - 40.
39. Kutadgu Bilig'de tabipler ve efsunlar ile münasebet hakkında: Ülkü VIII, 46 (1936), 285 - 294+4.
40. Türk dili üzerinde araştırmalar, Uygur devrine ait dil örnekleri "Altun Yaruk", İstanbul, 1936.
41. Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen - Tsang : TM V (1936), 333 - 339.

1937

42. Uygur alfabesi : M. Cevdet, hayatı, eserleri ve kütüphanesi, İstanbul, 1937, 20 - 26.
43. Türklerde tarih zabtı : İkinci Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1937 (1943), 329 - 337.

1939

44. Fatih Sultan Mehmed'in yarlığı : TM VI (1939), 285 - 322+20.
45. Türk dilinin bünyesine dair : Varlık 134 (1939), 49 - 53.

1940

46. Un yarlık de Mehmed II, le Conquéran : Annali RISON XX (1940), 25 - 58.

1942

47. Uygurlarda ıstılahlara dair : TM VII - VIII, 1 (1942), 56 - 81.
48. Astırhan : İA I, 9 (1942), 680 - 682.
49. Ayran : İA II, 11 (1942), 77.

1943

50. Babur, Vekayi - Tercüme - I, TTK yayınlarından, Ankara, 1943, 05 - 0143 +1 - 128 s.
51. Türk dilinin inkişafı : III. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1943 (1948), 598 - 611.
52. Balık : İA II, 14 (1943), 275 - 276.
53. Baraba : İA II, 14 (1943), 306 - 370.
54. Batman : İA II, 15 (1943), 342 - 344.

1946

55. Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu, İstanbul, 1946, 36 s.
56. Babur, Vekayi - Tercüme - II : TTK yayınlarından, Ankara, 1946, 130 - 675.

1947

57. Kutadgu Bilig I. metin : TDK yayınlarından, İstanbul, 1947, LXX+656 s.

1948

58. Türklerde zaman ve vakit tesbiti : IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1948 (1952), 94 - 108.
59. Göklen : İA IV, 38 (1948), 809 - 811.
60. Hakim Ata : İA V, 40 (1948), 101 - 103.

1951

61. Atebetü'l-hakayık'ta *g* ve *ğ* seslerine dair : TM IX (1951), 65 - 72.
62. Atebetü'l-hakayık (Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki) : TDK yayınlarından, İstanbul, 1951, 153+L+CLXXIII s.
63. Alt-türkisches Schrifttum (A. v. Gabain) : Oriens IV, 2 (1951), 312 - 315.
64. Türkolojinin bugünkü meseleleri : Milletlerarası XXII. Müsteşrikler Kongresi, İstanbul, 1951.

1953

65. Türk şivelerinin tasnifi : TM X (1953), 59 - 139.
66. Türkçe metinlerde *e/i* meselesine dair : RO XVII (1953), 306 - 313.

67. Bir yazı numunesi münasebeti ile : Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, 17 - 29+2.
68. Kara - Hitaylar : İA IV, 58 (1953), 273 - 276.
69. Kara - Kalpaklar : İA IV, 58 (1953), 284 - 288.
70. Karakol : İA IV, 58 (1953), 288 - 290.
71. Kara - Korum : İA IV, 58 (1953), 290 - 291.
72. Kara - Korum : İA IV, 58 (1953), 291 - 292.
73. Karşi : İA VI, 59 (1953), 363 - 364.
74. Kasım Hanlığı : İA VI, 59 (1953), 380 - 386.
75. Kaşgar : İA VI, 60 (1953), 405 - 412.

1954

76. Kazakistan : İA VI, 61 (1954), 494 - 505+1.
77. Kazan : İA VI, 61 (1954) 505 - 522.
78. Kırmız : İA VI, 63 (1954), 708.
79. Kıpçak : İA VI, 63 (1954), 713 - 716.
80. Kırgızistan : İA VI, 64 (1954), 735 - 741.
81. Türkçede kök ve eklerin bünyesine dair : Milletlerarası XXIII. Müsteş-rikler Kongresi, Cambridge, 1954.

1955

82. Köy : İA VI, 66 (1955), 924.
83. Dr. A. Adnan Adıvar (1882 - 1955) - Türkçe ve Almanca - : Oriens VIII, 1 (1955), 7 s.
84. Kutadgu Bilig : İA VI, 67 (1955), 1038 - 1040; VII, 68 (1955), 1041 - 1047.
85. Türkçede kelime ve eklerin yapısı : TD IV, 43 (1955), 396 - 400.
86. Gramer ıstılahları hakkında : TD IV, 44 (1955), 479 - 480.
87. Türkçe Turfan Metinleri VIII (A. v. Gabain) : TM XII (1955), 15 - 22.
88. Lehrbuch der türkischen Sprache : TM XII (1955), 277 - 280.
89. Şark tetkikleri ve Avrupa medeniyeti (Henrik Samuel Nyberg, Uppsala) - Tercüme - : TM XII (1955), 1 - 13.
90. Küçüm Han : İA VI, 68 (1955), 1071 - 1074.

1956

91. Anadolu yazı dilinin tarihi inkişafına dair : V. Türk Tarih Kongresi, 1956, 225 - 232.
92. Matbuat (2. Kazan Türkleri, 3. Azerbaycan, 4. Kafkasya ve Şimalî Kafkasya türkleri, 5. Kırım türkleri, 6. Dobruca türkleri, 7. Özbekler, 8. Kazaklar, 9. Türkmenler, 10. Şarkî Türkistan, 11. Çin Müslümanları) : İA VII, 73 (1956), 380 - 402.

1959

93. Yusuf Has Hâcib, Katadgu Bilig II, Tercüme : TTK yayınlarından, Ankara, 1959, XXVIII+477 s.

94. En eski Türk ilâhisi : TY I, 4 (1959), 45 - 46.
 95. Mehmed Mirza Bala : TY I, 5 (1959), 56.
 96. Baranta : EI I, 17 (1959), 1069.

1960

97. Aprın Çor Tigin'in bir şiiri : TY II, 11 (1960), 41 - 42.
 98. Edebiyatımızda ilk lirik şiir : TY II, 2 (1960), 37 - 38.
 99. Cafer Seydahmed Kırımer : TY II, 3 (1960), 23 - 24.
 100. Öyle yerlerde : TY II, 7 (1960), 33 - 34.
 101. Çupan : EI II, 24 (1960).

1961

102. Zu einer Schriftmusterhandschrift: UAJb XXXIII, H. 3 - 4 (1961) [Türk-
 çesi için bk. No. 104].

1962

103. Tarihi gelişme : TK, 1 (1962), 26 - 28.
 104. Bir yazı nümunesi münasebeti ile : TDED XII (1962), 121 - 138.
 105. Oğul : İA, 94 (1962), 376 - 378.

1963

106. Dil tabii bir varlıktır : TK 3 (1963), 1 - 6.
 107. Türklerin yaşadıkları yerler ve sayıları : TK 5 (1963), 6 - 11 [bk. No. 117].
 108. Seli-Ahmed kardeşler : TK 5 (1963), 46 - 49.
 109. Finlandiya Türkleri : TK 6 (1963), 20 - 23.
 110. Babur'un hâtıralarından : TK 8 (1963), 46 - 47.
 111. Gazi Mustafa Kemal'den Başvekil İsmet Paşa'ya : TK 13 (1963), 75 - 81.

1964

112. Gerhard von Mende : TK 15 (1964), 43 - 44.
 113. Babur ve yazısı : TK 17 (1964), 18 - 21.
 114. Abdullah Tukay : TK 19 (1964), 76 - 81.
 115. Der Herrschertitel Iduq - Qut : UAJb XXXV, B (1964), 150 - 157
 [Türkçesi için bk. No. 119].
 116. Eski Türk hukuk vesikaları : TKA I, 1 (1964), 5 - 53.
 117. Zahl der Türken und ihre Siedlungsgebiete : CT I, 1 (1964), 35 - 43.

1965

118. Bruchstücke eines Gebetsbuches : SO XXVIII (1964), 16 s.
 119. Iduk Kut unvanı hakkında: (Şemseddin Günaltay Armağanında basıl-
 maktadır).
 120. Dil meseleleri ve Türk dili : TK 27 (1965).
 121. Türkçede cihet tesbiti ve bunun için kullanılan tâbirler : TM (basılmak-
 tadır).
 122. Türk şiveleri : (Edebiyat Fakültesinde basılmaktadır).
 123. Eski Türk şiiri : (TTK tarafından basılmaktadır).

BİBLİYOGRAFYA

Nicole et Michel Thierry, *Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, Région du Hasan Dağı*. Préface de A. Grabar. Vol. 23 x 27 cm. 236 s., 46 fig., 5 harta, 100 levha (4 tanesi renkli). 4°. Paris, Librairie C. Klincksieck, 1963.

Anadolu'da "kaya kiliseleri" nden bahsedildiği zaman ilk olarak hatıra Orta Anadolu'da antik devirde "Kappadokia" adını taşımış olan geniş bölge içinde, Kayseri yöresinde Ürgüp, Göreme ve Soğanlı kaya kiliseleri gelir. Çünkü bunlar öteden beri bilinmekte olup G. de Jerphanion tarafından büyük bir monografi halinde neşredilmiş bulunmakta (*Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce*. 4 cilt metin ve 3 cilt levha. Paris 1925 - 1942) ve halen Anadolu'nun en tanınmış turistik merkezlerinden birini teşkil etmektedir. Bu eserin neşrinden sonra aynı bölgede yeni birtakım kiliseler bulunmuş ve bunlardan bazıları yayınlanmıştır ki bunlar arasında fresklerinin iyi durumu ve enteresanlığı bakımından "saklı kilise" zikre değer (M. Ş. İpşiroğlu - S. Eyüboğlu, *Saklı Kilise*, 1958). Bu bölgede kayaları oymak suretile vücade getirilen kilise, manastır ve mezarların bu kadar rağbet görmesinin sebeplerini eski bir volkan olan Erciyaş'ın çevresindeki arazinin kolayca kazılıp işlenebilen tuf'den ibaret oluşunda ve burada bugün olduğu gibi ilkçağda da fazla ağaç bulunmayışında aramak lâzımdır. Ürgüp'ün aşağı yukarı 200 km. batısında yine volkanik bir arazisi olan Hasandağ bölgesi yer almaktadır ki burada da aynı jeolojik ve coğrafi şartlar aynı tarzda birtakım kiliseler ve mezarların meydana gelmesini mümkün kılmıştır. Vâkıa bu bölgede daha öncekileri Hamilton, Ramsay, Bell ve Rott incelemelerde bulunmuşlar, fakat kaya kiliselerini her nedense ihmal eylemişlerdi. Yalnız Rott bunlardan birini kısaca târif etmiştir. İşte bahis konusu ettiğimiz eserin müellifleri olan Thierry'ler 1952'den itibaren hemen her sene yaz aylarında Hasandağ bölgesini ziyaret ederek Bizans mimarlığı ve resim sanatı için büyük bir önem taşıyan kaya kiliselerini ve bunların iç dekorasyonunu incelemişler, röleve etmişler ve bunları bilim dünyasına tanıtmışlardır.

Eser "Collège de France" profesörlerinden tanınmış bizantinolog A. Grabar'ın bu anıtların ana karakteri ve problemlerini geniş bir çerçeve içinde ortaya koyan bir önsözü ile başlamakta, ilk fasıllarında Hasandağ bölgesinin tarihî coğrafyası ve bugünkü durumu üzerinde durmaktadır. Duvar ve tavanları freskli kaya kiliseleri ise Melendiz suyunun orta vâdisinde yer almaktadırlar. Her iki tarafı falez şeklinde dik meyilli tepelerle sınırlanmış olan ve girintili çıkıntılı bir seyir takibeden bu suyun İhlara ile Selime köyleri arasındaki 10 km. lik dar vâdisi Rumlar zamanında Peristrema adını taşıyordu. İşte bu vâdinin sağ ve solundaki dik yamaçlar içinde 13 tane yeraltı kilisesi bulunmaktadır ki müellifler araştırmalarını esas itibarile bu anıtlar üzerinde teksif etmişlerdir. Dördüncü fasıldan itibaren Thierry'ler bu kiliselerin mimarlığını, fresklerini ve yazıtlarını metodlu bir tetkike tabi tutmakta, en fazla freskler üzerinde durarak bunları ikonografya bakımından izaha çalışmakta, bu arada en yakın benzer anıtlar olarak Ürgüp ve Göreme kaya kiliselerine başvuru-

arak aradaki benzerlik ve farkları tebarüz ettirmektedirler. Bu hususta müelliflerin yaptıkları plân ve resimler, çektikleri güzel fotoğraflar önemli bir rol oynamaktadır. Hemen şunu da söyleyelim ki meslekten yetişmiş olmamakla beraber müelliflerin Bizans sanatı ve epigrafyasındaki geniş bilgilerini takdirle karşılamamak imkânsızdır. Bu suretle bütün kilise malzemesi tanıtıldıktan sonra Thierry'ler sonuç kısmında (s. 217 v. dd.) kiliselerin genel karakteri ve bunların ortaya attığı problemler üzerinde durmaktadırlar.

Müelliflere göre bu kiliseler iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grup İhlara çevresinde eğritaş kilisesi, ağaçaltı kilisesi, yılanlı kilise, kokar kilise ve Pürenliseki kilisesi tarafından temsil edilmekte ve erken hıristiyanlık devri sanat geleneğine çok yaklaşmaktadır. Bununla beraber bu grup kiliseleri arasında bazı farklar da vardır. Meselâ eğritaş kilisesi fresklerin yanında İncil'den alınmış metinlere geniş bir yer ayrılmakta, bu suretle kutsal sahneleri hem dil, hem de resimle ifade etmeğe çalışmaktadır. Fakat bu kilisede resme daha büyük bir önem verildiğini aynı kilisenin duvarında bulunan bir yazıt açığa vurmaktadır (s. 70). : "El, Oikonomia'nın anasını (yani Meryem'i) resmetti, fakat ağız (yani dil) doğurmanın tarzını keşfedemedi". Yani burada resim sanatının dinî fonksiyonuna, herhalde halk arasında yaşayan bir tradisyona dayanılarak, temas edilmekte, bu fonksiyonun tanrısal misterleri, bilhassa kelimelerin formüle edemediği irrasyonel gerçekleri ifade etmek olduğu bildirilmektedir. Bu freskler üslûp ve kompozisyonları bakımından (meselâ taht üzerinde oturan Theotokos) 7. - 9. yüzyıllar Mısır-Suriye sanatını hatırlatmaktadır.

Ağaçaltı kilisesi ise "geç Roma İmparatorluğu" üslûbundaki fakir repertuarı ile dikkati çekmekte, fakat burada görülen Sasani ve Sasani sonrası etkileri bu tasvirlerle bir doğu karakteri vermektedir. Müellifler Kapadokya tradisyonu karşısında bu kilisenin fresklerinin orijinalliği üzerinde durmakta, bunların 5.-6. yüzyıllar tradisyonuna çok yakın olduklarını tebarüz ettirmektedirler.

Diğer üç kilise ise daha homojen ve orijinal bir grup teşkil etmekte ve bunların ikonografyası Ortaçağ atmosferini daha ziyade hissettirmektedir. Bunlarda İnci'den ziyade apocryph yazılardan alınmış sahneler tasvir olunmakta, bazı fresklerde ise Suriye etkileri açıkça görülmektedir. Diğer taraftan yeni birtakım tasvirlerle ilgili olarak şimdiye kadar bilinmeyen metinler de zikredilmektedir. Bu kiliselerde, belki bütün bu hususlardan daha önemli olarak, bazı motifler sembol olarak kullanılmakta, meselâ her üç kilisede haç tasvirlerinin büyük bir yer aldığı göze çarpmaktadır. Bundan başka bu kiliselerde yaşayan keşişler arasında zaman ile bazı gnostik ve majik eğilimler belirmiş, bunlar bazı tasvir ve sembolleri, hurafelerle birleştirmek suretile, apotropaik (koruyucu, habis ruhları defedici) işaretler gibi kullanmağa başlamışlardır. Böylece bu üç kilise papazlarının İncil'in kanonik metinlerine kayıtsız şartsız bağlı olmadıkları, bunların muayyen bir düşünce serbestliğine sahip oldukları ortaya çıkmış bulunuyor. - Diğer taraftan bu üç kilisedeki fresklerin realist karakteri üzerinde de durmak gerekir. Elbiseler doğu tarzında olup 9. ve 10. yüzyıllarda Anadolu'nun Bağdat'a tabi doğu eyaletlerinde giyilen elbiseleri hatırlatmakta, atlılar ve köylülerin kıyafetleri İran ve Suriye'ye işaret etmekte, bütün bu özellikler ise bu fresklerin üslûp bakımından da muayyen bir serbestliğe sahip olduğunu açığa vurmaktadır. Yani özet olarak denebilir ki bu grup diğer Kapadokya, bilhassa Göreme ve Soğanlı fresklerinden ayrılmakta, daha fazla geç antik devre dayanan ve Mezo-

potamya ve Suriye üzerinden Mısır'a kadar uzanan bir sanat tradisyonuna bağlanmaktadır.

İkinci grup Belisırma (Belisirama) köyü yöresindeki kiliseler tarafından meydana getirilmekte (Bahattin samanlığı kilisesi, sümbüllü kilise, direkli kilise, ala kilise, kırkdamaltı kilisesi), bunlar İhlara grupunun bazı etkilerini taşımak, fakat aynı zamanda bazı mahallî özellikler göstermekle beraber İstanbul'da merkezlenen 10. ve 11. yüzyıllar Bizans sanatına bağlanmaktadır. Bunlardan direkli kilise ithaf yazıtı sayesinde 976-1025, kırkdamaltı kilisesi ise Selçuklular zamanına (1283 - 1295) tarihlenmekte, direkli kilisenin freskleri ise bu grup fresklerinin en güzelleri arasında yer almaktadır.

Müellifler Hasandağ kiliseleri ile Göreme ve Soğanlı kiliseleri arasındaki dekorasyon farklarına devamlı olarak işaret etmektedir ki bunun bir gerçek olduğu anlaşılmağa beraber sebeplerini kesin olarak aydınlatmak bugüne kadar mümkün olmamıştır. Bununla beraber her iki bölge arasındaki müşterek nokta kiliselerin iki ayrı gruba girmeleri, bunlardan birinci grubun Önasya - Mısır tradisyonuna bağlı olması, ikinci grubun ise 900 senesine doğru başlayan ve bir yüzyıl kadar süren başkent sanatındaki rönesansın etkileri altında bulunmasıdır. Bundan başka müellifler Peristrema kiliselerinde bazı fresklerin İtalya ve İspanya'daki roman duvar resimleri ile olan benzerliklerine de işaret etmektedirler ki bu da, Grabar'ın önsözünde belirttiği gibi, başlı başına bir problem teşkil etmektedir. Acaba bu benzerlikler bir ülkenin diğer bir ülke üzerinde, meselâ bazan ileri sürüldüğü gibi, Kapadokya eserlerinin Avrupa sanatı üzerinde yaptığı etkilerle mi izah olunabilir yahut kökleri 5. - 6. yüzyıllara dayanan bütün Akdeniz havzasına şamil bir sanat tradisyonu burada baş rolü mü oynamıştır? Bu benzerliklerin ilk zamanlar daha belirli olduğu, Bizans rönesansından sonra ise yavaş yavaş azaldığı gözönünde bulundurulacak olursa ikinci faraziye tercihe şayan gibi görünmektedir.

Peristrema kaya kiliseleri Hasandağ bölgesindeki hıristiyan eserlerinin hiç şüphesiz ancak bir parçasını teşkil ederler. Dördüncü yüzyıldan itibaren önemli bir inziva ve manastır merkezi haline geldiği anlaşılan bu bölge uzun müddet doğu Bizans sanat tradisyonu tarafından beslenmiş, imparatorluğun 10. yüzyılda bu yerleri yeniden fethetmesi üzerine başkent'in etkisi altında manastır hayatının çok faal bir safhaya girmesi ile birlikte esas kaynak Bizans olmuştur. Müelliflerin bize kaya kiliseleri dışında tanıttıkları ala kilise, çanlı kilise ve karagedik kilisesi (lev. 2. v. dd.) bir taraftan İhlara grupundan ayrı olarak teşekkül eden Belisırma grubu, diğer taraftan yukarıda belirtilen hususlara delil olarak gösterilebilir. Diğer enteresan bir nokta bu bölgedeki keşiş hayatının Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyeti altında da, biraz gerilemekle beraber, 20. yüzyıla kadar yaşamağa devam etmiş olmasıdır.

İşte bu eser önemli bir Anadolu bölgesinin sanat eserlerini, bunların ortaya attığı bütün problemleri çözmek ve bütün tasvirleri ikonografya bakımından açıklamak iddiasında bulunmaksızın, Anadolu hıristiyan sanatı hakkında bildiklerimize yeni ufuklar açmakta, diğer taraftan Anadolu'nun kendisine tanınmış sanat tarihçisi Strzygowski tarafından takılan "sanat tarihinin yeni ülkesi" (Neuland der Kunstgeschichte) lâkabını daha hâlâ muhafaza ettiğini göstermektedir. Müellifleri buluntularından ve bunları bilim dünyasına tanıtmaktaki başarılarından dolayı tebrik ederiz.

Ord. Prof. Dr. ARIF MÜFİD MANSEL

F. K. Dörner — Th. Goell, *Arsamla am Nymphaios. Die Ausgrabungen im Hierothesion des Mithradates Kallinikos, von 1953-1956.* (Istanbuler Forschungen, Hrsgb. von der Abteilung Istanbul des Deutschen Archäologischen Instituts, Bd. 23), Berlin, Verlag Gebr. Mann, 1963 4°. XIX + 340 s., 80 lev. resim, 12 lev. plan.

Bu anıtsal eser halen Münster Üniversitesinde klâsik filoloji ve epigrafi kürsüsünü işgal eden F. K. Dörner ve Amerikalı arkeolog-mimar Mis Th. Goell'in müşterek olarak Eski Kâhta'da 1953 ile 1956 yılları arasında yapmış oldukları kazılar ve araştırmaların yayımı olup bu iki araştırmacıdan başka bazı fasıllar kazıya katılan diğer üyeler tarafından kaleme alınmış bulunmaktadır. Eser Dörner'ın kazıyı mümkün kılan Alman ve Amerikan bilim müesseselerinden bahseden bir önsözü ile başlamaktadır. II. fasılda aynı müellif esas itibarile Fırat ile Göksu kuzeyindeki bölgeye tekabül eden Kommagene'de yapılmış olan bilimsel gezileri kronolojik sıraya göre birer birer saymakta, bunlarda elde edilen sonuçları ortaya koymakta ve kendisi tarafından 1951 yılında Eski Kâhta'nın güneyinde Kâhta çayının karşı kıyısında yer alan Eskikale üzerinde Arsameia'nın tesadüfi olarak keşfini heyecanlı bir surette anlatmaktadır. Bugünkü Eski Kâhta köyünün güneyinde ve Kâhta çayının kenarında Yenikale adını taşıyan bir tepe yükselmekte, bu tepenin üzerinde Memlûklar zamanından kalma bir kale yer almaktadır. Bu tepenin karşısında ve Kâhta çayının kıyısında güney-doğuya doğru uzanan daha büyük bir kayalık tepe bulunmaktadır ki Eskikale adını taşıyan bu tepenin nisbeten hafif meyilli güney yamacında, çeşitli teraslar üzerinde Kommagene kralı Mihradates Kallinikos'un "hierothesion" olarak gösterilen kutsal alanı yer almaktadır. Bu kutsal alana ulaştırılan yolları kesin olarak tesbit edememekle beraber hâfirler (s. 100 v. dd.) arazinin şeklini gözönünde bulundurmamak suretile, ana yolun tepenin güney-doğu eteğinden, bugün dahi yol kavşağı olan bir sırtın yanından geçtiğini kabullenmekte, hattâ "kaya kaidesi II" (Sockelanlage II) olarak gösterdikleri plâforma yakın olarak yaptıkları bir sondajda bir kaldırıma rastladıklarını da yazmaktadırlar ki bu husus ana yolun buradan geçmiş olduğu faraziyesini destekliyecek mahiyettedir.

"Kaya kaidesi II" ye gelince burası kayalığı oymak suretile vücade getirilmiş gayrimuntazam bir platform olup (ortalama uzunluğu 4,50 m., genişliği 2,70 m.) üst sathında iri delikler kapsamaktadır ki bunların içine bir stelin çıkıntı halinde işlenmiş alt ayaklarının girdiği anlaşılıyor. Ön tarafında tanrı Mithras'ı başında alınlığı ve şualı tacı ile tasvir eden, arka tarafında ise grekçe bir yazıt kapsayan bu stelin ancak üst kısmı mevcut olup bu alanın kutsal bir yer olduğunda şüphe bırakmamaktadır.

Daha önemli tesisler ise aynı seviyede, fakat tepenin batısında yer almaktadır. Burada kayalığın içine oyulmuş üzeri kemerli (ortalama yüks. 9 m.) büyük bir mekân göze çarpar ki (s. 110 v. dd.; pl. 6-7) 5,90 × 5,20 m. eb'adında olan ve bir dehliz vazifesini gördüğü anlaşılan bu mekânın içinde taş bir bank ve bir havuz, yanında bir höcre ve gerisinde zemini kademeli bir tünel (uzunluğu 10 m., genişliği 1,80 m.) bulunmakta, bu tünelden ise hemen hemen kare plânlı bir kaya odasına (8,50 × 8,80 m., yüks. 9 m.) geçilmektedir. Dehlizin cephesinde taş-

tan bir korkuluğun kalıntıları göze çarpmakta, onun önünde ise 3,50 m. genişliğinde kısmen kayalığı işlemek, kısmen de boş yerleri moloz taşlarla doldurmak suretile yapılmış bir teras bulunmaktadır. Bu terasın kaidesinin, kenarları düz seritler halinde işlenmiş, ortaları ise taşkın tablalar halinde bırakılmış kesme taşlarla kaplanmış olması buradaki inşaatın hellenistik devirde yapıldığına işaret etmektedir. Terasın önünde ve daha alçak bir seviyede bir plâtförm yer almaktadır ki (Socketanlage I) bunun üzerinde de, deliklerin açığa vurduğu gibi, bir stel duruyordu. Her ne kadar bu stel parça halinde bize kadar gelmiş ise de üzerinde Kommagene kıyafetinde bir şahsın tasvir edildiği anlaşılıyor. Bütün bu tesislerin mahiyeti hakkında kazı esnasında kesin ipuçları elde edilememekle beraber burasının kiral Mithradates'in mezarı, ya da bir Mithras tapınağı olduğu kabul olunabilir.

Târif ettiğimiz bu tesisin takriben 30 m. üstünde yine bir kaya plâtförmü (Socketanlage III) bulunmakta (s. 123 v. dd., pl. 8), 5 basamaklı bir merdivenle üzerine çıkılan bu plâtförmde ise, kazının en önemli heykeltraşlık buluntusunu teşkil eden kabartmalı bir stel yükselmekte idi. Hemen hemen tam olarak muhafaza edilmiş olan ve Herakles ile kiral Mithridates'in el sıkışını (dexiosis) tasvir eden bu stel aşağıya düşmüş ve plâtförmün altındaki tünelin girişini kapamıştı. Fakat hâfifler 8-9 ton ağırlığında olan bu parçayı yukarıya naklederek onu eski yerine oturtmuşlardır ki bu husus kazı tekniği bakımından bir başarı olarak kabul olunabilir. Plâtförmün önünde, 3,50 m. aşağıda yuvarlak bir çukur görülmekte, onun girişindeki dikey bir kaya sathının üzerinde, sonraları itinalı bir surette kazılmış bir yazıt yer almakta idi.

Asıl büyük yazıt ise plâtförmün altında, düz sath haline getirilmiş olan ve birbiriyle 90 derecelik bir açı halinde birleşen iki kaya duvarında uzun bir yer altı yolunun girişinin üzerinde yer almaktadır. Beş kolon halinde yazılmış 256 satırlık bu anıtsal yazıt, kaya duvarının çatlaması ve bazı parçaların kopması yüzünden ufak tefek noksanlar göstermekle beraber, umumî heyeti bakımından gayet iyi bir durumda bize kadar gelmiş bulunmaktadır. Dörner (s. 36 v. dd.) bu yazıtın grekçe metnini bir sayfaya, almanca tercümesini ise onun karşısındaki sayfaya koymakta, ayrıca lev. 9 v. dd. daki fotoğraflar transkripsiyonu her an kontrol etmek imkânlarını vermektedir. Metnin bu suretle neşrinden sonra müellif s. 60 v. dd. da yazıtın tahlil ve tefsirine geçmektedir. Bu mahallin Nymphaios (Kâhtaçayı) üzerindeki Arsameia olduğunu açığa vuran bu yazıtta, civardaki Nemruddağ üzerinde kendisine tümülüs şeklinde bir mezar ve onun yanında bir kült alanı (hierotherion) yaptırmış olan Kommagene kralı Antiokhos I buradaki hierotherion'un babası kiral Mithradates Kallinikos tarafından Arsameia şehrinin varoşlarında yaptırılmış olduğunu, kendisinin ise birtakım yapılar, sunaklar, kült heykelleri ve saire ile bu hierotherion'u güzelleştirdiğini beyan etmekte, babası ve kendisi için burada yeni bir kült ihdas ederek onu teşkilâtlandırdığını ve bunun için de ebedî ve kutsal bir kanun (nomos) vazettiğini bildirmektedir. Ondandır sonra yapılacak kült işleri madde zikrolunmakta, rahipler heykellerin bakımı ve süslenmesi, her ay kendisi ve babası için yapılacak "doğum günü" bayramlarını tertiplemeyle görevlendirilmekte, bu bayramlarda yapılacak masraflar için gelirler sağlanmakta, hierotherion'da devamlı olarak bulunacak müzikçi kadınlardan bahsedilmekte, son kısımda ise alana yapılacak tecavüzleri önleyici tedbirlere geçilmekte, bunları

ihlâl edenler için cezalar tesbit edildiği gibi bu kanunu koruyanlar için de mükâfatlar vaad olunmaktadır. Dörner bu yazıtın tahlilinde sık sık Antiokhos'un Nemrud dağında heykellerin arkasına yazdırmış olduğu kutsal kanuna atflar yapmakta, bu iki kanun arasındaki benzerlikler ve farkları açıklamakla bize M. ö. 1. yüzyılın ortalarında Kommagene krallığının sosyal teşkilâtı, dini ve dinî hayatı hakkında çok önemli bilgiler vermekte, bundan başka aynı alanda plâtfom I-III üzerinde duran stellerin arkalarındaki yazıtları da incelemek suretile (s. 92 v. dd.) çizdiği tabloyu tamamlamaktadır.

Bu yazıtın altındaki kayalar içine oyulmuş tünelin kazılması burada yapılan ameliyenin en enteresan, fakat aynı zamanda en güç safhasını teşkil etmiştir. Yazıtın 3 üncü kolonunun altında üzeri kemerli bir kapı meydana çıktıkta ve onun gerisinde bir tünelin bulunduğu anlaşıldıkta hâfirler yazıtla tünelin birbiriyle ilgili olduğunu kabul etmişler (yazıtta bu hususta bir sarahat bulunmamakla beraber), bu yapının esrarını çözmek, burasının kiral Mithradates'in mezarı olup olmadığını tesbit etmek için büyük fedakârlıkları göze almak suretile burasını başından sonuna kadar kazmışlardır. Dörner'in bu kazı ile ilgili sayfa larını (s. 129 v. dd.) okurken heyecan duymamağa imkân yoktur. Pl. 9'da plânı ve kesiti verilmiş olan bu yeraltı yolu kapıdan itibaren 35 derecelik bir meyil ile aşağıya doğru gitmekte, ilk kısmında genişliği 1,35 - 1,55 m. yi, ortalama yüksekliği ise 2 m. yi bulmakta idi. Fakat tünelin oyulduğu kalkertaşı, tepeden sızan sulardan dolayı, yer yer çatlamış, birçok kaya parçaları tavandan ve yan duvarlardan koparak tünelin bazı kısımlarını tamamen ya da kısmen tıkamıştı. Bunları dışarıya çıkarmak, zeminin kaygın bir kil tabakası ile örtülü olması, son kısımlarda 45 dereceyi bulan meyilin fazlalığı ve yan ve üstten her an kopması muhtemel kaya parçalarının gösterdiği tehlikeden dolayı, gayet güç bir iş haline gelmiş, tünelin havalandırılması ise ayrıca büyük bir problem olarak ortaya çıkmıştı. Onun için tünelde muayyen bir mesafeye gidildikten sonra işi durdurmak gerekmiş, ancak Almanya'dan, Ruhr havzasından maden uzmanları ve gerekli araçlar getirildikten sonra kazı ameliyesine tekrar başlanmış ve girişten itibaren 158. metrede tünelin sonuna varılmış, fakat bu son kısımda bir mezar odası yahut başka herhangi bir tesisin bulunmadığı görülmüştür. Bu büyük teşebbüsün böylece bir hayal kırıklığı ile sona ermesine rağmen bu kutsal alanda Anadolu'da halen bilinen yeraltı yollarının en anıtsallarından biri meydana çıkarılmıştır ki (giriş ile son kısım arasındaki seviye farkı 95 m. yi bulmaktadır) burasının Kommagene krallığında önemli bir rol oynadığı anlaşılan ve bir mağara içinde doğduğu ileri sürülen tanrı Mithras kültü ile ilgili bir tesis olduğu kabul olunabilir.

Esikale üzerinde bir saray, yahut kutsal alanda görevli rahipler ve hizmetkârların ikametgâhları ve diğer bazı tesisler bulunabileceğini düşünen hâfirler bu yapılar için en elverişli yer olan tepenin zirvesine yakın bir plâtfomda (doğudan batıya uzunl. 80 m., kuzeyden güneye gen. 30 m.) kazılar yapmışlar (s. 146 v. dd., pl. 3), zamanla büyük tahribata uğramış olan bu plâtfomun doğu kısmında üst üste iki yapı tabakası tesbit etmişlerdir. Üst tabakada (tabaka II) bir avlunun etrafında gruplanan çeşitli mekânlardan meydana gelen bir bina bulunmuş, bu binanın, keramik buluntuları sayesinde, Selçuklu-Memlûk devrine (13. yüzyıl) ait olduğu anlaşılmıştır. Onun altındaki tabakaya (tabaka I) ait bina ise, kalın istinad

duvarları ile genişletilmiş bir alan üzerinde yapılmış olup depo kısmı ve oturma mekânları olmak üzere iki daireden meydana gelen bir saray karakteri taşımakta, mimarî parça ve keramik buluntuları bakımından Mezopotamya (Samarra) ve Suriye ile ilişkiler gösteren bu bina 9. - 10. yüzyıla tarihlenmektedir. Fakat hiçbir yazıtın bulunmayışı Kâhtaçayı boğazına hâkim bir tepede inşa edilmiş olan bu yapının kimlere ait olduğunun tesbitini imkânsız kılmaktadır. Bu kısımda, yeter derecede toprak kapsayan bazı yerlerde yapılan derine giden sondajlarda (s. 162 v. dd.) bozulmamış kültür tabakaları bulunmamakla beraber plâtförmün bu kısmının çeşitli devirler ve kültürlerle ait yapılar ve başka kalıntılar kapsadığı tesbit edilmiştir. Bu sondajların dışında çeşitli yerlerde bulunan dam kiremitleri, kaval silmeli kaideler, akant yaprakları ile süslü başlık ve yivli sütun parçaları hellenistik devirde bu yerin iskân görmüş olduğuna işaret etmektedir. Hellenistik devir yapılarının daha önemli kalıntularına plâtonun batısında rastlanmış (s. 152 v. dd. pl. 10), bu kısımda hellenistik duvarlar ve sütun temelleri meydana çıkarılmakla beraber tam bir bina plânı elde etmek mümkün olmamıştır. Bununla beraber birbirinden uzak olmayan iki yerde iki mozayik zemin bulunmuştur ki bunlardan birincisi oldukça iyi korunmuş olup (pl. 11) mavi-siyah, beyaz ve kırmızı taşlardan yapılmış çeşitli çerçevelerin ortasında, sağında ve solunda birer yunus balığı bulunan bir amphora tasviri kapsamakta ve üslûbu bakımından M. ö. 2. yüzyılın sonu yahut 1. yüzyılın başlarına ait bulunmakta, binaenaleyh Eskikale üzerinde kutsal alanın yanında bir de iskân yeri bulunduğunu açığa vurması bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Bu mozayikler esaslı bir surette I. Lavin tarafından incelenmiştir (s. 191 v. dd.).

Kazıda bulunmuş olan heykeltraşlık eserleri, bilhassa plâtförm I-III de duran steller J. H. Young tarafından itinalı bir tetkike tabi tutulmuş bulunmaktadır (s. 197 v. dd.). Müellif burada plâtförm III de durduğu anlaşılan "dexiosis" steli üzerinde en çok durmakta, bu stelin Antiokhos tarafından yaptırılmış olduğunu kabul etmekle beraber Herakles'in karşısındaki figürün onun babası Mithradates'e ait olduğunu tebarüz ettirmektedir. Bu faslın ilgi çekici bir ciheti burada figürlerin kıyafetlerinin, bunların taşıdıkları süslerin, silâhların ve diğer tezyinî motiflerin sıkı bir incelemeden geçirilmiş olmasıdır. Müellif yalnız sanat bakımından değil, fakat kültür tarihi bakımından da özel bir önem taşıyan bu kısımda Nemruddağ heykeltraşlık eserlerine sık sık atıflarda bulunmakta ve Arsameia eserlerinin büyük bir kısmının Antiokhos I'e ait olduğunu ortaya koymaktadır.

Eserin son fasıllarında prehistorik, hellenistik ve romen keramikler, ortaçağ keramikleri (s. 228 v. dd.), madenî eserler (s. 275 v. dd.) ve sikkeler (s. 282 v. dd.) büyük bir dikkat ve dakiklikle incelenmekte, jeolojik ve meteorolojik bahisler de ihmal olunmamaktadır (s. 289 v. dd.). Eserin sonuna ilâve edilmiş olan iki fasıldan birincisinde (s. 305 v. dd.) evvelce Dörner ve Naumann tarafından tetkik ve neşredilmiş olan Yenikaledeki Memlûk şatosuna ait (F. K. Dörner - R. Naumann, *Forschungen in Kommagene*. Istanbul Forschungen, Bd. 10, Berl. 1939, s. 70 v. dd., 97 v. dd.) yazıtlar tekrar ele alınmakta ve daha geniş bir tarih çerçevesi içine oturtulmakta, ikincisinde ise (s. 317 v. dd.) Yenikale ile Eskikale arasındaki yeraltı geçidi gözden geçirilmekte ve bu geçidin Memlûkler zamanına ait olduğu ortaya konmaktadır.

İşte bu eser sayesinde Kommagene bölgesinde daha önceleri tesbit edilmiş olan hierothesion'lara (bk. s. 88 v. dd.) bir yenisi katılmış bulunmaktadır ki bu Arsameia hierothesion'u da diğerleri gibi Kommagene'nin hellenizm dünyası ile İran Part dünyası arasında işgal ettiği mutavassıt yerin gerek din, gerek kültür ve sanat alanlarında yankılarını taşımakta, bu bakımdan melez bir karakter göstermektedir. Bu kadar önemli sonuçlar veren bir kazıya lâyık örnek bir yayın hazırlayan kazı heyetini, başta Miss Th. Goell ve F. K. Dörner olmak üzere, tebrik eder, bilhassa Döner'in çeşitli müellifler tarafından ingilizce olarak yazılmış fasılları almancaya çevirmek, fasıllar arasında bir ahenk sağlamak suretile eseri bir bütün haline getirmek için sarfettiği gayreti tebarüz ettirmek isteriz. Bu eserin İstanbul'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü yayınları serisinde basılmasını sağlayan o zamanki müdür Prof. Dr. K. Bittel'i de, arkeoloji literatürüne böyle önemli bir eser kazandırdığından dolayı, şükranla yad ederiz.

Ord. Prof. Dr. ARIF MÜFİD MANSEL

Saunders, J. J., *Aspects of the Crusades*, University of Canterbury, 1962, 80 sahife.

Yeni Zelanda Canterbury Üniversitesinde tarih lektörü olan J. J. Saunders'ın "Haçlı Seferlerinin Safhaları" adını verdiği bu ilgi çekici kitap, Haçlı Seferlerine ait vukuatı anlatan bir tarih değil, konuyu çeşitli bakımlardan ele alarak münakaşa eden bir makaleler mecmuasıdır. Kendisinin de önsöz'de belirtmiş olduğu gibi, bu yazılarda, özellikle, Haçlıların İslâm Dünyası ve Doğu Hıristiyanları ile olan münasebetleri üzerinde durulmaktadır. Yazar, Haçlı Seferlerinin Batı'da son zamanlara kadar umumiyetle batılı görüşünden tetkik edilmiş olduğunu, buna mukabil, Doğu'nun Haçlılar karşısındaki durumunun ve reaksiyonunun yeteri kadar incelenmemiş bulunduğunu ifade ederek, bu konuda dikkatleri Doğu kaynaklarının önemi üzerine çekiyor.

Görünüşe göre, bu küçük eserin doğması, yazarın bizzat duymakta olduğu bir ihtiyacın ifadesi ile ilgilidir. Zira kendisi, bu yazı serisini kaleme alırken, sadece, ilmin son zamanlarda gün ışığına çıkarmış olduğu bir takım yeni malzeme ile Arabistlerin Haçlı Seferleri üzerinde yaptıkları araştırmaların neticelerini takdime çalıştığını söylemektedir. Yani müellif Doğu kaynaklarının orijinallerine başvurmak imkânına sahip değildir.

Haçlı Seferlerinin Safhaları olarak yedi konu ele alınmaktadır. Her konu ki-tapta bir bölüm teşkil etmektedir : I - Haçlı Seferleri Literatürü, II - Mukaddes Harp Mefkûresi, III - Bâtunîlerin Rolü, IV - Mısır'ın Önemi, V - Müttefik Ermenistan, VI - Franklar ve Moğollar, VII - Yakın Doğu Medeniyeti Geçidi.

Yazar birinci bölümde, Haçlı Literatürünün, Batı için bir öğünç kaynağı olan Kutsal Savaş hikâyelerinin batılı hayallere vermiş olduğu ilhamdan doğduğunu ifade ederek, bu konu üzerinde eskiden beri yapılmış olan en belli başlı çalışmalarından ibaret bir panorama çiziyor. Bunun en genel şekilde yapılmış bir hülâsası bile bize -İslâm ve Türk dünyası için, en az Hıristiyan dünyası için olduğu kadar ehemmiyet taşıyan- Haçlı Seferleri konusunun Batı'da görmüş ve görmekte olduğu alâkayı belirtmeğe kâfidir :

Guillaume de Tyre'in en yüksek örneğini verdiği çağdaş literatürden sonra, Mukaddes Harp, artık bir hâtrâ haline gelmiş bulunduğu zaman, bir tarihî konu olarak ilk defa Rönesans sıralarında Katolik İtalya'da, arkasından, Haçlı Seferlerinin bir millî teşebbüs addedildiği patriotik Fransa'da ele alınıyor. Protestan Avrupa ise anti-papalist bir faaliyetle bu çalışmalara katılıyor. Sonra, Ortaçağ ile ilgili olan her şey için olduğu gibi bu mevzua da istihfafla bakan Rasyonalizm devrinde Haçlı çalışmaları genel olarak bir ilgisizliğe maruz kalıyor. Ancak, akıldan ziyade hissin rol oynadığı Romantizm devrinin yeniden Kutsal Savaş hikâyelerine teveccüh göstermesi üzerine -bu esnada Mısır'a sefer yapan Napolyon'un Fransasında- tekrar canlanıyor. Bu arada, Ranke etrafında toplanan tenkitçi tarih okulu mensupları da bu konuya el atıyorlar ve ince araştırmalarının sonunda, menkibelere dayanan eski nosyonu tamamen ortadan kaldırıyorlar. Beri taraftan. İngilizce konuşan âlem Haçlı Seferleri ile ilgili araştırmalara ancak geçen asrın sonlarından itibaren katılıyor. İngilizlerinkine nazaran çok daha yeni olan Amerikan çalışmaları özellikle ihtisaslaşmış bir karakter taşıyor. Halbuki Eski Dünya'da mevzuu bütün

olarak işleme temayülü olan devam etmektedir. Bütün bu çalışmalara rağmen, birkaç mütehasşsın dışında kalan batılı münevver zümresi için, Haçlıların karşısında bulunan İslâm dünyasının durumu ve gösterdiği reaksiyonun mahiyeti malûm değildir. Çünkü, bunu doğrudan doğruya ortaya koyacak olan İslâm kaynakları -Batı dillerine çevrilmiş bir kaç tanesi müstesna- kendileri için tamamen meçhul bulunuyor.

İkinci bölümde, Hıristiyanlıkta "kâfirler" ile savaş yapmayı kutsal bir mefkûre haline getiren ve Batı Hıristiyan dünyasını İslâm âlemine karşı toptan bir taarruza geçmeğe sevkeden tarihi âmiller gösterilmek istenmektedir:

Bu mefkûrenin, esas itibariyle İslâmiyetteki *cihâd* müessesesinin bir taklidi olmadığına işaret eden yazar, bu konuda her iki dinin birbirinden farklı olan bünyelerinin (birisi, aşiret hayatı yaşayan ibtidâî bir cemiyet içinde doğmuş müteşebbis ve savaştan, diğeri, aksine düzenli ve medenî bir ictimâî muhitten zuhur etmiş pasifist karakterli ve anti-militarist) rol oynamış bulunduğunu ifade ediyor. Bu münasebetle, Hıristiyanlıkta savaş ruhunun ne zaman doğduğu ve savaşın nasıl dîni siyasetin bir vasıtası haline geldiği anlatılıyor. Müellife nazaran, Papalığın bütün Batı Avrupa'yı Hıristiyanlığın beşiğine doğru sevketmesinin sebebi, feodal krallık ve beyliklerin tahakkümünü ortadan kaldırmak ve Doğu Kilisesini birleştirmek suretiyle, sâkin ve müttehit bir Hıristiyanlık üzerinde hüküm sürmeği mümkün kılacak reform arzularıdır. Bunda hakim olan fikir, *cihâd*'da olduğu gibi *yayıma* değil, sadece *istirdad*'dır.

Üçüncü ve dördüncü bölümler, doğrudan doğruya, Haçlı çalışmalarında -müellif tarafından önsözde belirtilmiş olduğu vechile- ancak son zamanlarda üzerinde durulmağa başlanan ve hakikî mahiyeti henüz yeni yeni kavranmakta olan -Haçlılar karşısındaki- İslâm dünyasının statüsü ve göstermiş olduğu reaksiyon mevzuu ile ilgilidir.

Seferlerin başlangıcında, Hıristiyanların Doğu karşısında sahip olduğu üstün durumun en mühim sebebini teşkil eden faktör, yani İslâm dünyasının içinde bulunduğu dîni tefrika (şizma) konusu eserde -hakkı olarak- bir müstakil bölüm halinde ele alınmış bulunmaktadır :

İslâmiyetin zuhurundan çok kısa bir zaman sonra başgöstermiş olan mânevî parçalanmanın, sonradan siyasî teferrükün de inzımanı ile, almış olduğu tehlikeli durum izah ediliyor. Bu münasebetle, Şia'nın zuhuru, çeşitli şii mezheplerinin ve bilhassa İsmaililiğin mahiyeti üzerinde duruluyor. Dinamik ihtilâlcî ve entrikacı faaliyetleriyle çeşitli devirlerde ve mahallerde Sünnî İslâmlığa tehlikeli darbeler indirmiş bulunan bu sonucunun, Haçlıların gelmesi ile büsbütün kuvvet kazanmış olduğu ve bu yüzden, Sünnî İslâmiyet "kâfirler"e karşı savaşırken, âdeta tek kolunun bağlı kaldığı ifade ediliyor. Hattâ, Haçlıların, İslâm dünyası tarafından, İsmaililiğin yayılmasına karşı bir set teşkil ettikleri kanaatiyle, faydalı bile sayıldıkları iddia ediliyor.

"Mısır'ın Ehemmiyeti" namı verilen dördüncü bölüm, İslâm cephesi bakımından en mühim başarı âmili addedilen bir hususun izahına tahsis edilmiştir :

Burada, Haçlıların İslâmlığı ezememiş bulunmalarının en mühim sebebi olarak, Mısır'a yapılan istilâ teşebbüslerindeki başarısızlık gösteriliyor. Nil vâdisi ve deltasının stratejik, politik ve ticarî bakımdan sahip olduğu fevkalâde şartlar

belirtildikten sonra, İslâmiyetin hem Haçlı, hem de Moğol tecavüzleri karşısında kazanmış olduğu nihai zaferde bu ülkenin oynadığı hayati rol tebarüz ettiriliyor. Dokuzuncu yüzyıldanberi Mısır'da kurulmuş olan müstakil ve kuvvetli devletlerden son üçünün (Fâtımiler, Eyyübiler, Memlûkler) İslâm âleminde ve Haçlılar karşısında sahip oldukları fonksiyonları belirtmek maksadiyle verilen izahat dikkate şayandır. Aşağıda, eserden edindiğimiz genel intibalarla ilgili olarak bu noktaya da temas edeceğiz.

Beşinci ve altıncı bölümler, tesir ve neticeleri bakımından birbiri ile kabili kıyas olmamakla beraber, İslâm âlemine karşı, bir zaman için Haçlı siyasetiyle aynı istikamette gelişmiş ve dolayısıyla ikisi de Haçlıların âmâline hizmet etmiş bulunan Ermeniler ve Moğollar ile vâkı menfaat yaklaşımlarını konu olarak almaktadır :

Haçlıların Doğu Hıristiyanları arasında en değerli ve sadık müttelikleri olarak yâdedilen Ermeniler'e, müstesna -ve aşağıda ayrıca bahis konusu edeceğimiz gibi, biraz mubalâgalı- bir mevki ayrılmaktadır. Özetle, Haçlılar devrine gelinceye kadar, bu milletin dini ve millî statüsünün, gerek kendi kaderi, ve gerek Doğu Hıristiyanlığı için oynamış olduğu rol belirtildikten sonra, Haçlıların -mezhebi tezâtlar dolayısıyla Rumlara, din farkı yüzünden Türklere ve siyasi sebeplerden her iki tarafa düşman olan- Ermeniler'de, nasıl tabii bir müttelik buldukları; bu ittifakın, zamanla Ermenilerle Lâtinler arasında nasıl bir kader birliği meydana getirdiği; Küçük Ermenistan'ın İslâmlar aleyhine, Batı Hıristiyanlığı ile Moğollar arasında kurulmağa çalışılan siyasi münasebetler için, nasıl bir mihver teşkil etmiş olduğu ve nihayet mütteliklerinin akıbetlerini takiben, nasıl tarih sahnesinden silinip gittiği anlatılmaktadır.

Frank - Moğol münasebetleri konusu, Hıristiyan âleminin, birdenbire ortaya çıkan bu ibtidâî ve putperest kavmi, Hıristiyanlık hesabına kazanmak ve onun müdhîş kuvvetini İslâmiyetin yeryüzünden kaldırılması hedefine sevk edebilmek için göstermiş olduğu gayretler çerçevesi içinde izah edilmektedir. Bu kavmin hususiyetleri ve siyasi bir teşekkül halinde zuhuru bahis konusu edilirken, aynı zamanda, Hıristiyanlığın -Orta Asya ve Çin'e kadar- Doğudaki yayılışının hikâyesi özetlenmektedir. Bu münasebetle -tıpkı Ermeniler gibi, râfizi olmaları yüzünden Rumlara, Hıristiyan oldukları için de İslâmlara düşman olan bir zümrenin, yani- Nasuturilerin eseri olan bu hâdisenin, -başarısızlıklarla dolu ümitsiz bir devrede (1165-1177)- Haçlı hayallerine ilham etmiş olduğu -İslâmlığı arkadan vuracak- mevhum Hıristiyan hükümdar (Preter John) efsanesinden bahsedilmektedir. Beklenmedik bir anda vukubulan Moğol istilâsının, Lâtin dünyası tarafından, nasıl bu mevhum zâta izafe edildiği, müstevlilerin Hıristiyanlara karşı diğer insanlardan farklı bir muamele yapmadıkları görülünce, nasıl ısrarlı bir misyonerlik faaliyetine başlandığı, neticede, Moğol siyasetinin, nasıl İslâmlık aleyhine gelişmesine âmil olunduğu izah ediliyor; sonra da, bu siyasetin tatbikatı olarak ifade edilen Hulâgu'nun kanlı istilâsı, tarihin gidişini birdenbire değiştiren Ayn-Câlût bozgunu (1260), Moğol mağlûbiyeti ile birlikte hüsrana gömülen Haçlı ümitleri, Lâtin devletlerinin ve Küçük Ermenistan'ın tasfiyesi gibi olaylar anlatılıyor. Bu bahsin sonunda, Moğollarla iyi münasebetler kurulmasına gereği kadar önem verilmemiş olması hususunu tenkit eden Toynbee ve Grousset'nin fikirleri münakaşa edilerek, vahşi ve

hain tanınan bir kavmin karşısında bulunulduğu, bu yüzden Batı dünyasının onlarla tam bir ittifak yapmak riskine girmemiş olmakta mazur görülmesi gerektiği mütalâası ileri sürülmektedir.

Sonuncu bölüm, "Yakın Doğu Medeniyeti geçidi" ismini taşımasına rağmen, aslında, İslâm âlemine karşı iki asırlık çetin mücadelenin askerî safhasını katî olarak kaybetmiş bulunan Batı'nın, medeniyet yönünden kazandığı muzafferiyeti izah etmek gayesini güdüyor :

Önce Doğu Hıristiyanlığının İslâmlık karşısında niçin tutunamamış olduğu anlatılıyor. Sonra da, Moğolları cezbedememek yüzünden, Hıristiyanlığa gülen son şansın kaybedilişi hikâyesi tekrarlanıyor. XIII. yüzyıl sonlarında Moğolların İslâmiyeti kabul etmeleri ile, Batı Asya Hıristiyanları için ümit kapılarının katî olarak kapanışı ve Oriyental Hıristiyanlığın nihaî inkırazı anlatılıyor. Bunun arkasından, politik olaylar ile tamamen aksi yönde gelişen kültür meseleleri üzerinde duruluyor. Muzaffer Sünnî İslâmlığın, geçen iki asır esnasında medenî bakımdan maruz kaldığı gerileme ve IX. yüzyıldanberi sürüp giden kültür üstünlüğünün Batı'ya geçme âmilleri izah ediliyor. İslâm âleminin Moğollardan ve Haçlılardan yediği darbeler ve gördüğü tahribat, Arap dilinin, Doğu İslâm sahalarındaki yerini Farsçaya terketmesi dolayısıyla ilmin intişarında oynadığı rolün ortadan kalkması ve Sünnî İslâmiyetin galebesi ile beraber, felsefenin yarine teolojinin kaim olması ve ictihad kapılarını kapatması gibi faktörler bu gerilemenin sebepleri olarak gösteriliyor. İlmî liderliği Batı'ya terkeden İslâm âlemi, kendi içine kapanıp, mazi ile alâkayı keserken, Batı'nın, ona ait eski kıymetleri bir bir ortaya çıkarmış olduğu ifade ediliyor. Yazar, medeniyetin müstakbel liderliğine Kuzey-Batı Avrupa milletlerini namzet görmektedir.

Muhteva hakkında bir fikir vermek için, böylece, en belli başlı noktaları ihtiva eden bir hulâsa takdim ettikten sonra, eserin gayesi ve tertibi hakkında birkaç kelime ile izahat vermek ve Türk tarihi bakımından üzerinde durmayı gerekli gördüğümüz bir iki noktayı işaret etmek istiyoruz.

Her şeyden evvel şunu belirtmek icap eder ki, müellif konunun bir mütehas-sısı değildir. Kitap, nihayetinde yer alan notlardan da anlaşılacağı vechile, esas itibariyle -Batı dillerinde- mevcut etüdlere istinad etmektedir. Bunlar arasında bir iki kaynak tercümesi de bulunmakla beraber, komplasyonda hâkim olan fikirler, daha ziyade meşhur âlimlerin eserlerinden mülhemdir. Anlaşıldığına göre, kitabın yazılmasında esas gaye, mütehas-sıların dışındaki münevver zümreye veya üniversite öğrencisine hitap etmektir. Türk tarihi ile yakın ve büyük bir alâkası bulunan Haçlı Seferleri, son zamanlarda aynı mahiyette bir takım kitaplara konu olmaktadır. Mütehas-sı olmayan kimseler tarafından yazılıp, çok geniş bir batılı aydın kütlesine arzedilen böyle kitapların yapacağı tesir, ağır ihtisas kitaplarından daha şümüllü olacağı için, bunlar üzerinde titizlikle durmak gerektiği kanaatındayız.

Eserine, Batıda, Haçlı Seferleri mevzuunun münhasıran batılı noktalarının incelenmiş olmasını ve Doğu'nun durumunun ihmal edilmiş bulunmasını tenkit ederek başlayan yazar, gerçekten, İslâm âleminin Haçlılar karşısında sahip bulunduğu zaaf ve kuvvet unsurları üzerinde ısrarla durmak suretiyle, iki taraf arasında nisbî bir muvazene kurmağa çalışmıştır. Bununla beraber, kendisi de hâdiseleri tamamen bir batılı olarak değerlendirmekten pek öte gitmemiştir. Meselâ, Haçlı

Seferlerinin başarısızlıkla neticelenmesinde, şüphesiz en mühim rolü oynamış bulunan Türk unsurunun ehemmiyeti üzerinde yeteri kadar durulmazken, Küçük Ermenistan Krallığına uzun bir bahis tahsis edilmesi buna bir delildir. Her halde böyle bir eserde, İslâm âleminin idaresini ellerinde tutan unsurun rolüne, umumî olarak bir bahis tahsis edilmeliydi.

Bununla beraber, müellif Türklerin rolünü, kendisine göre daha mühim olan mevzular içinde, yer yer belirtmeye çalışmış ve umumiyetle verdiği izahlarda objektif kalmayı bilmiştir. Meselâ, Haçlı Seferleri arefesinde Filistin'de Hıristiyan halka karşı yapılan zulümlerin, Selçukluların burayı işgallerinden sonra başladığı ve hac trafiğinin bu sebepten bozulduğu hakkında, genel olarak bir çok batılı müelliflerin eserlerinde katî bir hakikat gibi yer alan eskimiş iddia yerine, C. Cahen ve O. Turan gibi selâhiyetli kalemlerin bu iddiayı reddeden yeni görüşlerini tercih etmektedir (s. 70, not 24). Fakat yine de, kaynaklarını teşkil eden etüdlerden edinilmiş olduklarında şüphe bulunmayan, tenkide değer birtakım görüşler yok değildir. Meselâ, İslâm dünyasının Haçlılar karşısında tutunması hâdisesinin, sadece Mısır arazisine izafe edilmesi, kanaatımızca biraz mubalâgalıdır. Unutmamak lâzımdır ki, Haçlılar, daha Eyyubiler'den evvel, ilk darbeleri Suriye ve Elcezire'de hâkim olan Zengiler'den yemişlerdi. Fâtımîler'in inkıraz etmekte olduğu bu sıralarda, Mısır Haçlılara karşı bir şey yapamıyordu. Burada farkedilemeyen nokta şudur : Uzun zamandan beri hem dinî, hem de siyasî bakımdan parçalanmış durumda olan İslâm âlemi içinde, bu yüzden, çetin bir mücadele devam ediyordu. Haçlıların gelmesinden bir müddet önce, Büyük Selçuklu Sultanlarının himayesi sayesinde yok olmaktan kurtulmuş bulunan Sünnîlik, İslâm âleminin büyük kısmı üzerinde hegemonyasını tesise muvaffak olmuştu. Selçuklu İmparatorluğu parçalanınca, onun hâkimiyet sâhası içinde teşekkül eden bütün devletler, aynı siyaseti güderek, Sünnîliğin zaferini hazırladılar. Selçukluların siyâsî ve medenî vârislerinden biri olan Zengiler Devleti ve onların bir istialesi olarak zuhur etmiş bulunan Eyyubiler Devleti bu siyaseti devam ettirmekten başka bir şey yapmamışlardır. Selâhaddin'in Mısır'a hâkim olması ile meydana gelen Sünnî İslâm birliği, Selçuk Türklerinin ananesini kurdukları siyasetin, nihaî hedefe ulaşmış şeklinden ibarettir. Eyyubiler'den sonra Memlûkler de, daha kuvvetli bir devlet otoritesi altında, aynı yolda yürümüşlerdir. Bu bakımdan, müellifin, Selçuklular'ın Batı Asya'da kısa bir zaman için hüküm sürmüş olduklarını söylemesi, (s. 30) belki kronolojik manada bir değer taşıyabilir, ama, tarihi realitenin anlaşılması için esas olan medenî testirler noktainazarından eksik bir ifadedir.

İkinci bir husus, yazarın, Kilikya Ermenistan Krallığı'nın ehemmiyetinden bahsederken biraz mubalâğaya kaçmış olmasıdır. Haçlılar bakımından bu devletin oynadığı rol ne kadar büyük olursa olsun, kendisine bir "Büyük Siyasî Kuvvet" statüsü atfetmek (s. 43) mümkün değildir. Bu devletin, 1204 tarihinden sonra Bizans taziyekinden kurtulmuş olması belki kabul edilebilir ama, İslâm (yani Türk) taziyekinden kurtulması, bilhassa bu devrede, düşünülemez. Müellifin, Selçuk emirliklerinin inkıraz halinde bulunduğu bir devir (s. 44) olarak tavsif ettiği XIII. yüzyılın ilk yarısı, Selçuklu Devletinin, Anadolu Türk birliğini tamamlamış olduğu ve kuvvetinin zirvesine eriştiği bir devirdir. Bu devirde, yalnız, Büyük Kuvvet olarak tavsif edilen Kilikya Ermeni Devleti değil, civardaki diğer Hıristiyan devletler de

(Trabzon, Gürcüstan ve hattâ İznik devletleri) Selçuklu tâbiyeti altında bulunuyorlardı. Yine bu sıralarda, aynı Selçuklu Devleti, Celâleddîn Hârizmşâh'ı ve Ey-yubiler'i mağlûp etmişti. Bu devirde Küçük Ermenistan'a, böyle Büyük Kuvvet statüsü izafe etmek, Anadolu Selçuklularını, aynı devirde, ikinci ve hattâ üçüncü derecede bir siyasî varlık saymak¹ kadar garip bir fikirdir.

Ermeni Kralı Hayton'un, 1246 yılında, kardeşini Moğol Hakanı'nın cülûsunu tebrike göndermesi, iki yıl önce Kudüs'ün Haçlılar elinden çıkmış olması hâdisesi ile ilgili olmaktan daha çok, üç yıl önce (1243) Moğollar'ın Kösedağ Muhaberinde Selçukluları yenmeleri ve Kilikya hudutlarına kadar sokulmaları hâdisesi ile ilgilidir. Bu tarihten sonra, yalnız -mezkûr muharebeye, Selçukluların vasalı sıfatıyla bir askerî müfreze göndermeyi tekeffül etmiş olan- Hayton değil, civardaki irili ufaklı bütün devletlerin reisleri, Moğol payitahtına, ya bizzat gitmek veya bir temsilci göndermek sureti ile, Hâkân'a arz-ı ubûdiyette bulunmuşlardı.

İşaret etmiş olduğumuz şu bir kaç husus, olayların, her şeye rağmen, yine Haçlılar açısından değerlendirilmiş olmasının bir neticesidir. Yazarın bilhassa bu devir Türk tarihine lâıyık ile vâkıf olmadığı bir hakikattir. Muayyen etüdlere istinad eden bir komplasyon için bu durum bir bakıma tabiidir. Umumî olarak ifade etmek gerekirse, yazar, bu küçük eser ile, Haçlı Seferleri mevzuundaki çalışmaların en son neticelerini ve Batı ilim âleminde bu çalışmalara verilmiş olan istikametini başarı ile ortaya koymuş ve önsözde belirtilen gayeye bu bakımdan vâsıl olmuştur.

NEJAT KAYMAZ

¹ Prof. Köprülü'nün, Anadolu Selçuklu Devletinden -bünyesi dolayısı ile - "imparatorluk" şeklinde bahsetmesine bir antitez olarak ileri sürülen bu sonuncu fikir Prof. Wittek'e âittir (bk. The Rise of the Ottoman Empire, London 1963, s. 28).

K İ T A P L A R D A N H A B E R

AKDAĞ, PROF. DR. MUSTAFA : *Celâli İsyancıları (1550 - 1603)*. Ankara Üniversitesi Basımevi. (1963) VII + 307 S. = Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yayınları sayı : 144.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih profesörlerinden Dr. Mustafa Akdağ'ın bu ilginç eseri şu konuları kapsamaktadır :

Giriş I : Konu ve Kaynaklar. *Giriş II* : Osmanlı Devletinin Ekonomik durumu ve İdarî düzeni (A- İktisadî darlık. B- Osmanlı Devletinin vergi sistemi. C- Ziraî Ekonomide kriz. D- İdarî düzen).

Birinci Kısım : XVI. Yüzyılın ortalarında Türkiye : A- Dirlik ve Düzenliğin bozulması. B- Hükümet İdaresindeki aksaklıklar. *İkinci Kısım* : 1575 - 1597 arasında Suhte meselesi : A- Suhte Ayaklanmaları ve Talebenin durumunu düzene koyma çabaları. B- Ehl-i Örf ile Suhte arasındaki düşmanlığın büyümesi ve Anadolu'daki etkileri. C- 1584 Nişan-ı Hümayunu ve mühim Neticeleri. *Üçüncü Kısım* : Reaya ile Ehl-i Örf arasında Mücadele (Celâli Bölüklerinin doğuşu) 1575 - 1596. A- Ehl-i Örf'e karşı sancaklarda ayaklanmalar. B- İran Harpleri başlarken Anadolu. C- 1584'te Suhtelere karşı uygulanan sertliğin doğurduğu büyük karışıklık. D- 1584'ten sonra iç kavgaların yeni safhası. E- Avusturya harplerinin başlaması üzerine mücadelenin yeniden alevlenmesi. F- III. Mehmed'in açtığı Eğri seferinin Anadolu karışıklıklarına etkisi ve sonuçları. *Dördüncü Kısım* : Celâli Fetreti : A- Köylerin tahribi. B- Şehirlerle kasabaların Celâli fetretine giriş devri. C- Celâli fetretinin yarattığı yeni Hayat şartları.

Vesikalar. - Bibliyografya. - İndeks.

ALEXANDER OF TUNIS, EARL : *Memoirs, edited by John North*. London 1962 Cassell. XIII + 209 S.

İkinci Cihan savaşında müttefikler cephesinin en büyük komutanlarından biri olan Lord Alexander'in hâtıraları. Savaş üzerine en ilginç eserlerden birini teşkil etmektedir. Eseri Lord Alexander doğrudan doğruya yazmamış, hâtıralar, John North tarafından toplanıp yayımlanmıştır. - Kitabın bir özelliği, her bahisle ilgili savaş haritaları ile resimlerin, en sonda toplanmamış olup, ait oldukları bahsin sonunda yer almış olmasıdır.

Kitabın içindekiler şunlardır : *Çöl* : I. Batı çölüne dönüş. II. Kuzey Afrika'da cenk. III. İki savaş. IV. "Torch" stratejisi. V. İki Amerikan generali (Eisenhower ile Patton Jr.). Haritalar : 12 tane. *İki yenilgi* : VI. Dunkerke. VII. Burma. 1 Harita. *İtalya* : Otuz sekiz günde Sicilya. IX. Caserta'ya dönüş. X. İtalya'da savaş. XI. Bolsena gölünde vakfe. XII. Gaddar dağlar. XIII. Yunanistan'da buhran. XIV. İtalya'da zafer. XV. Son geçit resmi. 15 tane harita.

Resimler : Kitabın S. 18'inden hemen sonra : 5 tane. S. 34'ten sonra : 6 tane. S. 82'den sonra : 23 tane. S. 130'dan sonra : 8 tane. S. 146'dan sonra : 6 tane. Kitabın sonunda 1 İndeks vardır.

CASTLE, WILFRED T. F., M. F : *Grand Turk*. London 1942
Hutchison and Co. 170 S.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları ile Türkiye Cumhuriyetinin ilk yıllarında Türkiye'de hayat ve olaylar, kültür ve siyasa, ticaret ve seyahat üzerine tarihsel bir toplu görüş veren bu eserde konu ile ilgili, sayfa dışı 17 resim ile, 9 harita vardır.

Eser, Büyük Britanya'nın Türkiye'de büyükelçiliğini yapmış olan Sir Percy Loraine'in bir tanıtma yazısı ile başlamaktadır. Eserin muhtevası şudur : *Önsöz* ve *I. Bölüm* : Tarihsel temel (fond). *II. Bölüm* : Osmanlı Devletinin son yılları : Yeni bir mutluluk çağı. Şanlı barış, Almanların doğuya doğru yolu. Yakışksız ve komik teferruat, Lânetleme Abdül Hamid, İttihat ve Terakki, bu günlerdeki karışık olaylar. *III. Bölüm* : Türkiye Cumhuriyetinin ilk yılları : Şerefli değişme, İtidalli, sağlam ve samimî, Tarafsızlık. - Eserin sonunda ok geniş bir bibliyografya ve bir İndeks bulunmaktadır.

Not : Kitapta Abdül Hamid'i gösterdiği söylenen iki resim var. Birincisi Abdül Hamid'i tahtında oturur göstermekte; ikincisi ise, kendisine hal'edildiğinin bildirilmesini canlandırmaktadır. Ancak, bunlar Abdül Hamid'in değil, Alman aktör ve rejisörü Fritz Kortner'in resimleridir ve bu iki fotoğraf, besbelli, bir filmde alınmıştır. Üstelik, hal'in bildirilmesi sahnesi tarihe hiç uymamaktadır. Abdül Hamid'in tahttan indirildiğini kendisine tebliğ eden heyet, resimde gösterildiği gibi - Türkiye'de hiç kullanılmamış beyaz kalpaklar giymiş- genç subaylardan değil, Meclis-i Ayan ile Mebusan'ın birlikte seçtiği, daha çok sivillerden meydana gelmiş bir grup idi.

DOMBAI, JANOS : *Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengövarkony. Beiträge zur Kultur des Aeneolithikums in Ungarn*. Budapest 1960 Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 235 S. 10'u çok-renkli olmak üzere 115 metin-dışı planş, metin içinde ayrıca 55 resim ve 10 ilâve = *Archaeologica Hungarica*, Yeni Seri XXXVII.

Başlığında da bildirildiği gibi Macaristan'da Eneolitik Kültürü üzerine hazırlanmış ve güzel papier-couché üzerine basılmış olan bu eserin kapsadığı konular kısaca şunlardır : Genel mahiyetteki Giriş'ten sonra : Bu araştırmanın tarihçesi. Lengyle Kültürünün menşei. Yerleşme yerinin ve mezarlıkların kazılması. Zentgövarkony yerleşme yeri. Mezarlar. Ekonomi. Toplum. Son sözler ile İndeks.

Eser, Güney-Batı Macaristan'da bulunan Zentgövarkony yerleşme yeri ile mezarlık alanında yapılan çalışmaların monografik şekilde hazırlanmış raporudur. Yazar tarafından, İkinci Cihan Savaşından sonra yapılmış olan kazılar, uzmanlar arasında ziyadesiyle dikkati çekmiştir. Bu eser, eskiden yapılan kazılarla yeni kazı-

ların sonuçlarını kapsamaktadır. İkamet veya depo çukurları olarak yorumlanmış olan türlü türlü çukur kompleksleri yanında ilk defa olarak dört köşeli kesitli bir evin incelenmesi de yapılmıştır. Bundan başka 290 tane mezar tasvir edilmektedir. Birçok eserler ile özel ölü gömme şekilleri, o zaman burada hüküm süren zihni hayat hakkında değerli bilgiler vermektedir.

Türk İstiklâl Harbi. 2. Cilt. Ankara 1963 Gn. Kur. Basımevi. X + 229 S. = GENEL KURMAY BAŞKANLIĞI HARB TARİHİ DAİRESİ Resmî yayınları, Seri No. 1.

Harb Tarihi Dairesinin yayınladığı bu kitapta, Yunanlıların Batı Anadolu'da istilâ hareketine başlamaları, İzmir'in işgali, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkması, Millî mukavemetin kurulması konuları ele alınmaktadır. Eser, Tarih Uzmanı Emekli General Hakkı GÜVENDİK tarafından kaleme alınmış, Harb Tarihi Dairesinin yetkili komisyonu tarafından incelenmiştir.

Eserin içindekiler şunlardır : Giriş'ten sonra. *I. Bölüm : Paris Barış konferansında İzmir meselesi* : a. İzmir hakkında Yunan iddiaları. b. Komisyonun kararı ve varılan neticenin mahiyeti. - *II. Bölüm : Yunanlıların Batı Anadolu'da istilâ hareketine başlamaları ve bunun tepkileri* : Harb hedefleri. b. İzmir'in işgali sırasında Osmanlı devletinin genel durumu. c. İzmir'e çıkarılacak Yunan kuvvetlerinin hazırlanması. d. İzmir'in işgali. e. İzmir'in işgalini takip eden olaylar. f. İzmir'in işgali olaylarının tepkileri. - *III. Bölüm : Mayıs 1919 sonuna kadar Yunan ileri harekâtı, İtalyan işgalleri ve Trakya olayları* : a. Yunan ileri harekâtı başlarken Türk tarafı. b. Yunan işgalinin genişlemesi. c. Yunanlıların ileri harekâtı sırasındaki olaylar. d. Gediz vâdisinde Yunan ileri harekâtı, Manisa ve Turgutlu'nun işgali. e. Büyük Menderes vâdisinde Yunan ileri harekâtı ve Aydın'ın işgali. f. Küçük Menderes vâdisinde Yunan ileri harekâtı ve İlkurşun muharebesi. g. Ayvalık'ın Yunanlılar tarafından işgali. h. Haziran 1919 başında Yunan işgal kıtalarının genel durumu. i. İtalya işgalleri ve Trakya olayları. *IV. Bölüm : Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişi* - Amasya toplantısı ve Erzurum Kongresi. a. Mustafa Kemal Paşa'nın görevi ve Samsun'a varışı. b. Mustafa Kemal Paşa'nın ilk teşebbüsleri - Amasya toplantısı ve kararları. c. Erzurum Kongresi. *V. Bölüm : Halkta savunma ruhunun uyanması* - Batı Anadolu'da ilk Kuvvayi Milliye teşekkülleri : a. Kuvvayi Milliye fikrini ilk yayan komutanlar ve halkta savunma ruhunun uyanması. b. Batı Anadolu'da yer yer Kuvvayi Milliye'nin teşekkülü. c. Ordunun Kuvvayi Milliye hüviyetine bürünmesi etrafındaki fikir ve teşebbüsler. - *VI. Bölüm : Anadolu'da harekâtın gelişmesi*. a. Haziran 1919 ayı olayları. b. Temmuz 1919 olayları. c. Ağustos 1919 ayı olayları. - *VII. Bölüm : Kongreler - Kuvvayi Milliye ve Yunanlıların İzmir'i savunma tedbirleri*. a. İstanbul hükümetinin Sivas Kongresine mâni olmak teşebbüsleri. b. Balıkesir'de harekâtı Milliye Kongresi (26 Temmuz 1919) c. Harekâtı Milliye ve Reddi İlhak büyük Kongresi (Alaşehir Kongresi - 16-25 Ağustos 1919). d. Kuvvayi Milliye faaliyetinin Yunan karargâhındaki etkileri.

Ayrıca 4 Ek vardır. Bunların 3'ü Erzurum Kongresi, bir tanesi ise Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in derdest edilip İstanbul'a gönderilmesine mahal olmadığına dair yazı ile ilgilidir.

Eser, birçok haritalarla bezenmiştir.

GRABAR, ANDRE: *Byzantine Painting. Fransızcadan çeviren Stuart Gilbert*. New-York Skira. 200 S. = The Great Centuries of Painting, Collection planned and directed by Albert Skira.

Bizans resim sanatının bir monografisi olan bu eserde bulunan renkli planşların sayısı 105'tir. Bunlar, asıllara büyük sadakat gösteren yüksek kaliteden "reproduction"lardır, ve kitabın değerini yükseltmektedir. Kitabın içinde ele alınan konular şunlardır : *Bizans resmi* : Anlamı ve ereği; Bizans resminin birinci ve ikinci devreleri. İkonoklazm (Put kırıcılık)'tan önceki program, sonraki program. - Bizans estetiği. - *Eleştireci İnceleme*. 5. ve 6. yüzyıllar mozaikleri (Selânik, Ravenna, İstanbul (Kostantiniyye) : Büyük saraydaki mozaik döşeme). Roma'daki mozaiklerle Frankolar. Castelseprio'daki duvar resimleri. Ortaçağ Mozaikleri (Kostantiniyye : Ayasofya, Chios (Sakız) da Nea Moni Kilisesi, Eleusis yakınında Daphni). Venedik eyaletindeki Mozaikler (Torcello, Venedik şehri : San Marko), Sicilya Mozaikleri (Sefalu'daki Katedral. Palermo : Sarayın küçük kilisesi) Kostantiniyye : Kaariye Camii. Balkanlarda ve Yunanistan'da Fresko'lar (11. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar) (Yugoslavya'da kiliseler, Mistra'da kiliseler. Kitap resimleri ve tezhipleri. İkon'lar (kutsal heykel ve heykelcikler).

Kitabın sonunda geniş bir bibliyografya ile, Ad ve Konu indeksi ve renkli planşların bir listesi vardır.

HOLZMEISTER, CLEMENS UND GUNDA - FAHRNER, RUDOLF : *Bilder aus Anatolien: Höhlen und Hane in Kappadokien*. Wien 1955 Österreicheische Staatsdruckerei. 40 S. 134 pl.

Memleketimizde çok tanınmış ünlü mimar Profesör Holzmeister ve karısı ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde uzun yıllar Alman dil ve edebiyatı Ordinar-yüslüğü yapmış olan Profesör Rudolf Fahrner'in eseri olan ve çok güzel basılmış olan bu kitabın konusu, başlığında da okunduğu gibi, Kappadokya'da mağaralar ve Han'lardır. Kitabın sonuna metin-dışı 139 resim konmuştur. Eserde, fotoğraflar Gunda Holzmeister'in, suluboyalar, Clemens Holzmeister'in, metinler Rudolf Fahrner'in, İngilizcesi Duda Hamer'in, . . . dir. Eser, Türkiye'ye ithaf edilmiş ve metinde şu konular ele alınmıştır : Mağaralar, Hanlar; Seyahat tasvirleri : Köprüköy'de köprü, Kayseri'de kum fırtınası, Keykubad'ın hanı, Karatayköy, İncesu, Tağar, Selime, Konya'dan Kayseri'ye, Binbir Kilise

HOMES - FREDERICQ, D. : *Hatra et ses Sculptures Parthes. Etude Stylistique et Iconographique*. İstanbul 1963 Yakın-Doğu Hollanda Tarih-Arkeoloji Enstitüsü. 63 S 8 pl. = Publication de l'Institut Historique et Archéologique de Stamboul, sous la direction de A. A. Cense et. A. A. Kampman - XV.

Part eserleri üzerine bir inceleme olan bu eserin muhtevası, kısaca, şudur : Giriş'ten sonra : Hatra'nın yeri ve önemi. Hatra'daki heykeller ve kabartmalar. Hatra heykeltraşlık eserlerinin üslubu. Hatra heykeltraşlık eserlerinin İkonografi

bakımından incelenmesi (Serpuşlar, Erkek libasları, Kadın libasları, Ayakkabıları, Mücevherler, Silâhlar, Hatra heykeltraşlık eserleri üzerinde bulunan objeler. Hatra eserlerinin karakteristik tarafları. Sonuçlar. - Kısaltmalar. Eserin sonunda papier-couché üzerine basılmış metin-dışı 7 planş vardır.

İSMAY, GENERAL LORD : *Memoirs*. London 1960 Heinemann. XIV + 486 S. 1 Pl. 1 levha.

General Lord Ismay, İkinci Cihan Savaşının en ön safta yer almış simalarından biridir. Winston Churchill, müttefikler için en kritik an olan 10 Mayıs 1940'ta Başvekil ve Savunma bakanı olduğu zaman, İsmay'ı yanına Kurmay başkanı olarak almıştı. İşte bu atanmadan itibaren, savaşın ve sonra barışın yönetiminde İsmay, bazen arka plânda kalmakla birlikte, büyük payı olmuştur. Bu olay, İkinci Cihan Savaşına değin birçok sorunların aydınlanmasına yardım etmek bakımından hâttıralarının büyük değer taşıdığına iyice işaret etmektedir.

Başında Lord İsmay'ın bir portresi ile Winston Churchill'in bir mektubu ile süslenmiş olan eserin muhtevası şudur :

Önsözden sonra, *Bölüm I : Çıraklık yılları* : Hindistan'da küçük rütbeli subay. Birinci Cihan savaşında Afrika'da hizmet. Kurmaylığa hazırlanma. Hükümetin yakınında hizmet. 1930 yıllarının ilk kısmı. *Bölüm II : Önemli yıllar* (karar yılları) İkinci Cihan savaşında önceki son 3 yıl. 1939-40 savaş yılları. Bay Chamberlain'in savaş yönetimi mekanizması. Norveç'le Danimarka'nın zaptı (gasbı). Batıya saldırı. Fransa'nın son günleri. Geriye doğru bakış. Bay Churchill'in savaş yönetimi mekanizması. Ortadoğu'nun karışık durumu. Amerika Birleşik Devletleri ile ilk temaslar. Garip ittifak (Sovyet Rusya ile ittifak)? Japonya'nın tehdidi. İngiliz-Amerikan stratejisi. Auchinleck ve sonrası. Kasablanka Konferansı. İlk Quebec konferansı. Eden'le birlikte Moskova'ya gidiş. Kahire ve Tahran Konferansları. Baş kaldıran Fransa. Varşova ile Atina. İkinci Quebec konferansı. Moskova'yı ve Paris'i ziyaret. Paris'te mütareke günü. Yalta Konferansı. Yolun sonu. *Bölüm III. Yuvarlanan Taş* : Hindistan'da İngiliz egemenliğinin son günleri. 1947 - 1959 yılları arası.

Eserin sonunda bir İndeks, kapak içlerinde 2 harita vardır.

KINROSS, LORD : *Atatürk, The Rebirth of a Nation*. London 1964. Weidenfeld and Nicolson. XVIII + 542 S.

Tanınmış İngiliz yazar, gazeteci ve radyo hatibi Lord Kinross'un bu Atatürk biyografyasının, onu, yabancı dilde yazılmış öbür biyografyalardan ayıran bir özelliği var : Bu eser, bilinen kaynakların yanında, Çankaya Riyaseti Cumhurbaşkanlarından ve Ankara Üniversitesi, Devrim tarihinin belgelerinden bol bol faydalanarak meydana getirilmiştir. Çok bol kaynağa dayanan kitap, ayrıca da Türk devlet adamlarının ve ricalinin sözlü tanıklıklarından faydalanmıştır. Kitabın içindekiler şunlardır : Teşekkürlerden ve Giriş'ten sonra : *I. Bölüm : Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve çökmesi* : 1. Bir Makedonya'nın doğumu, 2. Bir subayın eğitimi. 3. Sahrada hizmet. 4. Jöntürk devrimi. 5. Karşı-devrim. 6. Olgunlaşmakta olan kurmay subayı. 7. Trablus Garp savaşı. 8. Balkan savaşları. 10. Birinci Cihan Savaşı. 11. Gelibolu'ya çıkarma. 12. Bir Türk zaferi. 13. Doğu cepheleleri. 14. Al-

manya'ya bir ziyaret. 15. Türk yenilgisi. 16. Mütareke. 17. Padişah Millet Meclisini feshediyor. 18. Türkiye'nin taksimi?. 19. Mukavemet plânları. - II. Bölüm : *İstiklâl Harbi* : 20. Savaşın başlaması. 21. Erzurum Kongresi. 22. Sivas Kongresi. 23. Padişah'ın hükümetinin düşüşü. 24. Ankara'ya taşınma 25. Müttelikler Parlâmento'yu dağıtıyorlar. 26. Ankara'ya yerleşme. 27. Ankara'da Millî Meclis. 28. İç savaş. 29. Yunan istilâsı. 30. Türk - Rus andlaşması. 31. Başibozukların sonu. 32. Birinci İnönü Savaşı. 33. Londra Konferansı. 34. Eskişehir'in düşüşü. 35. Sakarya savaşı. 36. Türk - Fransız andlaşması. 37. Doğudan yardım. 38. Savaş hazırlıkları. 39. Son zafer. 40. İzmir'in yanması. 41. Çanakkale'de buhran. 42. Padişahlığın sonu. 43. Lausanne'da müzakereler. 44. Barış andlaşmasının imzası. - III. Bölüm : *Türkiye Cumhuriyetinin Yükselmesi* : 45. Cumhuriyetin ilânı. 46. Hilâfetin ilgası. 47. Terakkiperver fırkası. 48. Kürt isyanı. 49. Musul meselesi. 50. Kıyafette devrim. 51. Kadının serbestleşmesi. 52. Vatan hiyaneti duruşmaları. 53. İstanbul'a dönüş. 54. Alfabenin reformu. 55. Demokrasi deneyi. 56. Türkiye'nin dünyadaki yeri. 57. Yeni bir dil ve tarih. 58. Türklerin Babası. 59. Ciddî bir hastalık. 60. Atatürk'ün ölümü. - Son söz. Haritalar (6 tane). Seçme bibliyografya. 1876'da, II. Abdül Hamid'in tahta çıkması tarihi ile başlayıp, Atatürk'ün ölümü (1938) ile sona eren Kronoloji. İndeks.

LEWIS, BERNARD : *The Middle East and the West*. Bloomington 1964 Indiana University Press. VII + 160 S.

Tanınmış İngiliz Orientalist ve Tarihçisi Bernard Lewis'in bu eseri, yazarın Indiana Üniversitesinde vermiş olduğu altı konferansın metinlerini kapsamaktadır. Konferanslar 1963 yılı Mart ve Nisan aylarında verilmiştir. Bu konferansların (ve kitabın) konusu şudur : Ortadoğu ve Batı arasındaki münasebetler; Batı faaliyetlerinin ve medeniyetinin Ortadoğu İslâm millet ve toplumları üzerine etkisi ve bu etki karşısında meydana gelen tepkilerin türlü safhalarıdır. I. Bölümde, Ortadoğu tarih, coğrafya ve kültür bakımlarından tanımlanmakta, II. Bölümde, Ortadoğular için Batının ne gibi bir anlam taşımış olduğu ve halen taşıdığı bundan sonra gelen üç bölümde, yeni ve son zamanlarda Ortadoğu'da gerçekleşmiş olan siyasi ve intellektüel hareketler ele alınmakta; sonuncu bölümde ise, Ortadoğu memleketlerinin milletlerarası meselelerde ne gibi bir yer tuttıkları, nasıl bir rol oynadıkları incelenmektedir. Kitabın sonunda, 6 bölüm ayrı ayrı gösterilmiş olmak üzere, notlar, okunması salık verilen eserler üzerine bilgi ve İndeks bulunmaktadır.

MANTRAN, ROBERT : *İstanbul dans la seconde Moitié du XVIIe Siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*. Paris 1962 Adrien Maisonneuve. XI + 724 S. = Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie d'İstanbul XII.

Kurumlar, Ekonomi ve toplum tarihi denemesi olarak vasıflandırılan ve 17. Yüzyılda İstanbul başlığını taşıyan, papier-couché üzerine itina ile basılmış olan bu eserde 8 fotokopi plânş, 20 harita, tablo ve grafik vardır. Eserin muhtevası, kısaca, şudur : Kitap I. : Şehir : Mevkii. Mahalleler ve İstanbul'un nüfusu. Baş-

kenin banliyöleri. Liman. İstanbul sosyetesı. Toplumsal yapılar. Belediye teşkilâtı. - Kitap II : Ekonomik Hayat : Ekonomik hayatın genel unsurları. Para problemi. Ekonomik hayatın lokal organizmaları : İdare. Ekonomik hayatın lokal elemanları : Loncalar. Endüstri ve Zanaat. Ticaret ve alış-veriş. Türlü zenaatlar. Kitap III. : Şehirde Yabancılar. Eski yabancı yerleşmeler (koloniler) : İtalyanlar. Yeni Gelenler : Fransızlar, İngilizler, Hollandalılar. İstanbul'da Milletlerarası ticaretin şartları. Sonuç. - Bibliyografya (Kaynaklar, Yeni eserler, teferruat üzerine eserler) Türkçe ve Teknik kelimeler İndeksi, Yer ve şahıs isimleri İndeksi. Harita, tablo ve grafiklerin listesi.

MENAGE, V. L. : *Neshri's History of the Ottomans, The Sources and Development of the Text.* Oxford 1964, University Press. XVI + 86 S. = London Oriental Series- Vol. 16.

Neşri tarihi metninin kaynakları ve gelişmesi üzerine bir inceleme olan bu kitapta şu bölümler vardır : Bibliyografya. Giriş. I. Neşri'nin hayatı. II. Cihannüma. III. Neşrinin kaynakları : Aşıkpaşazâde tarihi, Oxford'daki anonim tarih. Bir kronoloji listesi. IV. Menzel Kodeks'i. V. Hanivaldanus Kodeks'i. VI. Muahhar eleştirme. MSS Pb ve D'nin kısaltılmış eleştirimi.

Zeyiller : I. Metinlerle kaynakların uygunluğu. II. MS. Marsh 313 metninden örnekler. III. Neşri'nin kronolojik listesi. IV. Neşri el-yazmalarının "stemma" sı. V. MS. Pb. de otobiyografik kayıtlar. - İndeks.

SERİN, DR. NECDET : *Türkiye'nin Sanayileşmesi.* Ankara 1963 Sevinç Matbaası. XII + 253 S. = Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları No. 167 - 149.

Yurdumuzun esas sorunlarından birini inceleyen bu önemli eser, şu konuları kapsamaktadır : Önsöz, Kısaltmalar ve Giriş'ten sonra : *Birinci Bölüm : Türkiye'nin sanayileşme zorunluluğu* : 1. Kısım : Türkiye'de Nüfus sorunu (Türkiye'nin nüfusu ve büyümesi, - Nüfus baskısı). 2. Kısım : Türkiye'de tarımın bugünkü durumu. 3. kısım : Uluslararası İş Bölümü ve İktisadî Kalkınma. 4. Kısım : Sonuç. *İkinci Bölüm : Cumhuriyet devrinde sanayileşme siyaseti* : 1. kısım : Osmanlı İmparatorluğu'nun son devrinde sanayiinin durumu. 2. Kısım : Cumhuriyet devrinde sanayileşme siyaseti. 3. Kısım : Kaynakların kullanılışı, - Yapım sanayiinin gelişmesi ve Türkiye Millî geliri. *Üçüncü Bölüm : Yapım Sanayiinin gelişmesi* : 1. Kısım : Sanayiinin bünyesi. 2. Kısım : Yapım sanayiinde İşgücü vurumu. 3. Kısım : Yapım sanayiinde fizikî üretim, üretim değeri ve dış ticaret durumu. 4. Kısım : Yapım sanayiinin dallarında verimlilik ve maliyet. 5. Kısım : Türkiye'de girişken iş adamları sınıfının yetişmesi. 6. Kısım : Bölümün özeti.

Sonuç. - Yabancı Dilde Özet (İngilizce). - Bibliyografya.

SOSYAL, İSMAİL : *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri 1789 - 1802.* Ankara 1964, Türk Tarih Kurumu Basımevi. Türk Tarih Kurumu yayınlarından VII. Seri, Sayı : 44. XIV + 386 S. 1 Harta.

Çok ilginç bir konuyu inceleyen bu eserin içeriği şunlardan ibarettir : Sunu, Önsöz, Türk-Fransız siyasi münasebetlerinin tarihçesi üzerine bir girişten sonra : *I. Bölüm* : 1789 Fransız İhtilâli arifesinde Avrupa'da kuvvetler muvazenesi ve başlıca devletlerin durumu; Türkiye'nin Avrupa'da gerilemesi; Türkiye'nin dış münasebetleri ve Hariciye teşkilâtı. *II. Bölüm* : Doğu meselesinin tarifi; XVIII. asır sonlarında Türkiye etrafındaki rekabet ve Rusya ile Avusturya'nın tertiplediği 1787 harbi; XVIII. asırda Fransa'da Türkler hakkındaki düşünceler; Fransa'nın Doğu'daki ticarî menfaatleri; Mısır üzerindeki emelleri; 1789 İhtilâli arifesinde Fransa'nın Doğu politikası. *III. Bölüm* : Gouffier'nin Fransa Büyükelçisi olarak İstanbul'a gönderilmesi; Türkiye'deki Fransız askerî mütehasısları; Gouffier'nin Veliâht Selim ile gizli muhaberesi ve İshak Bey'in Fransa'ya gönderilmesi; Selim'in XVI. Louis ile mektuplaşması ve Fransa'nın Türkiye'yi Rusya'ya karşı desteklemeyeceğinin anlaşılması (1784 - 1789). *IV. Bölüm* : Türkiye'nin Rusya ve Avusturya ile giriştiği harb ve Gouffier'nin İstanbul'da karşılaştığı müşküller; Fransa'nın barış tavassutu ve İstanbul'da Fransız - Prusya diploması mücadelesinin ilk safhası; III. Selim'in cülûsu ve harbin hızlandırılması; Prusya - İngiltere diplomasinin Fransızları hezimetle uğratması; Zıştov ve Yaş Barışları (1789 - 1792). *V. Bölüm* : 1789 Fransız İhtilâlinin çıkışı ve meşrutî idare; Cumhuriyetin ilânına kadar Fransız dış politikası 1792'de ilk cumhuriyet (Convention), Convention'un dış politikası ve harbler. Türkiye'yi harbe sokmak gayreti. *VI. Bölüm* : Fransız İhtilâlinin Türkiye'deki aksileri ve Babıâli'nin tarafsızlık politikası; "Nizam-ı Cedid" gayretleri ve Hariciye'de islahat; İhtilâl sırasında Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliğinin durumu ve Gouffier'nin vazifesinin sonu; Türkiye'deki Cumhuriyetçi Fransızlar ve Babıâli'nin tavrı; Cumhuriyetin ilk elçisinin İstanbul'a gelmesi (1789 - 1793). *VII. Bölüm* : Fransız fevkalâde elçisinin Babıâli ile gizli temasları. Fransa Cumhuriyetinin tanınması talebi ve bir Türk - Fransız ittifakı yoluyla Türkiye'yi harbe sokma gayreti. Bu sefer Türklerin temayülünün artması karşısında Fransızların tereddütleri. Thermidor idaresinin elçiyi geri çağırması (1793 - 1795). *VIII. Bölüm* : Fevkalâde elçi Verninac'ın İstanbul'a gönderilmesi ve Babıâli'nin Fransız Cumhuriyetini tanıması. Fransa ile tedafüi ittifak görüşmeleri ve bu görüşmelerin suya düşmesi. Elçinin geri dönmesi (1794 - 1796). *IX. Bölüm* : Directoire idaresi ve dış politikasının ilk iki yılı. Türk-Fransız münasebetlerinin gelişmesi ve General Dubayet'nin İstanbul Büyükelçiliğine tayini. Türkiye'ye gelen Fransız mütehasıslar (1795 - 1797). *X. Bölüm* : Bonaparte'ın Türkiye hizmetine girme teşebbüsü; Birinci İtalya seferi ve Yediada ile Dalmaçya sahillerinin zaptı; Bonaparte'ın Doğu İmparatorluğu tasavvuru ve bu hususta Talleyrand ile mutabakatı; Fransızların Balkanlardaki tahrikleri. Tepedelenli Ali ve Vidin valisi Pazvandoğlu ile temasları ve Babıâli'nin endişeleri (1795 - 1797). *XI. Bölüm* : Bonaparte'ın Mısır seferini teklifi; Talleyrand'ın Mısır seferi için faaliyetleri; Directoire'nin tavrı ve Mısır seferinin sorumluluğu; seferin hazırlığı ve hareket; Talleyrand'ın Babıâli'yi ikna için İstanbul'a

gitmesi projesi (1798). *XII. Bölüm* : Esseyid Âli Efendi'nin Paris Büyükelçiliğine tâyni ve seyahati; İtimatnamesini verme töreni, gördüğü büyük ama kısa ilgi; neticesiz ticarî müzakereler; Âli Efendi'nin Talleyrand ile temasları; Babıali'nin Fransa'dan endişeleri ve Reis Âtîf Efendi'nin lâyhası; İstanbul'da Ruffin ile temaslar; 21 Temmuz 1798'de Âli Efendi - Talleyrand mülâkatı (1797 - 1798). *XIII. Bölüm* : Mısır'da Osmanlı idaresi ve Kölemenler; Bonaparte'nin Malta ve İskenderiye'yi işgali; Bonaparte'nin Mısır halkına beyannamesi ve İslâm dinine ilgisi; Babıali'yi ikna için gayretler; Kahirenin zaptı ile neticelenen savaşlar; Ebuhor'da Nelson'un Fransız donanmasını yakması ve meydana getirdiği durum (1798). *XIV. Bölüm* : Mısır'a tecavüze karşı İstanbul'da ilk alınan tedbirler. Fransa ile siyasi münasebetlerinin kesilmesi. Nelson'un Ebuhor zaferi üzerine Babıali'nin Fransa'ya harb ilanı. Ruffin'in İstanbul'da hapsedilmesi ve Âli Efendi'nin Paris'teki durumu; Türkiye'deki Fransızların akıbeti meselesi (1798). *XV. Bölüm* : Avrupa'da Fransa'ya karşı 2. Koalisyon. Türkiye'nin Rusya, İngiltere ve Napoli ile ittifakı; Mısır olayları ve Avrupa'daki gerginlik karşısında Directoire'in savaşçı tavrı. Bonaparte'nin Mısır'da kararsız hali ve Beauchamp'ın İstanbul'a gönderilmesi; Suriye seferindeki başarısızlığına karşılık Mısır'da Türk ordusunu mağlup etmesi. Rus donanmasının Yediada'yı, Tepedelenli Ali'nin mücavir Arnavutluk sahilini zaptı (1798 - 1799). *XVI. Bölüm* : Bonaparte'nin Fransa'ya dönmesi ve ertesi ay hükümet darbesiyle Consulat idaresini kurması; Mısır'dan hareketinden önce Bonaparte'nin ve ertesi ay Kleber'in Sadriâzam'a barış için başvurması. Türk - İngiliz - Fransız müzakereleri. Mısır'ın tahliyesi hakkında El-Ariş sözleşmesi (1799 - 1800). *XVII. Bölüm* : İngiliz hükümetinin Mısır'daki Fransız ordusunun kayıtsız şartsız teslimini istemesi üzerine El-Ariş sözleşmesinin suya düşmesi; muhasematın yeniden başlaması ve Kalyop zaferi üzerine Fransızların Mısır'a tekrar yerleşmesi; Mısır'a Türk ve İngiliz çıkarmalarından sonra Kahire'de Belliard ve İskenderiye'de Menou kuvvetlerinin teslim olması; Yediada ve mücavir sahil arazisinin akıbetinin tâyni (1800 - 1801). *XVIII. Bölüm* : İkinci Koalisyon'un dağılması ve Fransa - Avusturya barışı; Fransa'nın Rusya'ya yaklaşması ve Türkiye'yi parçalama plânı; İngiltere Başvekili II. Pitt'in istifası. Çar Paul'un katli ve Mısır'daki Fransız ordusunun teslim olması üzerine Avrupa'da barış şartlarının teşekkülü ile Londra'da Fransız-İngiliz Ön - Barış Anlaşması, Paris'te Fransız - Rus barışı ve nihayet Amiens'te nihai barış (1800 - 1802). *XIX. Bölüm* : Paris'te 1801 yılına kadar Âli Efendi'nin Fransız hükümeti ile neticesiz temasları. Albay Sebastiani'nin Paris'te akd edilen Anlaşmayı tasdik üzere İstanbul'a gönderilmesi; Rusya ile İngiltere'nin Babıali'yi tazyiki sonucunda Anlaşmanın tasdik edilememesi (1800 - 1802). *XX. Bölüm* : Türkiye'nin Amiens barış anlaşmasına iltihakı; Galib Efendi'nin Türkiye - Fransa Barış Anlaşmasını müzakere etmek ve imzalamak üzere Paris'e gönderilmesi; Paris'te nihai barış müzakereleri ve Karadeniz'in Fransa ticaretine açılması meselesi; 25 Haziran 1802 tarihli Türk - Fransız Barış Anlaşmasının esasları ve dostluğun ihyası (1802). - 1789 - 1802 devresinde Türk - Fransız münasebetlerinde rol oynayan başlıca şahsiyetler. - Fransa'nın Türkiye'de ve Türkiye'nin Fransa'daki Seferat binaları. - Bibliyografya - İndeks.

TCHERIKOVER, VICTOR : *Hellenistic Civilization and the Jews. İbrani-den İngilizceye çeviren: S. Applebaum.* Philadelphia 1961 Magnes Press. 563 S. İç kapaklarda 4 harita vardır.

Hellenistik medeniyet ile Yahudiler arasındaki münasebeti inceleyen bu eserin kapsadığı konular şunlardır : Girişten sonra : *Bölüm I. : Hellenistik Medeniyeti Filistin'de* : Antiokhos IV Epiphanos zamanına kadar politik olaylar. Filistin'in Grek şehirleri. Hellenistik reformun eşliğinde Kudüs. Hellenistik Reform. Antiokhos'un Yahudiliğe zulmü. Kurtuluş savaşı. Hasmone devresi. - *Bölüm II. : Diaspora (dağınık Yahudi âleminde) Hellenistik medeniyeti* : Politik tarih. Yahudi cemaati ve Grek sitesi. Ekonomi ve Toplum. Kültür iklimi. - İlâveler. Kısaltmalar. Notlar. Bibliyografya, İndeks.

WITTEK, PAUL : *The Rise of the Ottoman Empire.* London 1963 Luzac. VII + 54 S. = Royal Asiatic Society Monographs - Vol. XXIII.

Paul Wittek, memleketimizde ve memleketimizin dışında çok tanınmış, büyük çapta bir bilgindir. Onun bu küçük ama dolgun eseri, aslında ilk defa 1938'de yayımlanmıştır. Elimizdeki nüsha 1963'te çıkmış olan 3. basımındandır.

Yazar, eserin başına koymuş olduğu kısa önsözde, kitabın ilkin 1937'de Londra'da konferans olarak verildiğine, bu itibarla da konunun ancak ana-çizgilerini ele alabileceğine işaret etmektedir.

Bütün kitap 3 bölümden meydana gelmektedir : Önsözden sonra : Geleneğin eleştirimi ve problemin sunulması. Türk Küçük Asyası'nın Osmanlılara geçmesi. Sınır-boyu emirliğinden imparatorluğa yükselme.

Kitabın sonunda, en çok, Wittek'in yazılarını kapsayan geniş bir bibliyografya bulunmaktadır.

Fuat Köprülü'nün, çok tanınmış "Les Origines de l'Empire Ottoman"ından biraz başka bir görüş açısından yazılmış olan bu eser, Osmanlı Devletinin kuruluş ve yükselişi probleminde yeni ışıklar vermek mahiyetindedir.

Tanzimatın 125 inci Yıldönümü Semineri

Türk Tarih Kurumu, 3 Kasım 1839'da ilân edilen Tanzimat Fermanı'nın 125 inci yıl dönümü münasebetiyle İstanbul'da Edebiyat Fakültesinde üç gün süren bir seminer düzenlemiştir. Programını olduğu gibi aşağıya koyduğumuz bu seminer büyük bir ilgi görmüştür. Seminerde verilen konferanslar ayrı bir cilt halinde yayınlanacaktır.

3 Kasım 1964 Salı günü saat 14'de Türk Tarih Kurumu üyeleri toplu bir halde Tanzimat'ın yaratıcısı Büyük Reşit Paşa'nın Bayezit Camii yanındaki türbesini ziyaret ederek bir çelenk koymuşlardır. Saat 15'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin A/3 anfisinde seminer, Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'nun bir konuşmasıyla açılmıştır. Bundan sonra Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Vehbi Eralp, ev sahibi sıfatıyla, semineri izleyenlere hoş geldiniz demiş, seminere başarı dilemiştir.

Prof. Eralp'den sonra program gereğince konferanslara başlanmıştır. Her konferanstan sonra dinleyenlere soru sorma imkânı da verildiğinden seminer çok canlı olmuştur.

İstanbul Radyosu bu seminere büyük bir ilgi göstererek gerek konuşmaları ve gerekse seminere katılan Türk Tarih Kurumu üyelerinin duygularını banda almış, bunlardan parçalar halinde yayım yapmıştır.

Bu seminer münasebetiyle İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsünde düzenlenen "*Tanzimat Hâtıraları Sergisi*" de büyük ilgi çekmiştir.

Türk Tarih Kurumu ayrıca Ankara'daki Kurum merkezinde Tanzimatla ilgili eserlerden mürekkep bir kitap sergisi açmıştır.

Seminer, Türk Tarih Kurumu'nun 5 Kasım 1964 Perşembe günü Saat 17,30'da İstanbul Üniversitesi Profesörler Evinde verdiği çayla sona ermiştir.

Tanzimat'ın 125. Yıldönümü Programı

3 Kasım 1964 Salı

- Saat 14 — Tanzimat'ın yaratıcısı REŞİT PAŞA'nın türbesini ziyaretle çelenk konması.
- Saat 15 — Türk Tarih Kurumu Başkanı ORD. PROF. DR. ŞEVKET AZİZ KANSU'nun açış söylevi.
- Saat 15,15 — ORD. PROF. ENVER ZİYA KARAL : *Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilânında Batının etkisi*
- Saat 16,30 — ORD. PROF. DR. KÂZİM İSMAIL GÜRKAN : *Tanzimat ve Hekimliğimiz.*

4 K a s ı m 1964 Ç a r ş a m b a

- Saat 10 — PROF. DR. HALİL İNALCIK : *Tanzimat'ın uygulanması ve sosyal etkileri.*
- Saat 11,30 — ORD. PROF. DR. SÜHEYL ÜNVER : *Tanzimat ve Tıp Tarihimiz.*
- Saat 14 — Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsünde düzenlenen *Tanzimat Hâtıraları Sergisi'nin* gezilmesi.
- Saat 16,30 — PROF. DR. CEMAL TUKİN : *İstikraz ve yeni vergiler hakkında Tanzimat ricalinin mütalâaları.*

5 K a s ı m 1964 P e r ş e m b e

- Saat 10 — PROF. TAYYIP GÖKBİLGİN : *Tanzimat hareketinin Osmanlı müesseselerine ve teşkilâtına etkileri.*
- Saat 11,30 — PROF. DR. MELÂHAT ÖZGÜ : *Tanzimat devrinde Avusturyalı Şair Grillparzer'in gözü ile İstanbul.*
- Saat 14 — RODERIC H. DAVISON : *The Principle of Representative Government in the Tanzimat Period.*
- Saat 17,30 — İstanbul Üniversitesi Profesörler Evinde Türk Tarih Kurumu'nun çayı.

Türk - Polonya Diplomatik İlişkilerinin 550 nci Yılı

Türkiye ile Polonya arasında diplomatik ilişkiler kurulmasının 550 nci yıldönümü dolayısıyla Türk Tarih Kurumu, Ankara'daki merkezinde kendi kitaplığında bulunan bu konu ile ilgili kitap ve belgelerden mürekkep bir sergi düzenlemiştir. Sergi 15 Aralık 1964 de açılmış ve bir hafta sürmüştür, Sergi, başta Polonya Büyükelçisi Ekselans Boleslaw Gebert olmak üzere yabancı elçilikler ileri gelenleri ve aydınlar tarafından ilgi ile gezilmiştir.

Türk Tarih Kurumu'nun III. Seri Yıllık Konferansları

Türk Tarih Kurumunun 1963 den beri düzenlemekte olduğu yıllık konferanslardan üçüncü dizisi bu yıl Kurumun rahmetli Asbaşkanlarından büyük bilim adamımız Halil Edhem Eldem'in anısına ayrılmıştır. Bilindiği gibi bu konferanslardan birinci dizi Atatürk'ün 25 inci ölüm yıldönümünde Atatürk'ün kutsal anısına armağan edilmişti.

8 Ocak 1965 Cuma günü 17,30 da başlayacak olan üçüncü dizi konferanslar 8 konferansdan ibarettir ve Şubat ayı dışında her onbeş günde bir verilecektir.

8 Ocak 1965 de konferanslar, Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'nun Halil Edhem Eldem'in hayatı ve kişiliği hakkında yapacağı konuşma ile başlayacaktır. Konferansların tarihleriyle konularını aşağıda veriyoruz :

- 8 Ocak 1965 Cuma : Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver: *Bursa'da İlk Osmanlı Padişahları Müzeleri.*
- 22 Ocak 1965 Cuma : Prof. Dr. Semavi Eyice: *Türk Mimarlık Tarihinde ve Türk Şehirciliğinde Bedestenler.*
- 12 Mart 1965 Cuma : Prof. Dr. Otto-Dorn: *Doğu Anadolu Hristiyan San'atında İslam Tesirleri.*
- 26 Mart 1965 Cuma : Prof. Dr. R. Naumann: *Ausgrabungen beim Atmeydan (Hippodrom) in Istanbul.*
- 9 Nisan 1965 Cuma : Prof. Dr. Bahadır Alkım: *1963 ve 1964 Dönemlerinde İslahiye Bölgesinde Yapılan Tarihi Coğrafya Araştırmaları.*
- 30 Nisan 1965 Cuma : Prof. Dr. Tahsin Özgüç: *Milâttan Önce 2200-2000 Yıllarında Orta Anadolu.*
- 14 Mayıs 1965 Cuma : Ord. Prof. Dr. Sedat Alp: *Güney Batı ve Orta Anadolu'da Yeni Arkeolojik Buluntular.*
- 28 Mayıs 1965 Cuma : Prof. Dr. Kılıç Kökten: *Türkiyenin Diptarihine Karain'den Tutulan Işık.*

Türk Tarih Kurumu üyeleri Mustafa Reşit Paşa'nın türbesi önünde

Haberler

Türkiye - Polonya Siyasal İlişkileri Sergisi

Türkiye - Polonya Siyasal İlişkileri Sergisini gezen
Polonya Büyük Elçisi Kurum üyeleri ile

Macar Büyük Elçisi'nin eşi sergiyi incelerken

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Études :	Page
KOŞAY, DR. Hâmit Zübeyr : Signes et Empreintes de cachets se trouvant sur la poterie d'Alaca Höyük (en turc.- avec 68 illustrations)	1
ALP, SEDAT : Idoles en marbre de l'Age du bronze antérieur du Sud-Ouest anatolien (en turc.- avec 11 illustrations)	3
————— : Frühbronzezeitliche Marmoridole aus Südwestanatolien (mit 11 Tafeln.-traduction en allemand de l'article ci-dessus mentionné)	9
————— : Masque en or trouvé en Anatolie.- 2 ème Millenaire avant J.-Ch. (en turc.- avec 2 illustrations)	15
————— : Eine goldene Gesichtsmaske vom Zweiten Vorchristlichen Jahrtausend, aus Anatolien (mit 2 Tafeln)	19
ROSENBAUM, ELISABETH : The Necropolis of Anamur (en anglais.- avec 23 plans et fig.)	25
TAUER, FELIX : (traduit en turc par A. ATEŞ). L'historiographie sous les Timourides.	49
SAYILI, ORD. PROF. DR. AYDIN : Une inscription du Médressé Cacabey (en turc.- avec 1 illustration)	71
BALLANCE, SELINA : Early Turkish Buildings in Trabzon (en anglais.- 17 plans et fig.)	73
TURAN, ŞERAFETTİN : La perte de Rhodes et du Dodecanèse par la Turquie (en turc)	77
TANSEL, F. ABDULLAH : La personnalité, la vie privée et les traits de caractère d'Ahmed Vefik Paşa (en turc)	121
 Bibliographie :	
ÇAGATAY, PROF. DR. SAADET : Reşid Rahmeti Arat (en turc.- avec un portrait)	177
 Informations :	
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD : Nicole et Michel Thiery; <i>Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, région du Hasan Dağı</i>	195
————— : F. K. Dörne - Th. Goell, <i>Arsamlia am Nymphaios. Die Ausgrabungen im Hierothesion des Mithradates Kallinikos von 1953-1956</i> .	199
KAYMAZ, NEJAT : Saunders, J. J. : <i>Aspects of the Crusades</i>	205
(Les notices bibliographiques ci-dessus mentionnées sont rédigées en turc)	
PARMI LES LIVRES :	211
INFORMATIONS :	221

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

Tome : XXIX

No. 113

Janvier 1965

ANKARA - IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

2003